

HERMÉSZ KÖNYVEK

Gombocz Zoltán

**JELENTÉSTAN
ÉS
NYELVTÖRTÉNET**

Akadémiai Kiadó, Budapest

160678
P. 82

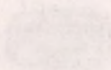
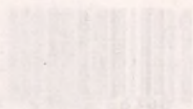
Jelentés tan és nyelvtörténet

Jelentés tan
és nyelvtörténet

Válogatott tanulmányok

MTAK

Akadémiai Kiadó - Budapest

5929

Hermész Könyvek

Készült az Akadémiai Kiadó Rt.
Vállalkozói Szerkesztőségének műhelyében

A sorozatot szerkeszti

E. Bártfai László

160678

012887

Gombocz Zoltán

Jelentéstan és nyelvtörténet

Válogatott tanulmányok

MTAK

0 00045 56300 3

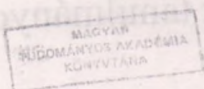
Akadémiai Kiadó • Budapest

M. TUD. AKADEMIAI KIADÓ
Könyvtár 2. sz. 2. sz.

012687

Válogatta, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és
az utószót írta, a névmutatót készítette

Kicsi Sándor András

ISBN 963 05 7429 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó Rt.
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19-35.

© *Kicsi Sándor András, 1997*

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvteltár/19 sz.
5583/97

9
10
13
22
31
36
45
52
59
73
73
82
88
92
101
113

Bevezetés

Zoltán Gombocz

129
129
130
134
147
160
167
170

I. Bevezetés 129
 II. Az első logikai alkata 130
 III. A szöveg logikai alkata 134
 IV. A jelentésváltozások vizsgálata 147
 V. A jelentésváltozások rendszere 160
 VI. Névtelenség a tárgyképek logikájában 167
 VII. A tárgyképek logikájának alapjai 170

112087

Zoltán Gombocz

Tartalom

Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése	9
I. Néplélektan és nyelvtörténet	10
II. A jelbeszéd	15
III. A hangváltozás	22
IV. Az összetételek	31
V. A névszó. A nem, szám és esetek kifejlődése	36
VI. Az ige	45
VII. A mondat	52
VIII. A jelentésváltozás	59
Nyelvtörténeti módszertan	73
I. Grimm-től Wundtig	73
II. Nyelvi változások	82
III. Történeti és összehasonlító nyelvészet	88
IV. Hangváltozások	92
V. Jelentésváltozások	101
VI. Analógiás változások	115
Jelentéstan	129
Előszó	129
I. Bevezetés	130
II. A szó lélektani alkata	134
III. A szó logikai alkata	147
IV. A jelentésváltozások osztályozása	160
V. A jelentésváltozások rendszere	167
VI. Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján	170

VII. Névátvitel érintkezési képzettársulás alapján	185
VIII. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján	189
IX. Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján	190
Rövidítések	195
Jegyzetek (<i>Kicsi Sándor András</i>)	199
Utószó (<i>Kicsi Sándor András</i>)	221
Irodalom	239
Névmutató	251

Nyelvtörténet és lélektan

Wundt néplélektanának ismertetése

1880 óta – midőn PAUL munkája, *A nyelvtörténet elvei* először jelent meg – nem keltett általános nyelvészeti munka akkora föltűnést, mint WUNDT VILMOS *Néplélektanának* első részei.* Két évtizeden át nemcsak az indogermán, hanem jórészt a román és a finnugor nyelvészet is a PAUL-féle nyelvlélektani rendszer hatása alatt állott. WUNDT könyve az első kísérlet egy új rendszer föllállítására, amely nem csak a részletekben, sőt talán nem is annyira a részletekben, mint éppen az általános fölfogásban és elvekben különbözik a herbartistákétól.

Igazságtalanság volna WUNDT könyvét *A nyelvtörténet elveivel* mérni össze; nyilvánvaló, hogy más-más a két mű előzménye és célja is. PAUL több évtizedes nyelvlélektani kutatások leszűrődött és megtisztult eredményeit foglalta rendszerbe; WUNDT nyelvlélektani rendszerét önálló lélektani kutatások alapján álitotta föl. PAUL első-sorban nyelvész, s csak melleleg pszichológus; kész lélektani ered-

* WILHELM WUNDT, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Erster und zweiter Theil.* Leipzig. 1900. 627+644 lap. Wundt könyve nyomán egész kis vitaközlő irodalom támadt. Önálló művek: B. DELBRÜCK, *Grundfragen der Sprachforschung. Mit Rücksicht auf W. Wundt's Sprachpsychologie.* Strassburg, 1901; W. Wundt, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie mit Rücksicht auf B. Delbrück's „Grundfragen der Sprachforschung“.* Leipzig. 1901; LUDWIG SÜTTERLIN, *Das Wesen der sprachlichen Gebilde. Kritische Bemerkungen zu Wilhelm Wundts Sprachpsychologie.* Heidelberg, 1902. A kisebb ismertetések közül említésre méltó WEGENERÉ. (Lit. Centralbl. 1902. márc. 22.) – Mivel munkám nagyobb részt ismertető jellegű, talán fölsősleges lesz minden egyes esetben külön utalni a fentebb fölsorolt forrásokra. – Köszönetet kell mondanom e helyt BECKER FÜLÖP ÁGOST dr. tanár úrnak, aki mindkét kötetre kiterjedő nagybecsű jegyzeteit lekötelező szíveséggel rendelkezésemre bocsátotta.

ményeket alkalmaz a nyelvészet céljaira. WUNDT, bár szaktekintélyek tanúsága szerint is az indogermán nyelvészetben bámulatra méltó jártasságot tanúsít, elsősorban pszichológus; kutatásaiban fő szempont a lélektani szempont; nem maguk a nyelvi tények, hanem a belőlük vonható általános lélektani igazságok érdeklik.

Ez magyarázza, hogy WUNDT könyve az olvasóra egészen más általános hatást tesz, mint PAULÉ. SÜTTERLIN egy kissé merész, de elég találó hasonlattal jellemzi e különbséget. Aki PAUL könyvét olvassa, azt hiszi, hogy magas, de biztos hegyi ösvényen jár, ahonnan a nyelvi jelenségek egész táját beláthatja. A látókör majd szűkebb, majd tágabb; a táj erre rendezett, kedves, arra vadabb és zordonabb, de az ember mindig szilárd talajt érez a lába alatt. WUNDT léggömbben ragadja magával olvasóját; a szemhatár tágabb, mint PAULnál, a szemlélő magasabban áll, s a látnivaló szabályos sorrendben tárul szeme elé. De a képen több az árnyék, a határvonalak nem olyan élesek; az emelkedések és mélyedések elmosódnak, s a szemlélő egy lapos, síkban tagozott tájat lát maga előtt.

Minket, nyelvészeket a nyelv elsősorban mint történeti, s nem mint lélektani kérdés érdekel. De hiszen a tapasztalat eléggé bizonyítja, hogy a nyelvlélektani kérdések tanulmányozása milyen gyümölcsözővé teheti magát a nyelvtörténeti kutatást is. Már csak ezért sem lesz fölösleges a nyelvi élet alapvető kérdéseire újra visszatérnünk (vö. *A jelenkori nyelvészet alapelvei*. Nyr. XXVII. kötet), annál kevésbé, mikor olyan könyv kapcsán tehetjük, mint WUNDT *Néplélektana*, amely – bár SÜTTERLIN kissé szatirikus hasonlatában van valami igazság – rendkívül gazdag új eredményekben, s ha nem is mindig mély, de mindig elmés föltevésekben.

I.

A néplélektan fogalma és föladata. A határtudományok. A néplélektan fő területei: a nyelv, mítosz és szokás. – A nyelvlélektani kutatások kezdete. A herbartisták: Steinthal és Paul. Wundt. A nyelvtörténet és nyelvlélektan viszonya

A lélektan a szokásos meghatározás szerint az egyéni tudat önmegfigyelésből ismert tényeit, fejlődésüket és kapcsolatukat vizsgál-

ja. Eszerint a lelki jelenségeknek az a csoportja, amelyet nem az egyéni tudat, hanem a társas együttéléssel járó szellemi érintkezés föltételez és magyaráz, az egyéni lélektan körén kívül esik. A lélektani kutatások kiterjesztése a társas közösségre WUNDT szerint a társadalmi lélektan, vagy hogy megtartsuk a már fél évszázad óta majdnem azonos értelemben használt, bár nem egészen pontos elnevezést: a **néplélektan** föladata.

A néplélektan föladata közelebbről, szemben az egyéni lélektan-
nal, azoknak a lelki folyamatoknak vizsgálata, amelyek az emberi társas élet fejlődésének és **általános** értékű **közös** szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak.

E meghatározással kizártuk a néplélektan köréből az emberiség szellemi tevékenységének mindama nyilvánulásait, amelyek a társas életen alapulnak ugyan, de amelyek létrehozásához mégis egy egyén beavatkozása szükséges. Ilyenek elsősorban az irodalom, a művészet és tudomány szellemi alkotásai, amelyek létrejötte kétségtelenül egyrészt a természeti s műveltségi tényezőknek és a nép képességeinek, másrészt az egyéni tehetség és tevékenység összehatásának eredménye. A kutatás föladata itt éppen az, hogy az eredőben az alkotó erők hatásának fokát és irányát meghatározza. Éles határvonalat húzhatunk az adott meghatározás alapján a néplélektan s a vele sok ponton érintkező művelődéstörténet, szorosabban őstörténet között is. A kutatás tárgyi köre mind a két tudományágban, legalább részben, közös, de iránya és célja egészen más. Amaz a nyelv, mítosz s a néphagyományok szolgáltatata adatok segítségével valamely nép történet előtti életét igyekszik fölépíteni. A néplélektan kizárólag magának a társas együttlétnek és a közösség szellemi termékeinek lélektani törvényszerűségét vizsgálja. Helyi vagy faji eltérések előtte közönyösek, hacsak valami módon az említett törvényszerűségekre nem vetnek világot.

Valamely nyelvalak történeti szempontból érdekelheti a kutatót mint két nép hajdani kapcsolatának emléke; néplélektani szempontból csak akkor, ha benne a nyelvfejlődés általános emberi törvényei jellemzetes módon nyilvánulnak.

Ha vizsgálódásainkat ekként körülhatárolva, a társas közösségnek csupán **általános** értékű **közös** szellemi termékeit vesszük figyelembe, amelyek az egyéni akarat nyilvánulásától függetlenül, lélektani **törvényszerűséggel** fejlődnek, három nagy kérdés vizs-

gálata marad a néplélektani kutatások sajátos fõadataul: a **nyelv**, a **mítosz** és az **erkölcs** lélektani kérdései. A néplélektannak e három fõ területe szoros kapcsolatban van az egyéni tudat elemi mûködéseivel. A nyelvben az ember **képzetvilága** tükrõzõdik; a szó-készlet gazdagsága nagyjából megfelel a képzetvilág gazdagságának; a szavaknak jelentésváltozásaiban a képzetek változásainak törvénye nyilvánul, s végre a szóképzésben és a beszédrészek mondatnyi kapcsolataiban a képzetkapcsolódás sajátos természeti és mûveltségi fõltételektõl függõ törvényszerûsége ismerhetõ fel. A nyelv képzeteit a **mítosz** tölti meg tartalommal, mely a kezdetleges nép tudatában a még egységes világnézetet osztatlanul fõlõleli. Egyes elemeinek keletkezését és fejlõdését azonban annyira érzelmi mozzanatok határozzák meg, hogy a tapasztalás csak külsõ alkalmi oknak tûnik fel, amennyiben félelmet és reményt, csodálatot és csodálkozást, alázatot és tiszteletet keltve, a mitikus képzetek irányát meghatározza. Az **erkölcs** (szokás) végre azokat a közös **akarati** irányokat foglalja össze, amelyek az egyéni eltérések fõlött uralomra jutva, a közösségtõl általános érvényûnek elismert szabályokká sűrûsödtek.

Amint a fejlõdõ mûveltséggel az egyes kiválóbb egyének hatása érezhetõvé lesz, a néplélektani fejlõdés történeti fejlõdéssé válik, s a lélektani törvényszerûséggel megszûnik a néplélektani elemzés lehetõsége is. A nyelv lélektanához sorakozik az irodalomtörténet, a mítosz lélektanához a vallás, tudomány és mûvészet története, az erkölcs lélektanához a mûveltség, jogrend és erkölcsiség története.

Minket a néplélektan három fõ területe közül fõképpen az elsõ, a nyelv lélektana érdekel.

Az elsõ komoly kísérlet a nyelvtörténet tényeinek lélektani magyarázatára a XIX. század közepén történt. A kezdés érdeme kétségtelenül a herbartistáké. 1855-ben jelent meg STEINTHAL *Grammatik, Logik und Psychologie* címû vitairata; ebben a lélektan elsõ ízben lép a nyelvfilozófia helyébe, amely régebben csak a szabályozó nyelvtannal osztozott meg a nyelvi kutatások egész körén. E szempontból STEINTHAL könyvét úgy tekinthetni, mint az új irány programját, amelynek megvalósítása körül maga STEINTHAL és a többi HERBART iskolájába tartozó nyelvész és pszichológus kétségkívül nagy érdemeket szerzett.

Ismeretes dolog, hogy az utolsó fél évszázad nyelvészete mennyire a STEINTHAL-féle nyelvlélektani rendszer hatása alatt állott. De kétségtelennek látszik az is, hogy e nagy hatást nem annyira STEINTHAL általános fölfogásának vagy egyes lélektani nézeteinek helyessége magyarázza, mint inkább az a körülmény, hogy a nyelvtörténeti kutatások közben mindinkább érezhetővé vált a rendszeres és tudományos lélektani magyarázat hiánya. Nyilvánvaló ez különben abból is, hogy a STEINTHAL-féle nyelvlélektani rendszer művelői s részben továbbfejlesztői nem szorosabb értelemben vett pszichológusok, hanem nyelvészek voltak.

STEINTHAL munkáinak hatása a nyelvészetre – részben külső okokból – sohasem volt valami nagy, semmi esetre sem állott tudományos értékükkel arányban. A HERBART-féle lélektan és indogermán nyelvtudomány között tulajdonképpen csak PAULnak 1880-ban megjelent *Prinzipien der Sprachgeschichte* című műve teremtett szorosabb kapcsolatot. PAUL tagadhatatlanul STEINTHAL nyomdokain jár, bár sok tekintetben tisztultabb fogalmakkal dolgozik. A STEINTHAL-féle *Volksgeist*ban például még mindig maradt a régibb metafizikai lélekfogalomnak némi nyoma. PAUL az efféle fogalmakkal tudatosan szakít. Mindig csak az egyes embert tekinti, s a herbarti képzetmechanika segítségével az egyén és a környezet szellemi kölcsönhatásából magyarázza a nyelv jelenségeit, és építi föl – ritka következetességgel és logikával – rendszerét. Ha ehhez hozzávesszük, hogy példáit a német, francia, angol, ritkábban a görög és latin nyelv történetéből válogatja össze, tehát olyan téren mozog, ahol az ellenőrzés mindenkinek módjában áll, könnyen megérthetjük azt a nagy hatást, amelyet PAUL könyve nemcsak Németországban tett, hanem a külföldön is.

STEINTHALhoz és PAULhoz csatlakozik legújabban WUNDT, néplélektanának első részével, amelynek célja az egész nyelvlélektant új alapokra állítani. A HERBART-féle lélektan helyét természetesen WUNDT saját lélektana foglalja el, vagyis – amint ő mondani szokta – a kísérleti lélektan.

A későbbi fejtegetések helyes megítélhetése végett a STEINTHAL-PAUL- és a WUNDT-féle rendszernek egy olyan különbségére kell ráutalnunk, amely egyszersmind a két iránynak legfontosabb elvi jelentőségű eltérése.

A nyelvek történeti és lélektani vizsgálata, bár külön-külön önálló célokat szolgál, egymást kiegészíti, kölcsönösen támogatja. Amilyen mértékben a nyelvtudomány nem lehet el a nyelvtörténet tényeinek lélektani magyarázata nélkül, éppen annyira reászorul a lélektan is arra az anyagra, amelyet néki a nyelv s elsősorban a nyelvnek történeti vizsgálata nyújt. Ha a nyelvtörténet és a nyelvlelektan viszonyát ilyen kölcsönös támogatásnak fogjuk fel, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a STEINTHAL-féle irány e kettős viszonynak csak egyik felére, a nyelvi tényeknek lélektani magyarázatára volt tekintettel. Hiszen az idézett STEINTHAL-féle munkának címe is nyilván arra utal, hogy a lélektan, éppen úgy, mint a logika, a nyelvtörténeten kívül eső, idegen terület. Ez az egyoldalúság közvetlen következménye volt a STEINTHAL-féle irány lélektani elveinek. Mert hogy HERBART szorosán egyéni és értelmi lélektana az ő metafizikai lélekfogalmával a nyelvlelektani, tehát elsősorban néplelektani kérdésekkel szemben tehetetlen, nem szorul igazolásra. A HERBART-féle lélektant mint **kész**, részben metafizikai alapokon fölépült tudományt **alkalmazták** a nyelvtörténet tényeinek magyarázatára, s csak természetes, hogy PAUL – e viszony logikai következményeit levonva – a lélektant mint **törvényszabó** tudományt állítja szembe a nyelvészettel mint **történeti** tudománnyal.

Lehetetlen evvel szemben WUNDT fölfogásának különbségét észre nem vennünk. A nyelvtörténeti és nyelvlelektani kutatások **kölcsönösen** támogatják egymást. WUNDT sem tagadja tehát, hogy a kísérleti lélektan **egyszerűbb** kérdéseinél nyert szempontokat és eredményeket haszonnal ne lehetne alkalmazni a nyelvi jelenségek vizsgálatában, de szerinte a tudomány mai állásában fő föladata azt a gazdag lélektani anyagot, amelyet a nyelvtörténet tanulmányozásra nyújt, az összetettebb lelki jelenségek magyarázatában értékesíteni.

A két tudomány viszonyának említett egyoldalú fölfogásából magyarázható, hogy a herbartistáknál a nyelvtörténet tényeinek lélektani magyarázata közben igen sokszor nem az adott magyarázat helyessége önmagában, hanem gyakorlati alkalmazhatósága és hasznossága volt a döntő szempont. Világosan kitetszik ez DELBRÜCK szavaiból is:

„... Wohl aber muss hier die Frage berührt werden, ob einem Sprachforscher, der etwa von STEINTHAL zu WUNDT übergehen

wollte, nicht an irgend einem Punkte seines wissenschaftlichen Betriebes aus der neuen Lehre ernstliche Schwierigkeiten erwachsen würden. Geraten wir nicht, so könnte ein Anhänger von PAUL fragen, in Bedrängnis, wenn wir die ganze Anschauung von den im Unbewussten vorhandenen Einzelvorstellungen, Reihen und Systemen aufgeben, welche uns doch in der Sprachwissenschaft nachweislich so gute Dienste leisten? Diese Besorgnis wäre unbegründet. In der **Praxis** leisten nämlich dem Sprachforscher der WUNDT'-sche dunklere Teil des Bewusstseins und die »Anlagen« ungefähr dasselbe, wie der dunkle Raum des Unbewussten mit seinen aufbewahrten Gebilden in der früheren Anschauung ... man sieht: für den Praktiker lässt sich mit beiden Theorien leben" (i. m. 43).

Joggal jegyzi meg erre WUNDT, hogy ha egy pszichológus azt állítaná, hogy egy nyelvi alak lélektani magyarázatában közönyös, hogy az illető alak történetileg hogyan keletkezett, s csak az fontos, hogy a föltett módon **egyáltalában** keletkezhetett-e, bizonyára DELBRÜCK volna az első, aki hangsúlyozná, hogy a történetben nincs kettős igazság, s hogy a nyelvtörténeti kutatásoknak is az a céljuk, hogy föltüntessék: ez vagy az az alak hogyan fejlődött, nem az, hogyan fejlődhetett volna.

Amint a történeti igazság egy, a lélektani igazság is csak egy. Természetesen WUNDT sem állítja, hogy a föltétlen igazság minden egyes esetben az ő részén van, s ha rendszerét általában véve HERBARTÉnál tökéletesebbnek tekinti, erre csak az jogosítja föl, hogy jobbára éppen a nyelvi jelenségek megfigyelésével jutott azokra a lélektani elvekre, amelyeket e jelenségek rendszerezésében alkalmazott, így a képzettársulás, hasonulás, akaratnyilvánulás elemi törvényeire.

II.

A jelbeszéd fogalma és lélektani fejlődése. A jelek fölosztása: rámutató és ábrázoló jelek. A jelbeszéd alaktana. A jelek jelentésváltozása. A jelbeszéd mondattana

WUNDT *Néplélektanának* legérdekesebb s talán legeredetibb fejezete a kifejező mozgásokról s a jelbeszédéről szóló rész. Mindama kérdések, amelyeket WUNDT munkájának e részében tárgyal, a lé-

lektan és a nyelvtudomány határkérdései: módszeres megoldásuk egyaránt szükséges az elemi akarati élet s a kezdetleges nyelvfejlődés tényeinek megértéséhez.

A jelbeszéd a gondolatoknak látható jelekkel való közlése, s így középhelyen áll az írás és a hangos beszéd között. A fogalmakat látható jellel jelöli, mint az írás, de e jeleket nem rögzíti tartós anyagon. A **phüszisz** és **theszisz** kérdése a jelbeszédnél is sok vitára adott alkalmat. Némelyek, az írás analógiájára, a jelbeszédet is a hangos beszéd helyettesítőjének, pótlékának s így tudatos föltalálás eredményének tekintették. Mások, utalva a jel és a jelzett fogalom közvetlen szemléleti kapcsolatára, a pszichofizikai fejlődés mellett kardoskodtak. A főkérdés, hogy vajon a jelbeszéd föltalálás eredménye-e, vagy pedig az ember pszichofizikai szervezetének általános föltételeiből határozott, mindenütt jelentkező lélektani törvényszerűséggel fejlődött, WUNDT kutatásai után eldöntöttnek tekinthető.

A természetes jelbeszéd hasonló föltételek mellett mindig magától s hasonló alakban fejlődik ki, s éppen a föltételeknek és a hatásoknak ez az egyezése legkézzelfoghatóbb biztosítéka a fejlődés minden külső kényszertől és önkényes beavatkozástól ment lélektani törvényszerűségének. Ez természetesen nem zárja ki az egyesek befolyását, sem a mesterséges tökéletesítés lehetőségét. Sőt ez utóbbi hatások kezdettől fogva kísérik a jelbeszédet, úgyhogy a kérdés tulajdonképpen az, hogy milyen viszonyban van a természetes fejlődés a mesterséges alakítással, vagy más szavakkal: az általános és egyetemes érvényű lelki törvényeken nyugvó folyamat az egyéni, eredetileg egyetlen tudatra szorítókozó indítékokkal.

A jelbeszédnek az a négy fajtája, amelyre WUNDT kutatásai közben leginkább vetett ügyet, lélektani szempontból nem egyenlő értékű. A **nápolyiak** jelbeszédének sok évszázados története van; a jelek, majdnem kivétel nélkül, konvencionális jelképek, amelyekre a hangbeszéd hatott; ezt mutatja egyes jelek és bizonyos közmondás-szerű szólások kétségtelen kapcsolata. A **dakota** indiánok jelbeszéde középhelyen áll a fentebb említett konvencionális jelrendszer és a hangbeszédétől teljesen függetlenül fejlődő jelbeszéd között, amelyet kedvező körülmények között a **siketnémák** szoktak kifejleszteni. A **ciszterciták** jelbeszéde végre, amelyet tudatos megegyezés hozott létre, nyelvlélektani szempontból csekély értékű, s legfőlebb azért

tanulságos, mert azt bizonyítja, hogy a közönségesebb érzéki képzetek jelei még közös megállapodás esetén is nagyrészt megegyeznek a természetes jelbeszéd jeleivel.

Ha a jelbeszédnek lélektani fejlődését vizsgáljuk, abból az alaptételekből kell kiindulnunk, hogy a természetes jelek kifejező mozgásokból erednek, tehát eredetileg nem képzetet közölnek, hanem indulatot, érzelmet fejeznek ki. A természetes jel elsősorban önmagát kielégítő indulatnyilvánítás, képzetnyilvánulássá csak másodsorban lesz, amennyiben minden indulathoz egyszersmind erős hangulatú képzetek is kapcsolódnak. Így az egyik egyén kifejező mozgása fölkeltheti a másikban a megfelelő képzettartalmat, s vele együtt ugyanazt az indulatot is, de – másrészt – újabb képzeteket is kelthet, s ezek ismét jelekben nyilvánulnak. Ebben az esetben a második egyén jelei már nem a látott jelek ösztönszerű ismétlései: az **együttlmozgásból** (*Mitbewegung*) **felelő mozdulat** lett. Ez az átalakulás még mindig az ösztönszerű mozgások határai között történik, de a képzetek, az indítékok váltakozása lassanként az akart cselekvés föltételeit is mindinkább magában foglalja. Egyidejűleg a képzetkapcsolatok is világos értelmi folyamatokká sűrűsödnek; tudatos vonatkoztatások és hasonlítások csatlakoznak hozzájuk; a képzettartalom fokozódó ereje az érzelmi elemeket s velük együtt magát az indulatot is gyöngíti. A jelváltás közben az egyik egyénből a másikba átömlő indulat a jelváltásban nyilvánuló közös gondolkodássá válik.

A jelbeszéd, legalább ami állandó elemeit illeti, még ma is az ősnyelv fokán van, úgyhogy a jel és a jelzett képzet közvetlen kapcsolatánál fogva nem nehéz a jeleknek lélektani természetét s a kifejező mozgásokkal való kapcsolatukat fölismerni.

Az a két alapforma, amelyben az indulat képzettartalma nyilvánul, megfelel a jelbeszéd két alapformájának: a **rámutató** és **utánzó** jelek csoportjának. A jelbeszédnek további kialakulása közben a rámutató jelek lényegükben változatlanok maradnak, míg az utánzó (illetve **ábrázoló**) jelek sajátos jelsorrrá oszolva **utánképző**, **együttljelölő** és **jelképes** jelekké fejlődnek.

A **rámutató jel** nemcsak a legegyszerűbb, hanem a legeredetibb is; a gyermekeknél legkorábban jelentkezik, s abban az esetben, ha a tárgy a látás körébe esik, a figyelem ráirányításának legbiztosabb eszköze. Vele érteti meg magát eleinte a siketnéma, s kezdetben be

is éri vele; csak ha elmúlt dolgokat akar elbeszélni, vagy kívánságát s gondolatát kifejezni, kell az utánzó jelekhez fordulnia.

A rámutató mozdulat eredetileg csak jelen lévő tárgyat jelel, s így különösen két képzetscsoport jelzésére alkalmas: 1. jelöli a beszélgetés személyeit (**én, te, s bizonyos fokig ő,ők is**); 2. a térbeli viszonyokat (**fent, lent, jobbra, balra, elöl, hátul**, mindig az embernek saját testéhez viszonyítva). Idetartozik a nagyság és kicsiség jele, az egyes testi szervekre való rámutatás, midőn működésüket vagy tulajdonságukat akarjuk értetni (szem, fül, orr, nyelv = **látás, hallás, szaglás, ízlés**; ajak = **piros**).

A szorosán vett rámutató jelek szegénységét jellemzi, hogy fölso-rolt fajaik sok tekintetben már átnyúlnak az utánzó jelek területére. Így a kicsiség és nagyság jelzésénél a rámutató jel egészen utánképzővé válik, az egyes szervekre való rámutatásnál a működés fogalmára való átvitel csak azért lehetséges, mert ez esetben a rámutató jel tulajdonképpen az ábrázoló jel megrövidült formája. Midőn végre a térbeli mozgásnak időbeli jelentést tulajdonítunk, már a jelképek határát érintjük, bármilyen természetes is magában véve a két szemléleti forma kapcsolata.

Az **ábrázoló jelek** első csoportja, az **utánképző** jelek közvetlenül csatlakoznak az **utánzó** kifejező mozgásokhoz. Az utánzó jelek vagy **rajzoló** vagy **alakító** (**plasztikusok**), aszerint, amint a tárgynak csak **körvonalait** rajzoljuk mutatóujjunkkal a levegőbe, vagy alakját kezünkkel **testszerűen** utánozzuk. A rajzó jel kezdetlegesebb, s a természetes jelbeszédben gyakoribb. Így a siketnéma a ház kifejezésére tetőt és oldalfalakat rajzol; a szobát négyszög-
gel, az udvart körrel jelöli. Gyakran, különösen állatoknál, meg-
elégszik egy-egy jellemző testrész lerajzolásával; így például a szarv
ökröt jelent stb. Folyamatokat és cselekvéseket, amelyeket a hang-
beszéd igékkel fejez ki, szintén jelelnak rajzó mozdulattal (pél-
dával a jobb kéz középső és mutató ujjá a bal karon mozgatva = „me-
nés”).

Alakító (plasztikus) jelek leginkább hagyományozott jelbeszéd-
ben vannak, s könnyen konvencionálissá válhatnak. Ilyenfajta jelek
Nápolyban: összeszorított ököl kinyújtott mutató- és kisujjal:
szarvasfej; ököl kinyújtott hüvelykkel: palack. Az alakító jel né-
melykor **rámutatóval** párosul: például a két mutató- és hüvelykujj
alkotta kör, keletről nyugatra mozgatva: a Nap.

Azok az **utánképző** jelek, amelyek a tárgynak csak egy-egy jellemző tulajdonságára utalnak, átvezetnek az **együttjelölő** mozdulatokhoz, amelyek önkényesen egyetlen ismertetőjelet választanak ki, s az emlékezetképet képzettársulás segítségével keltik föl (például a siketnémáknál a kalap megemelése = ember). Az együttjelölő természetű **alakító** jeleknél rendszerint az arc is közreműködik, mégpedig olyan módon, hogy az arckifejezés a jel megértéséhez okvetlenül szükséges érzelmi állapotról tájékoztat, míg a tulajdonképpeni **együttjelölés** a kéz föladata (összeszorított ajak, merev nézés és föltartott mutatóujj = csendre való fölhívás).

A jelbeszéd belső kifejlődésére nézve legfontosabb lépés a **jelképes** vagy képleges **jelre** való átmenet. Magában véve tulajdonképpen minden jel jelkép, tudniillik egy képzet érzéki képe, mégpedig, a szóval ellentétben, nem külső és esetleges, hanem teljesen **megfelelő** jelkép. Szorosabb értelemben mégis akkor nevezünk valamely jelet képlegesnek, ha nem közvetlenül, hanem fogalmi átvitelrel utal a képzetre. Így például a fél marok közvetlen képzettársuláson alapuló jele az ivóedénynek; ugyanez a jel 'víz' értelemben már képleges (bár jelentése érzéki marad), mert a képzettársulás egy közvetítő fogalom segítségével történik.

Egy lépéssel továbbvezetnek az oly fogalmak jelképei, amelyeket nem lehet érzékelhetően ábrázolni, midőn például az ostobaságot számfüffel jelöljük. Az ilyen jelekből új képzettársulási tagok közébejöttével könnyen származhatnak bonyolultabb s rendszeren több jelentésű képleges jelek, amelyek jelentése mindig jobban távolodik az utánképzőkétől. Ha így a másodrendű képleges jelsor kifejlődött, lehetséges olyan elsőrendű kép is, amelynek kezdettől fogva képleges jelentése volt. Ilyen eset például, ha a hazugságot a bal mutatóujjnak balra lefelé mozgatásával fejezzük ki, tehát mintegy „ferde irányú beszéd”, mert ezen a képzeten kívül e mozgásnak semmi olyan értelme nincsen, amely a közvetlen szemléletnek megfelelné. Az ilyen jelképek, amelyeket nyilván a közlés szándéka teremtett meg, nagyon magukon viselik a tudatos föltalálás bélyegét.

Az egyes jelek kisebb-nagyobb elterjedése rendszeren attól függ, hogy jelképiességük a képzettársulás és apperpciálás általános érvényű törvényein alapul-e (például hüvelyk- és kisujj egymással szemben = erős és gyenge), vagy különös szemléleten (például

Nápolyban az 'igazság' jele, amely Iustitia mérleg tartására emlékeztet).

A jelbeszédnek etimológiája után az alaktanára térve át, szembeötlő mindenekelőtt, hogy nincsenek meg benne a logikai kategóriák megkülönböztetésére szolgáló alaki ismertetőjelek. A jelbeszéd csak – nagyjából érzéki tartalmú – tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmakat ismer, de rendszeren ezt a három fogalmalakat sem maguk a jelek különböztetik meg. A cselekvést jelentő jel helyettesíthet – csaknem minden megszorítás nélkül – tárgyfogalmat is, és megfordítva. Az ivás jele jelenthet italt és vizet is, a palack jele bort vagy ivást.

A jelek magukban véve csak az egymás után következő fogalmakat jelölik, anélkül, hogy logikai, térbeli és időbeli viszonyukra utalnának. Éppen ezáltal a jelbeszéd minden eseményt közvetlen jelenlévővé változtat át, s ez viszont megmagyarázza sajátosságos elevenségét. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy mi történt, hanem azt is, hogy **hogyan** történt; az ujjak nemcsak egyszerűen utánozzák a menést, hanem gyorsan vagy lassan mozognak, sietve vagy meggondoltan. A jelbeszéd megérezkíti azokat a gondolati elemeket is, amelyeket a mi viszonzszavaink jelölnek, vagy ha ez nem lehetséges, a képzetek kapcsolatával sejteti őket; így például „a macska a háztetőn” így bomlik fel: „macska, tető, fent”. „Meghalt, mert nagyon az ivásnak adta magát” = „inni, inni, meghalni”. A jelbeszéd az alaki elemek hiányán úgy segít, hogy **a gondolatokat egyes önálló képzetekre bontja föl**, vagy hogy a hallgatag logikai kiegészítést az összefüggésekre bízta.

A jelhez tapadó alaki sokértelműség mellett fogalmi sokértelműség is előállhat a **jelentés eltolódása** folytán. Az utánképző jelnek, hogy azt a képzetet keltse föl, amelyet a beszélő értetni kíván, egyértelműnek kell lennie; pedig már az alakító jelnél a jelentés és alak annyira távol esnek egymástól, hogy ugyanazon jelnek igen könnyen többféle jelentése is lehet. Még nagyobb a képzetkör az együtt jelölő jelnél (a kalaplevegés jelenthet embert, udvariasságot, köszöntést stb.), s legnagyobb a képlegesnél, akár, mert a jelnek kezdettől fogva több jelentése volt, akár, mert az egyik jelentés a másikból fejlődött. A jelek tehát, éppen úgy, mint a szavak, alá vannak vetve a jelentésváltozásnak, amelynek segítségével a gondolkodás változó szükségleteihez alkalmazkodnak. Távollabb eső

fogalmakat közbeeső fokok közvetítenek, s természetesen a képzetkapcsolatok, melyek az átmenetet lehetségessé teszik, majd belső, majd külső, majd pusztán esetleges vonatkozásokon alapulnak.

A jelek jelentésváltozásának időbeli sorrendjét ritkán lehet közvetlenül észlelni, mert ezen a téren úgyszólván semmi sincsen, ami az irodalmi emlékeknek megfelelne; rendesen csak a lélektani valószínűség szerint dönthetjük el, hogy melyik jelentés az első, és melyik az utólagos fejlemény.

A jelbeszédnek végre van saját **mondattana** is.

Gyakran hangoztatták azt a fölfogást, hogy a jelbeszédnek nincs **mondata**, tehát nincs **nyelvtana** sem, mert, szokták mondani, a fogalmi jelek egymás mellé sorolása (alma – apa – én = apám nekem almát adott) nem mondat; hiányzik az a kapocs, amely e jeleket egységes egésszé fűzze össze.

E téves nézet keletkezését eléggé megmagyarázza egyrészt az, hogy a jelbeszédben az igének megfelelő jel igen gyakran elmarad, másrészt meg az a körülmény, hogy azok az alaki elemek, amelyek a hangos beszédben a nyelvtani kategóriák alá sorolást végzik, teljesen hiányzanak.

Ám evvel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a hiányzó ige-fogalmat a legtöbb esetben jelzi a jelet kísérő arckifejezés. Ha az előbb idézett mondatot fölszólító módban gondoljuk, tehát: „Apám, adj kenyeret!”, a mondat kérő, fölszólító természetét az „én” vagy „nekem” jelet kísérő, s a rendestől eltérő arckifejezés világosan kifejezné.

Különben az egyes jelek nyelvtani értéke éppen attól függ, hogy miképpen alakulnak az egyes jelek mondattá. A siketnémák jelbeszédében rendesen az alany áll elől, a jelző, ha egyszerű tulajdonnévfogalom, a tárgyfogalom után, a tárgy pedig a cselekvés előtt áll, amelyet elszenved. Így például ezt a mondatot, „A haragos ember megverte a gyereket”, így bontják föl: „ember – haragos – gyerek – ütni”.

Nagyjában az indiánusok jelbeszédében is ugyanez a jelek rendje, bár hangbeszédük teljesen eltérő szerkezetű.

E föltűnő szabályosságnak oka részben a képzetfolyamat általános törvényei, részben a jelbeszéd sajátos természete. Mivel a jelek tulajdonképpen az egymás után következő események utánképzései, a jelbeszéd természetszerűleg olyan sorrendben adja elő az ese-

ményeket, amint az illető egyén átéli őket, s olyan **rendben** írja le a tárgyakat, amint egyes részei tudatába jutnak. A mondottak alapján erre az egyszerű meghatározásra jutunk: „A **képzetek** (természetesen a megfelelő jelek is) **mindig szemléletességük arányában követik egymást, mégpedig a sort a legerősebb képzet nyitja meg; ahol gyöngébb képzet után erősebb áll, új mondat kezdődik**” (SÜTTERLIN). Ha az egyes képzeteket (szemléletességük szerint) számokkal jelöljük, a WUNDTTÓL idézett indiánus jelmondat („A fehér katonák, akiket egy magas állású, de ostoba tiszt vezet, elfogták a mescalero indiánusokat”) ilyenformán tagozódnék: 123 / 134 / 12: Katonák – haj – fehér / tiszt – magas állású – ostoba / mescalerók – fogva.

A jelbeszéd tehát az összetettebb gondolatot kis részekre bontja, ami a szenvedélyes előadás jellemző sajátja szokott lenni. Így a jelbeszédben a beszédnek mondatszakaszokra való finomabb tagolása nincs meg; az összetett mondatból mindig egyszerű mondatok egymásutánja lesz.

A nyelv, s már a jelbeszéd is, hű mása az ember lelki életének. Fejlődése azonos a lelki élet fejlődésével. A szellemi fejlődés jellemző alaptörvénye, hogy a **következő** mindig a **megelőzőből** fejlődik ki, s vele szemben mégis egészen újnak tűnik föl. A „**lelki eredők**” vagy a „**teremtő szintézis**” e törvénye lépésről lépésre nyilvánul ama lelki folyamatok egymásutánjában, amelyek a jelbeszéd fejlődése menetét jelzik.

Ez a fejlődés, amelyben az újat nem a külső erő, hanem a megelőzőben is már működő elemi lelki föltételek fokozása hozza létre, az általános nyelvfejlődés legkezdetlegesebb, de éppen kezdetlegességénél fogva legtanulságosabb példája.

III.

A hangváltozás fizikai és lelki oldala. A hangváltozás fajtái. Az egyéni hangváltozás. Hangváltozás és hangcsere. Nyelvkeveredés. Az általános hangváltozás. A szabályos és szórványos hangváltozások. A hangoknak képzettársulási érintkező és távolba hatása

A *Néplélektan* harmadik fejezetét (amelyben WUNDT a beszédhangok pszichofizikai fejlődését tárgyalja) félrehagyva, ismertetésünkben a negyedik, a hangváltozásokról szóló fejezetre térünk át, amely a gyakorlati nyelvészt is közelebből érdekli. Hogy azonban WUNDT fölfogásának és fölosztásának elvi jelentőségű eltérése lehetőleg kidomborodjék, talán helyénvaló lesz az ellentét kedvéért röviden utalni az újgrammatikus* iskola elméletének idevonatkozó főbb pontjaira.

Midőn a XIX. század második felében a nyelvkatatók először kísérelték meg a hangváltozás jelenségeit rendszerezni és elméletileg megokolni, kétségkívül az az általánosan elterjedt fölfogás vezette őket, hogy szorosabban vett törvényszerűségről csak a fizikai életben lehet szó, míg a lelki folyamatok alakulása nagyrészt a véletlentől függ. Érthető tehát, hogy elsősorban arra törekedtek, hogy a hangváltozást fizikai föltételektől függő folyamatnak bizonyítsák. A hangtörvény szerintük a szigorú fizikai törvényszerűség képviselője; hasonló hangtani föltételek mellett – egy és ugyanazon nyelvközösségen belül – a hangok változása egyöntetűen megy végbe. (A hangtörvények kizárólagosságának elve.) Ez egyöntetűséget azonban tudattalan lelki erők közbejátszása (analógia) néha megzavarja. Ha a latin népnyelvben a szabályos *october* alak mellett *octember* is előfordul, a *september*, *november*, *december* alakok képzettársulási hatása nyilvánvaló. A hangtörvény mellé fölvették kiegészítő elvnek az analógiát, amely, midőn a „kivételek” lélektani magyarázatát adja, csak megerősíti a hangtörvények kizárólagosságának elvét.

Kezdetben a képzettársuláson alapuló analógiás hatást nem ismerték el a természeti törvény módjára „vakon” működő hangtörvénnyel egyenlő rangú tényezőnek. E régi rang szerinti osztályozás némi nyoma még föllelhető az újgrammatikus iskola ama módszeres törekvésében, hogy „analógiás magyarázat csak kivételesen és csak is abban az esetben alkalmazandó, ha a kérdéses hangalak a hangtörvényekből semmiképpen nem magyarázható”. Később, midőn a kutatás tere bővült, a lélektani mozzanat mindinkább előtérbe lépett,

* Rövidség okáért a HERBART–STEINTHAL–PAUL-féle nyelvlélektani irányt e már kissé szokatlan névvel jelölöm.

s mint a hangtörvénnyel egyenlő fontosságú magyarázó elv kezdett szerepelni, annyival is inkább, mert az a sajátságos helyzet állott elő, hogy a nyelvtudomány a hangtörvények szerint történő „szabályos” változásnak nem tudta okát adni, míg ellenben az úgynevezett kivételek a képzettársulásban kielégítő magyarázatukat lelték.

A rangbeli megkülönböztetés megszűnése azonban nem vonta maga után a minőségi megkülönböztetés megszűnését. Ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a föltételeknek ama kettős sora, amely a hangváltozásokat meghatározza, két teljesen különemű területhez tartozik; a „fizikai” föltételektől függő hangváltozás nem engedi meg a lélektani magyarázatot, sem viszont, a lélektani a fizikait. Pedig a hangváltozás fizikai és lelki tényezőinek ez a merev kettéválasztása annál kevésbé volt jogosult, mert, mint említettük, egyelőre még a szabályos hangváltozás indítóoka sem volt tisztázva.

Csakugyan: éppen olyan valószínű az a föltevés, hogy a szabályos hangváltozás végső oka az ember lelki szervezetének lassú elváltozásában van, mint az az általánosan elterjedt elmélet, hogy tisztán külső hatások, éghajlat, táplálkozás stb. az ember testi szervezetét átalakítják, s ebben az átalakulásban a beszélőszervek is részt vesznek. Az a tapasztalati tény is, hogy a hangtörvény és az analógia sok esetben egymás működését gátolja, tehát egymással valamilyen kapcsolatban van, sokkal érthetőbb abban az esetben, **ha az analógiát és hangtörvényt nem különemű erőknek tekintjük, hanem föltesszük, hogy mindkettőnek az alapja az ember testi-lelki szervezetében van.** Az ember nem pusztán természeti tárgy, de nem is szellemi lény, hanem mind a kettő egyszerre: „**pszichofizikai**” szervezet, és életnyilvánulásai közül elsősorban a nyelv az, amely e kettős működés jegyét kétségbevonhatatlan módon magán viseli. Föltenni mármint, hogy van olyan általános nyelvi folyamat, amelyet csupán fizikai vagy csupán lelki tényezők határoznak meg, már eleve is önkényes elvonásnak tűnik föl. A hangváltozás egyes fajainak lélektani elemzése valóban arra az eredményre vezet, **hogy a lelki folyamatoktól független s csupán fizikai föltételektől meghatározott hangváltozás fölvételének semmi belső valószínűsége nincs.**

Mindazon kérdéseknél, amelyek a néplélektan körébe tartoznak, így tehát a nyelv jelenségeinél is, elsősorban az egyén és a közösség viszonya jön tekintetbe. Az általános szabálytól való eltérés mindig

az egyes emberben indul meg, de az **egyéni** eltérés csak kedvező föltételek mellett lehet **általánossá**. Így van ez a hangváltozással is. Az átlagos kiejtéstől való eltérés is természetszerűleg eleinte az egyéni hangképzés sajátja. Első föladatunk tehát az egyéni hangváltozás fajait vizsgálni, s csak azután kutathatjuk azokat az általános föltételeket, amelyek mellett az egyéni eltérés az egész nyelvközösségben elterjedhet. A fejtegetésnek ez a sorrendje annál ajánlatosabb, mert nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ugyanazok az okok, amelyek az egyéni hangváltozásnál hatottak, hatnak az általános hangváltozásnál is. Emellett a kiejtés egyéni eltérései alkalmat adnak arra, hogy a hangváltozás egyes fajait mintegy keletkezésük pillanatában figyelhessük meg, míg az általános hangváltozás legtöbb esetben mint bevégzett tény áll előttünk; okaira csak az egyéni hangváltozásból vett analógiák segítségével következtethetünk.

A hangképzés élettani természetéből következik, hogy a hangváltozás az egyes emberben általában véve kétféleképpen mehet végbe: vagy **lassanként, fokról fokra** ($a_1, a_2, \dots, a_n, \dots, o$), vagy pedig hirtelen, átmenet nélkül, mintegy ugrással (például $q > p$; **pinque* > *quinque*). Az előbbi esetben, a szorosabb értelemben vett **hangváltozás esetében**, a kezdő és a végső fokot számtalan közbeeső hang kapcsolja össze; az utóbbinál, a **hangcserénél**, az átmeneti hangok hiányzanak. A lassú hangváltozásra alkalmat ad a hangképzés ingadozása, a hangcserére a hibás hangképzés; ezekhez járul még harmadik okul az idegen nyelvelemek hatása.

A szabályos hangképzés ingadozása nem jelentéktelen.

Ugyanazon hang bizonyos határokon belül ingadozhatik (az egyéni kiejtés átlagához viszonyítva), mégpedig anélkül, hogy arról a beszélő vagy hallgató tudomást venne. Természetesen ki kell zárunk azokat az eseteket, midőn a kiejtés tárgyi föltételek (például a környező hangok) hatása alatt változik; az ilyen esetekben tulajdonképpen két különböző hanggal van dolgunk, például *én* és *engem* (tulajdonképpen *engēm*).

Még jobban eltér az **egyesek** hangképzése valamely nyelvközösség kiejtésének átlagától, hiszen csak ez teszi lehetségessé, hogy ismerősünk hangját ezer közül is megismerjük.

Az ingadozás vonatkozhatik a képzés helyére, a hang tartamára, erejére és a hangszín magasságára is. A hangképzésnek e négy főte-

rületére kiható ingadozás, valamint ezek egymásra hatása folyvást lehetővé teszi a lassú hangváltozást. S valóban már az egyes ember életében, különösen, ha az általános pszichofizikai fejlődésre a nevelés, műveltség, érintkezés különösen is hatással van, folytonos hangváltozás megy végbe, amely nemzedékről nemzedékre természetesen csak fokozódik.

A hibás hangképzés folytán keletkezett zavaroknál a rendes élet jelenségeihez már kórtaniak is járulnak. Az idetartozó eseteknek általában véve három főosztályát különböztethetjük meg: 1. a **beszédhibákat** (az úgynevezett dyslaliákat: hebegés, dadogás stb.); 2. a **hangkeveredéseket** (paralaliák); 3. a **szókeveredéseket**.

A dadogást, hebegést vagy a kerületi hangképző szervek hibás alakulása vagy a központi beidegzés (innervatio) zavarai magyarázzák, vagy – s talán ez a leggyakoribb eset – mind a kettő egyszerre. Mindig egyéni föltételektől függnek, s az egyénnel együtt el is tűnnek.

A hibás hangképzés másik két említett faja eleinte szintén az egyes emberre szorítkozik ugyan, de kedvező föltételek mellett általánosan is elterjedhet. A **hangkeveredés** rendes kísérője a szórakozottságnak, az akarat fegyelmezetlenségének, a túlságos sietésnek. Így támad a hangok, szótagok, szavak közbeszúrása vagy egyéb hangtöltelék a gondolatmenet megakadásánál, egyes hangok, szótagok kihagyása elsietett hangképzésnél, a rend fölforgatása, az elővétel, ha a szóképzetek a beszéd folyását megelőzik, vagy végre egy-egy hangnak utólagos hatása.

A **szókeveredésnél** (szóvegyítés, kombináló szóalkotás, kontamináció) valamely szóhoz egy más, hangalakra vagy jelentésre nézve rokon szó társul, s a képzés rendes lefolyását megakasztja; az eredmény rendszerint a két egymással társult szó részeiből alakult hibás összetétel, például *szürkönyet* = *szürkület* + *alkonyat*; *csokréta* = *csokor* + *bokréta* (vö. SIMONYI ZS., *Kombináló szóalkotás*. 1890. Nyr. XIX. 75, 125, 498; XX. 14, 39, 104, 407, 450, 543; XXIV. 129).

— Idetartoznak azok az esetek, midőn a kapcsolat a képzet és a szó között olyan gyöngye, hogy egy hasonló hangalakú szó a helyeset egészen kiszoríthatja, például *Gregorius* helyett, hogy *chirurgus* (FR. REUTER). Ide kell sorolnunk végre a gyermeknyelv hibás szóképzéseit, amelyek különösen a 3–6. életév között olyan gyakoriak,

hogy sokan a rendes nyelvhasználat analógiás alakulásait is a gyermeknyelv e jelenségeire akarták visszavezetni.

A hibás képzés most tárgyalt fajai annyiban megegyeznek egymással, hogy mindig tudattalanul folynak le; a beszélő is rendszeresen csak későn vagy egyáltalában nem vesz róluk tudomást.

Az egyéni hangváltozásnak harmadik oka WUNDT szerint a **nyelvkeveredés**. Annyiban kétségtelenül igazat kell adnunk WUNDTnak, hogy a nyelvkeveredés élettani és lélektani kísérőjelenségeinek kutatása sokkal fontosabb az általános nyelvfejlődés megértése szempontjából, mintsem eddig tartották, de az is kétségtelen, hogy azok a tételek, amelyeket kutatásai alapján fölállít, kissé korai elvonásoknak tűnnek föl, s jogosan hívták ki SÜTTERLINnek különben nem mindenütt mélyreható bírálatát.

Egy bevándorlónak a nyelve az idegen nyelvközösségben rendszeren hirtelen és nyom nélkül eltűnik; egy összetartozó csoport már jobban ragaszkodik anyanyelvéhez, tehát jobban hat környezetére is. Általában a műveltebb faj adja át nyelvét a műveletlenebbnek, s nem megfordítva, ezért az eltanult idegen nyelv rendszeren kevés változást szenved, míg ellenben azoknak az anyanyelvét, akik az idegen nyelvet megtanulják, az idegen elemek eltorzítják. A nyelv egyes alkotóelemei különbözőképpen viselkednek a műveltségnek e küzdelmében: legkönnyebben terjed át a szókincs, legnehezebben a mondatkötés és szóképzés, mert ezek a képzettársulás sajátos törvényeitől függenek.

Evvel szemben nem az átvevő nyelv hanganyaga szenved változást, hanem az átadóé, mégpedig annál inkább, minél alacsonyabb műveltségi fokon áll az átvevő nyelvet beszélő nép. Az idegen hangot már hallás közben áthasonítjuk saját nyelvünk hangjaihoz, az utánképzésnél az idegen hang képzése ismét eltolódik a begyakorlott képzések hatása alatt. Az elzászi németek például elég tiszta kiejtéssel beszélnek franciául, de a saját német beszédjükbe kevert francia szavakat és szólásmódokat eltorzítják a német hangképzés hatása alatt. E tények eléggé bizonyítják, hogy az egyes ember a hagyományozott hanganyaggal szemben úgyszólván tehetetlen; hiszen a nyelvnek éppen hangjellemben nyilatkozik meg a tömeghatása, amely az egyéni eltéréseket csakhamar elsimítja.

A hangváltozás egyes fajainak vizsgálatában mindig az egyéni hangváltozásokból kell kiindulnunk, de emellett keresnünk kell azo-

kat az általános föltételeket, amelyek mellett az egyes emberben végbemenő változások az egész nyelvközösségben elterjedhetnek.

Az általános hangváltozás alapformái a **szabályos** és **szórványos** változás. Ez a logikai és alaki megkülönböztetés összeesik a lélektanival, amennyiben a szabályos hangváltozás egyszersmind állandó is; a nyelvközösséghez tartozó egyének egész testi-lelki szervezetének lassú változásából magyarázható. Ezzel szemben a szórványos változásokat az egyes nyelvelemek képzettársulása s egymásra hatása okozza.

Mivel a hangváltozások felsorolt formái egy időben hatnak, a nyelv állandóan több, egymást keresztező törvény hatása alatt van, úgyhogy mindegyikük csak akkor érvényesülhet, ha hatását egy erősebb törvény meg nem semmisíti. Mind e törvények az embernek testi-lelki szervezetében gyökereznek, mégis azzal a különbséggel, hogy míg a szabályos hangváltozás föltételei állandóan megvannak, mert az egész szervezet átalakulásával vannak kapcsolatban, addig a szórványos hangváltozás föltételei csak bizonyos esetekben érvényesülhetnek. Mind a kétfajta hangváltozás törvényszerűleg megy végbe, csak a törvény szót alkalmazzuk mind a két esetben más-más jelentésben: a szabályos hangváltozások törvénye tapasztalati törvény, amely közvetlenül a hangjelenségekre vonatkozik; a szórványos változások törvényei ellenben az általános képzettársulási törvények. Amíg tehát amott csak egyforma természetű hangok esnek ugyanazon törvény hatáskörébe, addig itt a hanganyag szempontjából egyáltalán nem hasonló esetek is ugyanazon képzettársulási törvény hatása alatt állhatnak. A szabályos hangtörvények közelebb állnak magukhoz a jelenségekhez, mert a testi-lelki fejlődés amaz általános törvényei, amelyektől függnek, előttünk nagyrészt ismeretlenek, míg a képzettársulási folyamatok, amelyek a szórványos hangváltozások alapjai, tudásunkhoz állanak közelebb.

A szabályos hangváltozás okait kutatva WUNDT sem tud végérvényes vagy legalább egyelőre minden habozás nélkül elfogadható eredményekre jutni. Fölfogása talán csak annyiban új, hogy a fejlődő műveltség hatásának nagyobb fontosságot tulajdonít, mint eddig szokás volt. A fejlődő műveltség meggyorsítja a képzetek lefolyását és evvel együtt a beszédet is. Evvel függ össze a ritmus és hangsúly megváltozása is, s ennek természetesen a nyelvben is nyoma marad.

Általánosságban elfogadhatjuk, hogy a műveltség fejlődése közvetve hatással van a nyelv hanganyagára; annál kényesebb dolog ez elvnek gyakorlati alkalmazása. WUNDT az egész germán és újfőlnémet hangmozdítást a beszédütem meggyorsulásával hozza kapcsolatba. Ez ellen rögtön kész az ellenvetés: hiszen a beszéd gyorsulása, a műveltségi hatások következtében, állandó természetű; miért szorítkozik hát a hangmozdítás a germán nyelvek életének egy bizonyos korszakára? Erre a kérdésre már WUNDT is adós marad a felelettel.

Bonyolult jelenségekkel szemben nem az okok egységét, hanem az okok összetettségét kell magyarázó elvnek fölvenni. A szabályos hangváltozás is ilyen összeszővődött okok okozata; éghajlat hatása, nyelvkeveredés, műveltség fejlődése s ezzel együtt a beszélő ember lelki és testi szervezetének megváltozása idézi elő a hangváltozást, de az eredményben már hiába keressük az egyes összetevő erők hatásának nagyságát és irányát.

A szórványos hangváltozások csoportjában WUNDT megkülönbözteti a hangok **képzettársulási érintkező hatását** (*associative Kontaktwirkung der Laute*) és a **hangok képzettársulási távolba hatását** (*associative Fernwirkung der Laute*).

A **hangok képzettársulási érintkező hatása** névvel WUNDT azokat a hangváltozásokat jelöli, amelyeket a nyelvtanok eddig a **hasonulás és hasonlalanulás** fejezetében tárgyaltak. Közös föltételük, mind a közvetett, mind a közvetlen érintkezésnél, hogy az egymásra ható két hang egy ideig együtt legyen a tudatban.

STEINTHAL az **előreható** hasonulást mint lelki folyamatot szembeállította a **hátrahatóval** mint mechanikai folyamattal. WUNDT jogosan tiltakozik e megkülönböztetés ellen. A beszéd folyamán minden hangelem kettős lelki hatásnak van kitéve: hatnak reá egyrészt a következő, a tudatban már fölcillanó képzetek, másrészt a már kimondott szavaknak és szórészeknek a tudatban még visszamaradt képzetei.

Hogy e hatások közül melyik győz, az mindig sajátos körülményektől függ. Ahol a hátraható hasonulás gyakoribb, föl kell vennünk, hogy a gondolatfolyamat leginkább előre, a jövődő képzetek felé irányul. A képzeteknek ezt az előretörését a beszéd gyorsulásával hozhatjuk kapcsolatba; ez viszont, mint fentebb láttuk, a fejlődő műveltség következménye. Az előreható hasonulás ellenben tulaj-

donképpen a hangisméltés egy fájának tekinthető, s így az előbbinél mindenestre eredetibb folyamat.

Az előreható érintkező hatásnál a megelőző hangképzés mozgásérzetén kívül az éppen kiejtett hangok akusztikai hatása is szerepel; a hátraható illeszkedésnél csak a tudatba toluló mozgásérzet működik.

Mind az előre-, mind a hátraható érintkezési hatásokat azok a képzetársulások magyarázzák, amelyek a kiejtett hangelemeket a megelőzőkkel és a következőkkel összekapcsolják. A hasonulásnál a képzetársulás **közvetlen és egyidejű**. Az **indukáló** hang (WUNDT használta műszó) oly módon hat az indukáltra, hogy a tudatból vagy teljesen kiszorítja, vagy legalább magához hasonlóná teszi. A hasonulás folyamata tehát lélektani értelemben is hasonulás (vö. WUNDT, *Grundriss der Psychologie*¹ 270).

A hasontalanulás esetében a képzetársulás „egymás utáni”, az indukáló hang az indukálttal csak időbeli egymásutánban alkot képzelte egészet, vagyis csak annyira hatnak egymásra, hogy az egész szó ejtése könnyebb legyen. Hiszen a hasontalanító folyamatot, mihelyt az „egymás utáni” képzetársulás egyidejűvé válnék, rögtön hasonulás váltaná föl.

A **hangok képzetársulási távolba hatása** címen WUNDT a hasonulásnak olyan eseteit tárgyalja, amelyeket a nyelvtudomány eddig, a hatásnak külső eredményét tekintve, analógiás alakulásoknak nevezett.

WUNDT osztályozása némileg eltér az elfogadott főosztástól. PAUL **tartalmi és alaki csoportokat** (és alakulásokat) különböztetett meg aszerint, amint ugyanazon szónak (vagy fogalmilag rokon, vagy ellentétes szavaknak) különböző **alakjai** társulnak (*ház, háznak, házak, házas...*) vagy különböző, de egy nyelvtani osztályba tartozó szavak kapcsolódnak (*háznak, embernek, népek...; mentem, futottam, ettem...*). WUNDT a PAUL-féle tartalmi csoportból különválasztja azokat az eseteket, mikor a képzetársulás alapja a fogalmi rokonság, s **fogalmi hasonulásnak** nevezi; az összes többi esetet **nyelvtani hasonulás** néven fogja össze.

Mind a két főcsoport két-két alcsoportra oszlik: A fogalmi hasonulásnál aszerint, amint a fogalmak **rokon-**, illetőleg **ellentétes** értelműek; a nyelvtaninál pedig megkülönbözteti a **belső** (PAULnál tartalmi) és a **külső** (PAULnál alaki) hasonulást.

Ami e jelenségek lélektani magyarázatát illeti, WUNDT az analógiás hatás összes fajtát **lelki asszimilációnak** tartja. Asszimiláció az egyidejű képzettársulás oly fajtát érti, amelynél a szereplő képzetek **egyes elemei** egymáshoz hasonulnak. A nyelvi hasonulás esetében sem egyes szavak, hanem egész szócsoportok hatnak, s másodsor nem egész szavak, hanem csak egyes szóelemek, míg a többi elemeknek semmi hatásuk nincsen. Így WUNDT szerint az ilyen esetekben, mint *starb – sturben – starben*, az *a* az indukáló hang, és az *u* az indukált, vagyis *u* helyett *a*, nem pedig *sturben* helyett *starben*. Hogy ez csakugyan minden egyes esetben így van-e, s hogy nincsenek-e olyan esetek is, midőn mégis egész szavak képzettársulási hatását kell föltennünk, egyelőre alig tekinthető véglegesen megoldott kérdésnek (vö. DELBRÜCK, *Grundfragen*. 111).

Az úgynevezett „analógiás alakulások” csak egyes elszigetelt esetek, amelyekben a rendes nyelvhasználatól való eltérés miatt az elemi erők működése szembeötlőbb. Tulajdonképpen a beszéles folytonos analógiás képzés és hasonítás. Ha valamely nyelvet folyékonyan beszélünk, minden habozás nélkül képezzük a főnév eseteit, az ige alakjait, anélkül, hogy őket minden egyes esetben külön megtanultuk volna. Valóságos lappangó paradigmaszerű képzetsorok vannak bennünk; nem egyes önálló képzetek, hanem elemi működési készségek (*functionale Dispositionen*), s ezek közül esetről esetre az hat, amelyikre nézve a tudat állapota éppen kedvező.

IV.

Az összetételek lélektani osztályozása. Az eddigi osztályozások lélektani értéke. Az összetétel fokozatai: agglutináció, részleges és teljes összeolvadás

Az összetétel keletkezése lélektani szempontból kettős folyamat: egyrészt analízis, amennyiben az összetétel tagjai a mondat egészéből kiválnak, másrészt szintézis, amennyiben az így kivált mondat-elemek szorosabban kapcsolódnak, s a mondat többi szavával szemben új, önálló egységet alkotnak. Ha azonban a szóösszetétel egyes eseteit vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy az analitikus és

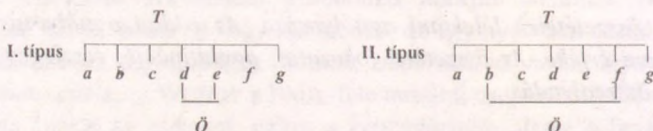
szintetikus folyamat a legtöbb esetben nem egyenlő mértékben érvényesül. Az összetétel keletkezésénél ható eme két lelki folyamat viszonyát véve tekintetbe, három csoportot különböztethetünk meg.

Az első csoportba tartoznak azok az összetételek, amelyek szemmel láthatólag **közvetlenül a mondat egészéből váltak ki**. Ezekben az esetekben az analitikus mozzanat annyira előtérbe lép, hogy az összetétel egyszerű mondattani tagolódás eredményének tűnik föl; az egyes tagokat összekapcsoló lelki erők hatása (szintetikus mozzanat) egészen másodrendűnek tetszik.

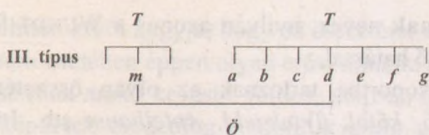
A második csoportba sorolhatjuk azokat az összetételeket, amelyeknek tagjai – úgy, mint az összetételben szerepelnek – nem állhattak mondatban egymás mellett; a képzettársulás, amely a tagokat összefűzte, **alakilag is változtatott rajtuk**. Ebben az esetben a szintetikus folyamat szorította háttérbe az analitikust.

A harmadik csoportot végre azok az esetek teszik, amelyekben az összetétel egyik tagja minden valószínűség szerint nem is tartozott eredetileg abba a teljes képzetbe,* amelyből a másik tag kivált. Ez az utóbbi tag, mely egyszersmind a főfogalmat jelölte, **képzettársulás útján, egészen más mondatkapcsolatokból** vonzotta magához az előbbit. Az ilyenfajta összetétel keletkezése majdnem egészen szintetikus folyamat; az analízis jóformán csak egy szó kiválasztására szorítkozik.

Ha a teljes képzetet T -vel jelöljük, s az a, b, c, \dots mondatelemeket, amelyek ennek fölbontásából keletkeztek, egyelőre egyszerűen egymás mellé rendelveknek gondoljuk, a következő képleteket kapjuk (az eredményt, az összetételt, \ddot{O} jelöli):

* Jobb szó híján = *Gesamtvorstellung*. Vö. WUNDT, *Logik*² I. 33. „Mit diesem Namen ... belegen wir solche Erzeugnisse, in denen sich mehrere Vorstellungen zu einer neuen vereinigen, die von zusammengesetzterer Beschaffenheit ist.” ... „Die Gesamtvorstellungen sind jedesmal zugleich **einzelne** Denkakte, also **simultane** Verbindungen...”

Az összetételekre is alkalmazva a hangváltozásoknál használt elnevezéseket, azt mondhatjuk, hogy az első csoportbeli összetételeket képzettársulási **érintkező hatás**, a második csoportbelieket képzettársulási **közelbe hatás**, a harmadik csoportbelieket képzettársulási **távolba hatás** hozta létre.

WUNDT az első típusra a francia *pourboire* szót hozza föl, s valóban nem nehéz elképzelni olyan mondatokat, amelyekben a *pour* és *boire* szavak egymás mellett álltak, s így az összetétel keletkezésének kiinduló pontjául szolgálhattak, például *tenez ça pour boire* vagy *voici deux francs pour boire* stb. Vagy akár úgy foghatjuk föl a dolgot, hogy a *pourboire* kifejezés kihagyásos mondat, s a taglejtés, arckifejezés pótolta adandó alkalommal a hiányzó mondatrészeket.

Érdekes, hogy nálunk ZOLNAI GYULA *Mondattani bűvárlatok* című értekezésében (NyK. XXIII. 35) WUNDTÉHOZ egészen hasonló eredményre jutott, természetesen nem nyelvlélektani, hanem nyelvtörténeti megfontolások alapján. „Tárgyalandó példáink – írja ZOLNAI az idézett helyen – arra az észleletre fognak bennünket vezetni, hogy a mondatoknak rendszerint együtt álló, közvetlenül egymás mellett s többnyire bizonyos értelmi kapcsolattal is szorosabbra fűzötten jelentkező részeivel úgyszólván egységes elemként bántak el nyelvszemléletünk, midőn nem csupán egységes mondatrészüket, más logikailag hozzájuk nem illő kifejezések, mondatrészek jelzőjéül vagy kiegészítőjéül használja őket, hanem valóban egy szónak, tőnek tekinti...” Egy más helyen „... mintha birokra kelnének a mondat egyes részeit egybefűző vonzóerők, s küzdelmükben átalakítanák a szócomplexumokat, midőn egyik hatalmasabb erő a másiknak vonzásköréből ragad magához tömegeket, avagy egymástól eredetileg független mondatélemek egyesülnek egy szótejté”. Így keletkezett a magyarban egész sereg összetétel, például *testvér, egymás, nélkül, semmi, sehol, szintúgy, aki, amely, egyetért, mennydörög*. Az összetétel keletkezésének ez a módja, amelyet ZOLNAI

találhatóan **tapadásnak** nevez, nyilván azonos a WUNDT-féle képzetársulási **érintkező** hatással.

A második csoportba tartoznak az olyan összetételek, mint *asztalláb, háztető, kőfal; Trinkgeld, Apfelbaum* stb. Itt már nem gondolhatunk arra, hogy az összetétel közvetlenül a mondatból vált volna ki, mint a tapadás esetében; *az asztal lába, az asztalnak a lába, Geld zum Trinken* lehetséges volna mondatkapcsolatokban is, de *asztal láb, trink Geld* már nem. Az ilyen esetekben az összetétel két olyan képzet kapcsolatát jelzi, amely **egyidejűleg** szerepelt egy tárgy vagy egy cselekvés észrevételében, s ennél fogva abban a teljes képzetben is, amelynek fölbontása a nyelvi mondat. A második csoport összetételeit tehát **észrevételi képzetársulás** hozza létre.

Nem így vagyunk a harmadik csoportba tartozó összetételekkel, mint például *vérfű, szarvasbogár; Blutbuche* stb. A *vérfű* esetében a szemléletben eredetileg csak a **fű** képzete van adva, a *fű* képzetének sajátos jegyei közül a **vörös szín** fölkeltette a *vér* képzetét, amely eredetileg más teljes képzetekbe tartozott, s így a *fű* képzetével csak utólag társult. Ebben az esetben az összetétel keletkezése **emlékezeti képzetársulásra** vezethető vissza.

WUNDT álláspontjáról nem lesz nehéz az összetételek eddig szokásos osztályozásának lélektani értékét meghatározni.

Aszerint, amint a két tag viszonya alakilag is kifejezésre jut vagy nem, jelölt és jelöletlen összetételeket szoktak megkülönböztetni, például *Διόσκουροι, respublica, Gottesgericht, egyetértés*, jelölt összetételek; *δημογέρων, Vaterhaus, asztalláb ...* jelöletlenek.

Nyilvánvaló, hogy az összetétel külső alakja lélektani szempontból csak közvetve érdekes, amennyiben a kapcsolat módja a *Διόσκουροι*-féle esetekben az analitikus, a *δημογέρων*-féle esetekben a szintetikus mozzanat előtérbe lépésére utal. Teljesen értéktelen WUNDT szempontjából DARMESTETER osztályozása, aki a nyelvtani kapcsolóelemek elhagyását (*ellipse*) tekinti a valódi összetétel ismeretetőjegyének, míg az olyan eseteket, ahol „kihagyás” nincs, a **valódi összetétellel szemben juxtaositions-nak** nevezi.* DARMES-

* „... la juxtaposition n'est qu'une simple réunion de termes rapprochés par les hasards de l'usage; la composition est une union intime de mots, dont le rapprochement a sa raison d'être dans l'ellipse” (*Mots composés* 8).

TETER figyelmen kívül hagyja, hogy az összetétel egységének érzete a *juxtaposition* esetében éppen olyan erős, mint az *ellipse* esetében, s hogy a külső alak annál kevésbé fontos, mert az összetételben foglalt egyes képzetek eredetileg (tudniillik amíg utólagos hang- és jelentésváltozás nem áll be) éppen olyan világosan elválaszthatók az egyik esetben, mint a másokban.

Még az alaki osztályozásnál is kevesebb értéke van az általános elterjedt logikai osztályozásnak. Valóban nehéz elképzelni, hogy mennyiben fontos vagy jellemző az összetételre nézve az, hogy tagjai milyen logikai viszonyban állnak egymással, hogy egymás mellé vannak-e rendelve, vagy egymás alá, hogy főnév határoz-e meg melléknévet (*véрпирос*), vagy melléknév főnevet (*кисассzony*), vagy főnév főnevet (*кőfal*) stb. ...? Hiszen hasonló logikai viszonyokat megállapíthatnánk nemcsak az összetétel tagjai között, hanem bármely két taláalomra kikapott szó között is. A logikai viszony nem oka a két tag kapcsolatának.

Az összetétel keletkezését mindig képzettársulás magyarázza; képzettársulás kapcsolja össze az összetétel elemeinek megfelelő egyes képzeteket, úgyhogy az eredmény az appercepcióban mint **egységes képzettartalom** szerepel.

Az összetételnek további fejlődése menetét alaki és jelentésbeli változások jelzik; mind a két folyamatnak közös eredménye, hogy az összetétel tagjai, amelyek eleinte csak laza kapcsolatban voltak, egyre szorosabban fűződnek egybe. Egyidejűleg a két részletképzet elveszti önállóságát, s a fejlődésnek végső fokán az összetétel ismét egyszerű szóvá olvad össze.

WUNDT az imént vázolt fejlődésnek három állomását különbözteti meg. Az első az **agglutináció**.* Ilyen összetételek például *ház-tető, vérvörös; Taufstein, Regierungsrat* stb.

A fejlődésnek második állomása a **részleges összeolvadás**. Leggyakoribb azokban az esetekben, midőn az összetétel hangalakja

*...die Agglutination der Vorstellungen [bildet] die erste Stufe apperceptiver Verbindung: unter ihr verstehen wir jene Verknüpfung ursprünglich associativ verbundener Vorstellungen, bei welcher wir uns zwar der Bestandtheile noch deutlich bewusst sind, aber aus denselben eine resultierende Gesamtvorstellung gebildet haben... (Grundzüge der physiologischen Psychologie⁴ II: 476).

változatlan ugyan, de jelentésfejlődése olyan természetű, hogy az elemek jelentését kisebb-nagyobb mértékben elhomályosítja, például *melegágy, egérút, nagypapa*. Még jobban közeledik az összetétel a teljes összeolvadás felé, ha egyik tagja, mint önálló szó, kiveszett a nyelvhasználatból, vagy alakilag fölismerhetetlenné lett, például *tegnap, böstörő, szemöldök*. A képzők és a ragok fejlődése is ezen a ponton indul meg.

A fejlődésnek utolsó fokán, a **teljes összeolvadás** esetében, az összetett szó ismét egységessé lett, s az egyszerű szótól többé nem lehet megkülönböztetni, például *ünnep, nép, hús, harminc*. Ilyenkor már csak nyelvtörténeti vagy összehasonlító nyelvészeti kutatás derítheti ki, hogy az illető szó valamikor összetétel volt.

V.

*A névszó fogalom általános fejlődése. Névszó és ige. Főnév és melléknév. A nem kifejlődése. A szám kifejlődése. A névszó esetei**

* WUNDT a *Néplélektan* II. kötetében eltér az I. kötetben követett módszertől annyiban, hogy lehetőleg nagyobb mértékben veszi figyelembe a nem indogermán nyelvek tanúságait is, sőt rendszerét gyakran éppen reájuk alapítja. Ez az eljárás – így ítélünk első pillanatra – kétségkívül helyes, mert világos, hogy aki az emberi nyelv lélektanát vizsgálja, nem mozoghat az indogermánság vagy a sémi nyelvek szűk területén, s kívánatos, hogy ha nem is a világ összes nyelvét (hisz' ez lehetetlen), de legalább az egyes nyelvcsoportok egy-egy főképviselőjét állandóan szem előtt tartsa. Az úgynevezett „természeti” népek nyelve reá nézve éppen olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a művelt népeké. E magában véve kétségkívül helyes gondolat gyakorlati kivitele azonban sok akadályba ütközik. Kétségtelen először is, hogy a természeti népek nyelveinek is hosszú, előttünk ismeretlen története van. Így azután lépten-nyomon ki vagyunk téve annak a tévedésnek, hogy tudatlanságunkban lélektani magyarázatát adjuk olyan nyelvi jelenségeknek, amelyek valójában már hosszú fejlődés eredményei.

Talán még ennél is nagyobb baj, hogy azoknak a nyelveknek jó részét, melyekre WUNDT hivatkozik, csak nagyon kevésbé megbízható följegyzések, gyűjtések alapján ismerjük. Hozzá még WUNDT legtöbb adatát másodkézből, a céljaira természetesen igen alkalmasan berendezett FR. MÜLLER-féle *Grundriß*-ből vette. Ismertetésében, amennyire tőlem tellett, WUNDT példái helyett újakat adok, olyan nyelvek köréből, ahol személyes ellenőrzés inkább volt módomban.

Az egyes ember tudata is világosan mutatja, hogy a tárgyfogalmak milyen fontosak az emberi gondolkodás fejlődésében. A tulajdonságot csak a tárggyal együtt tudjuk elképzelni, amelyhez tapad; még inkább áll ez az állapot és a folyamat fogalmaira, melyek a tárgyfogalmak egymáshoz való viszonyát és változását fejezik ki. Mind a három fogalom föltételezi tehát a tárgyfogalmak előzetes megkülönböztetését és megnevezését.

Ezek után természetesnek fogjuk találni, hogy minden nyelvben a névszó a gondolat tulajdonképpeni hordozója, míg az ige háttérbe szorul, sőt sok esetben alakilag többé-kevésbé fejletlen marad. Még a fejlődésnek aránylag magas fokán álló nyelvekben is, amilyenek például az urál-altaji nyelvek, az igenevek nagy száma és gyakori használata nyilván a névszó ősiségét bizonyítja. A pusztá igenév gyakran áll a jelen vagy a múlt idő harmadik személye helyett; a magyarban: *mén, vagyon*; a finnben: *menevät* (= *mene-vä-t* = *menő-k*); a vogulban: *ūri* 'tart' és 'tartó' (*jūntep ūri nāj* = *tű tartó nő*); a szibériai kott nyelvben: *onka* 'halott' és 'meghalt' (vö. magyar *szökött*). Az igenév birtokos névmással ellátva a befejezett cselekvést jelöli; például a magyarban *futott-am*. A kísérő (mellékmondati) cselekvést igeneves szerkezet fejezi ki: *láttam őt jöttömben*, finn: *lasten nukkuessa voimme lukea*.

A névszók körében maradva, a főnévnek mint a tárgyfogalom hordozójának eredetiségét és elsőségét világosan jelzi a hozzá legközelebb álló névszóosztályhoz, a melléknévhez való viszonya. Kétségtelen, hogy még azokban a nyelvekben is, melyek ma pontos különbséget tesznek a főnév és a melléknév között (mint például az indogermán és a sémi nyelvek), eredetileg a két beszédrészt nem alaki jel, hanem a fogalmi tartalom különböztette meg. A melléknév függésének általánosan elterjedt jelzése, az egyezés és fokozás, nem minden nyelvben, s nem mindenütt egyenlő mértékben fejlődött ki.

A polinéziai nyelvekben s több amerikai nyelvben a melléknév egyszerű névszótó, mely változatlanul járul a főnévhez; sőt az állítmányi melléknév cselekvést jelző szócskával ellátva igenév is lehet. A kottban minden primitív melléknév egyszersmind főnév is; *čal* = 'hideg' és 'hidegség'. SCHIEFNER szerint kétségtelen, hogy mindig a főnévi jelentés az eredeti. A fejlődés második fokának tekinthetjük azt az átmeneti állapotot, midőn a névszó

előtt álló melléknév változatlan, míg az értelmező a főnévvel egyezik: például a magyarban: *jó embereknek*, de *vettem neki csizmát, pirosat*. Általában a különböző nyelvcsaládokba tartozó nyelvek összehasonlítása arra a föltevésre vezet, hogy a melléknév egyezését leginkább azok a nyelvek fejlesztették ki, melyekben a jelző követi a jelzett szót, míg az ellenkező esetben a jelző változatlan marad (például a finnugor nyelvekben). Hogy a jelző hátravetése oka-e az egyeztetés kifejlődésének, vagy okozata, nehéz volna eldönteni. WUNDT is megelégszik a tény megállapításával.

Lélektani szempontból még érdekesebbek azok az esetek, midőn a ragok, melyek a tárgyfogalom módosulását jelzik, nem a főnévhez, hanem a rá következő melléknévhez járulnak. A baszk nyelvben a melléknévet rendszeren utánvetik a főnévnek, mégpedig olyanformán, hogy a névelőt (helyesebben a „névutót”, mert a baszk nyelvben az artikus, éppúgy, mint a románban, a főnév után következik) nem a dolognév, hanem a tulajdonságnév kapja, s ugyancsak azt is ragozzák: például *ur garbi-á* ‘tisztá víz’ (tulajdonképpen ‘víz tiszta’), dativusban: *ur garbiari*, vagyis mintegy ‘víz tisztának’. Az ilyen esetekben a főnévi és melléknévi fogalom a szemléletben olyan szoros kapcsolatban van, hogy minden módosítás, még a számjelzés is, mely természeténél fogva csak főnévet illethet meg, minden nehézség nélkül átvihető a melléknévre is.

Általában úgy látszik, hogy a nyelvfejlődés kezdő fokán az összes fogalommodosítás egyaránt vonatkozhatott a főnévre is meg a melléknévre is, s a főnév mint a tárgyfogalom kifejezője csak lassan hajtotta uralma alá a melléknévet. Legjobban mutatkozik ez a fokozásnál, a kiegészülés eseteiben (*Suppletivwesen*). Az indogermán-ságban BRUGMANN szerint ugyanazok a képzők, melyek ma a fokozást fejezik ki, eredetileg főnevekhez is járulhattak; fokozó jelentésüket nyilván csak később, a tárgy- és tulajdonságfogalmak különválása után vették föl, míg azelőtt egyes névszófajokat különböztettek meg. A kiegészülés esetei (amidőn tudniillik ugyanazon fogalom fokozására különböző tövek szolgálnak, például *ἀγαθός*, *ἀμείνων*, *ἄριστος*) a nyelvfejlődés ama régi fokának emlékei, midőn a melléknév fokozása még nem fejlődött ki, vagy más szóval,

mikor a fokbeli különbséget egyúttal minőségbelinek is érezték, s így különböző tövekkel fejezték ki.*

Rendesen a névszónak faj- és rangbeli megkülönböztetése régen sokkal általánosabb lehetett, s a fejlődés kezdetén álló nyelv a főnevek fogalmi rokonságát valószínűleg alakilag is kifejezte. Legvilágosabban mutatja ezt a bantu nyelvcsoport, melyben előragok osztják az összes főnevet kilenc vagy tíz csoportba; e ragok – eredeti jelentését néhány még ma is megőrizte – eleinte nyilván az emberek, állatok, növények, szerszámok különböző csoportjait jelezték. Hasonló megkülönböztetés nyomait őrzi az indogermánságban néhány fogalmilag rokon szócsoport azonos végzete; például a rokonságnevek: *pater, mater, frater; Vater, Mutter, Bruder, Schwester, Schwager* stb.

E tényt lélektanilag csak egyféleképpen értelmezhetjük: föl kell tennünk, hogy az a képzetkapcsolat, mely az egy fogalmi csoportba tartozó szavakat összefűzi, hangalakjukra is hat, mégpedig olyan irányban, hogy a szavak azon eleme, mely nem az illető képzet sajátos tartalmát jelöli, alakilag is kiegyenlítődik.

Az egyes névszófajok megkülönböztetésénél, nyelvtörténeti eredményeinél fogva sokkal fontosabb az a másik tény, hogy a primitív nyelv, igen sok esetben, a névszót rang szerint is csoportokba osztja. E rang szerinti osztályozás maradványa – a fejlettebb nyelvek egy részében – a három (néhol két) grammatikai nem megkülönböztetése. WUNDT a fejlődés menetének szemléltetésére az idetartozó jelenségeket öt csoportba osztja.

I. Magasabb és alsóbbrendű lények megkülönböztetése, különösen az irokézek nyelvében. Az első osztályba tartoznak: az isten, a többi felsőbb lény és a férfiak; a másodikba: a nők, a gyermekek s az összes többi élőlények és élettelen tárgyak. Nyilvánvaló, hogy

* WUNDT szerint tulajdonképpen fokozás csak az indogermán nyelvekben van. „Den in weiter Verbreitung vorkommenden Steigerungen des Eigenschaftsbegriffes durch Wort- und Lautwiederholung fehlt die für unsere Comparation charakteristische Dreistufigkeit... Zudem bildet sie nur eine besondere Anwendung der über alle Wortformen übergreifenden Begriffssteigerung durch Reduplication...” Kétségkívül áll ez bizonyos nyelvekre, de azért vannak kivételek is. Legalább részéről nem tudom átlátni, hogy mi lényeges különbség van *δίκακιος, δικαιοτερος, δικαιοτατος* vagy *εκακος, κακιων, κακιστος*-féle fokozás és finn *suuri, suurempi, suurin*, vagy a baszk *čiki, čikigo, čikien* fokozás között.

isten, a felsőbb lények stb. nem azért kerültek egy csoportba, mintha az irokézek őket hímneműnek, míg velük szemben a nőket, gyermekeket, tárgyakat nőneműnek fognák föl, hanem azért, mert az első csoportbelieket magasabb rendűnek, a második csoportbelieket alacsonyabb rendűnek tartják.

II. Emberi lények (a nők is) és tárgyak az afrikai fulbe törzs nyelvében.

III. Élők és élettelenek megkülönböztetése. A dakoták nyelvében e két osztályt csak az különbözteti meg, hogy az élőlények többes számát rag jelzi, az élettelen tárgyakét nem. Mindenesetre hasonló különbségtevés maradványa a mandzsuban az, hogy némely többesjel csak élőlényt jelölő szóhoz járulhat.

IV. A férfi és nő megkülönböztetése s e megkülönböztetés átvitele a többi tárgyfogalomra (a sémi és hamita nyelvekben).

V. A három nem megkülönböztetése az indogermánságban s kis-sé módosult alakban a hottentotta nyelvekben.

Ez öt csoport összeállítása világosan mutatja, hogy a három nem kifejlődését nem annyira a természetes nemeknek a tárgyakra (vö. J. GRIMM, *Deutsche Grammatik*) való félig-meddig költői átvitele, mint inkább rangbeli megkülönböztetés előzi meg és magyarázza. A fejlődés menetét mármost úgy képzelhetjük el, hogy az eleinte azonos rangcsoportba tartozó fogalmakat jelölő szavak alakilag is egymáshoz idomultak, vagy a képzettársulás, amely ebben az esetben a szavak alaprészből indult ki, hatott a közös nemi végzet kifejlődésére. E tartalmi képzetkapcsolatokhoz azonban már korán alaki képzetkapcsolatok is járultak, amelyek megfordítva, a szóvégzetből indulva ki, a névelőre, a mutató és vonatkozó névmásra, valamint a főnévtől függő melléknév végzetére hatnak.

Természetesen a különböző területeken vagy különböző korokban a képzetkapcsolatok más-más irányt vehettek föl, s így az ingadozások nem voltak kikerülhetők. A hangváltozások is gyakran gyengítették e képzetkapcsolatokat, úgyhogy végre úgy tűnt föl a dolog, mintha a pusztá véletlen vagy a szokás döntene a szavak nemére nézve.

Az egyes és a többes (néhol kettős) szám megkülönböztetése egyidejű a számfogalmak fejlődésével. De amíg a számlálás szűkebb keretek között mozog, addig az egység és többség szembeállí-

tása sokkal határozatlanabb, s így a többes szám nyelvi kifejezése is gazdagabb és változatosabb lehet.

Ha a különböző kifejezésmódokat fejlődésük szerint akarjuk sorrendbe állítani, azokból az esetekből kell kiindulnunk, midőn a két szám nyelvbéli megkülönböztetése egyáltalában nem, vagy csak részben fejlődött ki. Az előbbire alig találunk biztos példát, az utóbbira annál többet.

A tárgyszó, akár egy, akár több tárgyat értenek rajta, igen sok nyelvben változatlan marad, s csak a magasabb rendű lények nevei kapnak többesjelt. Így van ez az urál-altaji nyelvek közül például a mandzsuban; bizonyos többesjelek csak élőlényt jelölő szóhoz járulhatnak. E jelenség magyarázata nyilván az, hogy a kezdetleges képzelet a többséget nem sok egyes tárgy összegének, hanem összefoglaló egésznek fogja föl; ugyanaz a szó tehát egyként jelölheti az egyes tárgyat meg a hasonló tárgyak egész csoportját is. Természetes, hogy ez leginkább alacsonyabb rangcsoportba tartozó szavaknál, különösen tárgyak neveinél fog megtörténni. E föltevés helyességét bizonyítják azok a nyelvek, amelyekben a rendesen csoportosan jelentkező tárgyakkal, például páros testrészeknek szavai magukban rendszerint többes jelentésűek, például a magyarban: *kéz, szem, fül, láb*; az egyes számot külön szóval kell megjelölni: *fél kéz, fél szem, fél fül, fél láb*.*

A számjelzésnek legegyszerűbb módja kétségkívül az, midőn a névszó egyes, kettes, hármas számát a hozzáfüggesztett határozott számnevek: 1, 2, 3 fejezik ki. (Állítólag nincs más számképzés egy ausztráliai törzs nyelvében.) Sokkal gyakoribb, bár lényegében az előbbivel azonos jelenség, hogy a többes számot a névszóhoz járuló határozatlan számnév vagy általános jelentésű gyűjtőnév jelzi. Például a japán nyelvben *ban-koku* az összes országok (*ban* '10 000'), ugyanígy a mandzsuban egész sereg gyűjtőnévvel (*sei, urse, tome, tumen* stb.) jelzik a tárgyszavak többesét.

A többesjelek második csoportját a hangutánzó jelek teszik: vagy hangismétlés, vagy hangnyújtás.

* Az összefoglaló fölfogásnak érdekes példáját említi BÖHTLINGK *Jakut grammatikájában* (340 l.). Közlője, Uvarovszkij, a testrészek és öltözetdarabok nevét mindig egyes számban használta, ha egy emberről volt szó; többes számot csak akkor használt, ha több emberről beszélt (tehát mintegy: X eszmája, X és Y eszmái).

A hangisméltés vagy az első szótagra szorítkozik (például az amerikai szonor nyelvben a *teodi* 'ember' többes száma *teteodi*); vagy az egész szó hangtestére kiterjed, mint például a mandzsuban, a csukcsban és a japán nyelvben. A csukcsban: *lin* 'szív', többese *linlin*; a korjákban: *muien* 'szűnyog', többese *muien-muien*; a japánban: *kuni* 'ország', többese *kuni-guni*, *toki* 'idő', többese *toki-doki*.

A hangnyújtás magában ritkán fordul elő, hanem leginkább ragokkal vagy hangisméltéssel párosulva, például a mexikói nyelvben: *teotl* 'isten', *teteō* 'istenek'.

A többes szám megjelölésének harmadik és utolsó módja, amidőn elvont jelentésű értelemmódosító elemek járulnak a névszótőhöz, leginkább fejlettebb nyelvekben fordul elő.

Az első csoport jelei (számnevek, gyűjtő főnevek) elsősorban az érzékekre hatnak; a második csoportban (hangnyújtás, ismétlés) nyilván az érzelmi mozzanat érvényesül. Az értelemmódosító jelek végre tisztán fogalmi természetűek; a többség fogalmával, amelyet jelölnek, sem érzéki, sem érzelmi kapocs nem fűzi őket össze. Az egyes és a többes szám jelét akár föl is cserélhetnők: legföllebb nyelvszokásunk tiltakoznék ellene. Természetesen ez csak viszonylag újabb fejlődés eredménye lehet; az értelemmódosító elemek valószínűleg szintén az első és a második csoport jeleire vezethetők vissza, s elvont jelentésüket csak később vették föl.

Midőn a névszók körében a tárgynevet megkülönböztettük a tulajdonságnévtől, midőn megállapítottuk a névszók fajait, neveit és számait, mindig a névszófogalmat magát határoztuk meg közelebbiről. Hogy a névszó a mondat egészében milyen szerepet játszik, csak másodsorban érdekelt. Éppen ellenkezőleg áll a dolog az esetekkel. Az esetek közvetlenül attól a viszonytól függenek, amelyben az egyes képzet az egész gondolattal van.

Természetesen az esetek megkülönböztetése éppen úgy, mint a nemé vagy a számé, hosszú fejlődés eredménye. Igaz, hogy ma már nincs olyan nyelv, amely a fejlődés kezdőpontján állva az egyes eseteket egyáltalában ne különböztetné meg. Annyi azonban kétségtelen, hogy a gondolkodás kezdő fokának megfelelő nyelvekben az esetek is tökéletlenebbül fejlődtek ki, s rendszerint nem a névszón magán jutnak kifejezésre.

Ha az egyes nyelvcsoportokat, az esetrendszer fejlettségét véve zsinórmértékül, sorrendbe állítjuk, szembetűnő, hogy a fejlődés me-

nete két szakaszra oszlik: az esetrendszer fejlődését és gazdagodását hanyatlás és szegényedés váltja föl.

Az első csoportba azok a nyelvek tartoznak, amelyekben az esetképzésnek csak gyér nyomai vannak. Idetartozik az afrikai nyelvek egy része és az új-guineai pápuák nyelve. Ezekben a nyelvekben nem az eszköz hiányzik a mi eseteinknek megfelelő viszonyok kifejezésére, hanem azok a szócskák, amelyek ezt a tisztet teljesítik, éppen úgy járulhatnak a névszóhoz, mint az ígéhez, s hangalakra és jelentésre nézve is még önálló szavaknak tekinthetők.

A második csoportba tartozó nyelveket az esetrendszer rendkívüli fejlettsége és gazdagsága jellemzi. Az önálló szavakból esetragok lettek, amelyek a fogalmaknak egész sereg konkrét viszonyát kifejezik. Jellemző, hogy e ragok nagyrészt szemléleti, térbeli, időbeli viszonyokat jeleznek (inessivus, elativus stb.), míg az elvont esetek (nominativus, accusativus stb.) a fejlődésben nemigen vesznek részt. E csoportba tartoznak többek között az urál-altaji és a kaukázusi nyelvek. A finnben például rendszeren 15 esetet különböztetünk meg; állítólag van olyan kaukázusi nyelv, amelyben az esetek száma a százat megközelíti.

A harmadik csoportba végre azok a nyelvek tartoznak, amelyekben az esetképzés ismét csak a fogalmak legegyszerűbb viszonyaira szorítkozik (nominativus, genitivus, accusativus, dativus...); a szemléleti viszonyokat (inessivus, adessivus, comitativus stb. stb.) külön e célra szolgáló viszonzócskák, „prepozíciók” fejezik ki. A nyelvtörténelem amellet tanúskodik, hogy e nyelvekben az esetképzés szegénysége nem eredeti állapot; az indogermán nyelvek eredetileg nemcsak az elvont eseteket, hanem az instrumentalist, locativust és socialist is magán a szótön jelölték meg. Az egyes indogermán nyelvekben azonban az esetek jelei vagy összeestek a többi esetek jeleivel, vagy teljesen elvesztek, és tisztüket viszonzók vették át.

WUNDT kiemeli, hogy e csoportok megkülönböztetése nem jelenti azt, hogy minden nyelvnek át kell haladnia a fejlődés e három állomásán. A klasszikus kínaiban nincsenek szorosán vett esetalakok; a gazdag esetrendszerű nyelvek közül a finn, magyar, török a fogalmi fejlettségnek aránylag igen magas fokára jutott; a sémi nyelvekben végre semmi nyoma annak, hogy valaha az elvont eseteken kívül egyéb eseteket is megkülönböztettek volna. E tények arra a

meggyőződésre vezetnek bennünket, hogy ha egy nyelv a fejlődés első állomását (midőn az egyes eseteknek nincsenek külső alaki jelek) elhagyta, a harmadikhoz éppen úgy eljuthat közvetlenül, mint a második állomáson keresztül.

Az esetek szokásos osztályozása helyett WUNDT új fölosztást állít föl, amely lényegében megegyezik a régivel (grammatikai és helyi esetek), csak a megokolás új. Tagadhatatlan azonban, hogy WUNDT osztályozása, bár rendkívül tetszetős, csak részben egyezik meg a nyelvi tényekkel.

Utal arra, hogy az esetek egy részét maga a névszótó, a vonatkozás tartalmát közelebből meghatározó ragok, prepozíciók vagy névutók nélkül is teljesen kifejezheti, a többi esetnél ellenben a meghatározó elemek, amelyek a fogalmak viszonyára jellemző képzetet tartalmazzák, sohasem hiányozhatnak. Az első fajtát WUNDTtal a belső meghatározás, a másodikat a külső meghatározás eseteinek nevezhetjük. A nominativus, genitivus, accusativus és a dativus (a „távolabbi tárgy” esete) a belső meghatározás esetei. A nominativus, accusativus és dativus nem szorulnak külső, alaki jelekre; mind a hárman az ige körül csoportosulnak, s különböző értéküket a szórend teljesen kifejezheti (például *that man gave your brother a book; la mère aime son enfant*). A genitivus mindig egy másik névszóhoz tartozik, s mivel jelzői jelentése a fogalmakból magukból is kiviláglik, szintén nem szorul esetjelre.

Egészen másképpen áll a dolog a többi esettel, a külső meghatározás eseteivel. Közös jellemző sajátságuk, hogy a fogalmak sokféle szemléleti viszonyát külön vonatkoztató elemekkel fejezik ki (*-ban, -ba, -ból, -ra, -n* stb.); ha ezek elmaradnak (erre különben csak kevés példa van), a gondolat kifejezése tökéletlenné válik.

Sokkal fontosabb különbség, hogy a belső meghatározás eseteinek száma állandó; négy esetnél több egy nyelvben sem fejlődött, de négynél kevesebb is csak kevésben. Ezzel szemben a külső meghatározás eseteinek száma határtalan. A hely, az idő, sőt még a föltétel viszonya is igen sokféle lehet.

E két jellemző sajátság egyenes következménye annak, hogy a külső meghatározás esetei nem a fogalmak mondatbeli szerepét jelölik; az ilyen esetekben a szórend nem elégséges a fogalmak viszonyának jelzésére, s mivel ez a külső viszony igen sokféle lehet, pontos meghatározáshoz külön elemekre van szükségünk.

VI.

Az igefogalom meghatározása. Az igefogalom tartalma és köre. Az ige mondatbeli szerepe. Az igeragozás és igerképzés

Az ige meghatározása kétféleképpen történhetik. Vagy magának az igének egyes alakjait hasonlítjuk össze, s belőlük vonjuk el az ige fogalmát, vagy az igének mondatbeli szerepét vizsgáljuk, s meghatározásunkban főképp az igének a többi mondatrészhez és a mondat egészéhez való viszonyára vagyunk tekintettel. Az első művelettel az igefogalomnak **tartalmát**, az utóbbival az igefogalomnak **körét** nyerjük.

Ha az összes igealakra jellemző alapfogalmat határozott szóval akarjuk megjelölni, legalkalmasabbnak látszik erre a tágabb értelemben vett állapotszó; mivel azonban az **állapotváltozást** a (viszonylag) **tartós állapottól** mindig pontosan elválaszthatni, meghatározásunkat úgy módosíthatjuk, hogy az **igefogalom sajátos tartalmát az állapot és a folyamat fogalmai teszik**. Közös eleme mind a kettőnek az **idő képzete**, mely sem az állapot, sem a folyamat fogalmából nem hiányozhatik.

A tárgy és a tulajdonság fogalmától az igefogalom két dologban különbözik: 1. az igefogalom föltételezi a névszófogalmak meglétét, míg a névszófogalmak önállóan is gondolhatók; 2. névszóknál az idő fogalmát teljesen mellőzzük, természetesen leginkább csak azért, mert a tárgyat és a tulajdonságot viszonylag állandó képzetartalomnak tekintjük.

Ha az ige mondatbeli szerepét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az ige a mondatban mindig **vélemény-** vagy **akaratszólást** fejez ki, míg a tárgyakat, amelyekre a nyilvánítás közvetve vagy közvetlenül vonatkozik, névszói fogalmak jelölik. Az ige fogalmi köre tehát főképpen a mondatok három fajára terjeszkedik ki: a kijelentő, kívánó és kérdő mondatokra.

Hogy az igefogalom milyen fontos a mondat alapfunkciója szempontjából, legjobban mutatja az, hogy az olyan nyelvekben, amelyek sajátos szerkezetüknél fogva a kijelentés tárgyát (az alanyt) és tartalmát egy szóba olvasztják össze, az összetett alak rendszerint egy teljes mondattal egyértékű igealak: *bhara-mi, bhara-si; mene-n, mene-t*; sőt több nyelvben (magyar, vogul, mordvin stb.) még a cse-

lekvés tárgya is kifejezésre juthat: például *vár-l-ak, vár-já-tok*. Az ige ezen, saját fogalmi tartalmától meghatározott szerepét a mondat egészében, a főtebb felsorolt mondatok legfontosabbikára, a **kijelentő** vagy **állító** mondatra való tekintettel az ige **állítmányi** (predikatív) szerepének szokták nevezni.

Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy az imént adott meghatározásokat a nyelveknek csak egy kis részére, elsősorban az indogermán és a sémi nyelvekre lehet alkalmazni, és hogy a nyelveknek nagy többségében a névszó- és igefogalom különbségét nem fejezik ki határozott szóalakok. Az ilyen nyelvekben a névszó veszi át az ige állítmányi szerepét, vagyis a kijelentés tartalmának legfontosabb része – a mondat állítmánya – nem **állapot**, hanem **tárgyfogalom**. E tárgyfogalomhoz csak utólagosan járulnak az állapot fogalmát kifejező elemek, olyanformán, mint az indogermán nyelvekben – megfordítva, névszói eredetű járulékok egészítik ki az igei állítmány tartalmát.

A névszófogalmaknak ez az átnyúlása az igefogalmak területére lélektani szempontból azért rendkívül fontos, mert azt bizonyítja, hogy névszó és ige nem eredetileg közönyös (névszói-igei) tőből fejlődött, hanem hogy mindenütt, ahol a két szóalak között nincs szoros alaki különbség, a névszó az eredeti, s csak a fejlődésnek későbbi fokán csatlakozott hozzá vagy ágazott el belőle az ige.

Az idetartozó jelenségeket négy főcsoportba oszthatjuk, amelyek egyszersemind az igefogalom általános fejlődése menetét is jelzik.

1. Azok az igefogalmak, amelyek a mondatban is kitett vagy legalábbis hallgatagon odagondolt tárgyra vonatkoznak, a **tárgyas** igék, tovább megőrzik névszói – birtokos névmással szerkesztett – alakjukat, míg a tárgyatlan igék személyes névmással alakulnak, tehát igazi igealakoknak tekintendők. Leginkább megvan ez azokban a nyelvekben, amelyekben külön tárgyas ragozás fejlődött, vagyis amelyekben a mondat tárgya szorosabb kapcsolatban van az igével, rendszeren olyan módon, hogy az igéhez a tárgyra mutató névmási elem járul. Az amerikai nyelveken kívül idetartozik az urál-altaji nyelvcsoporthoz is. Az amerikai atapaszka nyelv például ezt a mondatot „ich ahme ihn nach”, így fejezné ki: „mein sein Nachahmen”. WUNDT a magyar nyelvet is említi, nyilván arra utalva, hogy a tárgyas igeragozás ragjai alakilag majdnem azonosak a névszói birtokos személyragokkal (*várom, várod, várja* – *ich warte*

ihn'...: *várom, várak, vára*, 'meine Burg'... Evvel szemben az alanyi ragozásban *várok, vársz, vár...*).

2. Igen gyakran a szenvedő és visszaható igét is névszóalakok helyettesítik: *emlékezésem = emlékszem*. E jelenség okára nem nehéz rámutatni. Midőn a cselekvő igéből szenvedő ige lesz, a cselekvés eddigi alanya tárgygyá változik, amelyre a cselekvés vonatkozik. A tárgy, amely így a tudat előterébe jő, a cselekvéssel egy képzetet alkot, és megkönnyíti, hogy a folyamatot tárgynak fogjuk föl. A tárgygyá lett személy appercepciója magyarázza meg, hogy a szenvedőre aránylag ritkán fejlődött külön alak, s hogy még az indogermán nyelvekben is az eredeti szenvedőt gyakran szerkesztett igealakok szorították ki, amelyekben az igefogalom tulajdonképpen tartalmát névszók, participiumok fejezik ki: *amatus sum, ich werde geliebt*.

3. Névszói alakok állhatnak a befejezett és a múlt időben történő cselekvés jelzésére. Már a megelőző fejezetben említettük, hogy az urál-altaji nyelvek múlt és befejezett alakjainak nagy része ilyen szerkezetű. Leginkább áll ez a török nyelvekre, ahol az igealakok nagy része igei névszó + személyes névmás.

A kazáni tatárban például a jövő idő úgy alakul, hogy az *r*-képzős igenévhez a személyes névmások járulnak, tehát *ašar-mîn, ašar-sîn, ašar, ašar-bîz, ašar-sîz, ašar-lar*, 'enni fogok', 'enni fogsz' stb., vagyis tulajdonképpen 'evő vagy eendő én', 'evő vagy eendő te' stb. (a személyes névmások *min, sin, ul, bez, ses, alar*). Sőt a befejezett cselekvő ige neve névmási elem hozzájárulása nélkül is szerepelhet igéül; elég, ha az elöl álló személyes névmás jelzi a cselekvés alanyát:

min ašaγan 'ettem', tulajdonképpen 'én evett (ember)'

sin ašaγan 'ettél', tulajdonképpen 'te evett (ember)'

ul ašaγan 'evett', tulajdonképpen 'ő evett (ember)'

vö. *ašaγan keše* 'az evett ember' vagy 'aki evett'; *ašaγan aš* 'a megevett étel'.

Lélektani szempontból az indogermán nyelvek néhány jövő és jelen idejű alakja egészen hasonló megítélés alá esik, például *I am going, ich werde lesen* vagy a német tájnyelvi *ich thue lesen*.

4. Az átmeneti jelenségek utolsó csoportjába tartoznak azok az esetek, midőn a mondatnak fő tartalmát határozott igealak jelöli

ugyan, de a mellékselekvényt névszói szerkezetek fejezik ki. E névszói, igenévi szerkezetek az indogermán mellékmondatok egyértékesei, s valószínűleg ősei is; legalább azokban a nyelvekben, amelyekben az effajta szerkezetek előfordulnak, a mondatkapcsoló kötőszók és vonatkozó névmások rendszerint hiányzanak.

A mellékmondatok ilyenén névszói szerkesztésmódja jellemző sajátysága az összes urál-altaji nyelvnek. Íme néhány példa a finnugor nyelvek köréből; vogul: *nūrem-uj sa γιη puŋkem ās jān γtālķēmt γūrem uj ositū jēmtmem* 'réti állat fürtös fejemet egyszer ismét hátra fordításomkor (midőn hátra fordultam) három állat vastagságnyira nőttem (nöttem)'. Mordvin: *karmamostonzo lovnomo vedize sonenze takodamoŋ* 'mikor ő számot kezdett vetni, vezettek hozzá valakit' (tulajdonképpen 'számot vetni kezdésekor').

A finnugor nyelvek közül a magyarban s talán a finnben is a környező indogermán nyelvek hatása alatt ezek az ősrégi szerkezetek nagyrészt elavultak, s helyüket kötőszavas, vonatkozó névmásos mellékmondatok foglalták el. Mindamellet még ma is minden erőltetés nélkül használhatjuk az igenévi szerkezetet igen sok esetben, például *beléptekor az ottlévőket üdvözölte; arra jártamban nekem is föltűnt*. Gyakrabban előkerülnek még az effajta szerkezetek nyelvemlékeinkben, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy a kötőszóval kezdett mellékmondatok aránylag újabb keletűek nyelvünkben: például *hallá holtát teremője-istentől; a zsidó népek tégedet keresztfán függetted káromló beszédekkel illetnek vala; lelék Dánielt imádkozatta és onszolatta ő istenét*.

Még inkább el vannak terjedve az effajta szerkezetek a török-tatár, mandzsu-tunguz és a mongol nyelvekben. Íme néhány példa azokból az igeneves összetett mondatokból, amelyeket WUNDT – indogermán szempontból jogosan – rendkívül nehézkesnek talált (csak hogy persze valószínű, hogy egy mongolnak a *dass*-okkal és *welcher*-ekkel szerkesztett német mondatok éppen olyan alaktalanoknak tünnének föl). Kazáni tatár: *ej mine sōjkōmnō dib ājteuēj belān űzeŋnen bik sōjkōmnō ikāneŋne beldereūče a γaj!* – szó szerint: 'ő, engemet szeretetre méltónak mondásoddal magadnak igen szeretetre méltó voltodat tudató testvér', vagyis 'ő, testvér, aki avval, hogy engemet igen szeretetre méltónak mondasz, tudatod, hogy magad is igen szeretetre méltó vagy'. Vagy: *min sin katī keše ikāneŋne čāčmāgān jirdān ur γanūŋnī taratma γan jirdān jīj γanūŋnī bel-*

dem 'én a te szigorú voltodat, a nem vetett helyről aratottadat, a nem szórt helyről gyűjtöttedet tudtam'. A burjátban (mongol nyelvjárás) többszörösen összetett mondatokban is csak egy ige van, a többi gerundiumos alakot vesz föl: *Avel geži düjā bujanša jabadalda χara būza düjā alaza delχeidä egen türü χū alahan χūn gūlhän Kain gāši* 'Abel nevű öccsének erényes életét irigyelt, öccsét megölt és a földön legelőször embert ölt ember Kain nevezetű'. A mandzsui bibliafordításban még az idézeteknél kétszerte hosszabb mondatcsoportok is találhatók, egyetlen határozott igével.

A fejlődésnek ezen a fokán a mondat főtartalmát tehát már valószínűsége alakok fejezi ki, de azokat a képzeteket, amelyek – nagyobb tömegben is – csatlakoznak az egyszerű mondathoz, a nyelv még mindig tárgyi (névszói) alakban gondolja, tehát az egyszerű mondatban szereplő tárgyfogalmak jelzői kiegészítőjének vagy az ige határozójának tekinti őket.

Az ige fogalom tartalmának és körének meghatározása után a tágabb értelemben vett igeragozásra (igeképzésre) térhetünk át, vagyis azokra a jelentésbeli módosulásokra, amelyeket az ige fogalom vagy eredeti hangalakjának módosulásával, vagy új szóelemek kapcsolódásával szenved. Az ige sajátos jellemvonásai éppen a ragozás közben domborodnak ki legerősebben, de – másrészt – a névszóalakokkal való analógiák is szembevetődnek, úgyhogy e kettő együtt – egyezés és eltérés – legélesebben világítja meg a két szófaj lélektani viszonyát.

Az egyes igealakokat jelentésük szerint három csoportra oszthatjuk: I. Az ige főhöz névmási elemek járulnak, amelyek az ige kifejezte állapotfogalmat bizonyos személyekre (vagy több nyelvben tárgyakra is) vonatkoztatják, például *vár-l-ak* = vár-téged-én. Egy teljes igealak tehát mindig legalább két önálló képzetet egyesít: az állapotnak és a személynek a képzetét; ezekhez harmadikul néha még a tárgy képzete is csatlakozhatik. Ezért az ige magában is teljesen kifejezi a gondolatot, magában is mondat. Mihelyt az ige névmási elemét elveszti (az igevekben), átlép a névszó osztályába; és viszont, amint már láttuk, a névszó rendszerben csak úgy lehet az ige helyettesítője, ha birtokos személyragokat vesz föl, tehát ha saját módja szerint a szóban forgó személyt is megjelöli. – II. Külön e célra szolgáló (elől vagy hátul járuló) ragok megjelölik a tárgyak számát, amelyekre az ige kifejezte állapot vonatkozik. Az igék

számképzése egészen megfelel a névszók számképzésének. A különbség legfellebb csak az, hogy a számjel nem közvetlenül az igetőhöz, hanem rendszerint a személyraghoz járul (*vár-t-ok*), s ennek nyilvánvaló lélektani oka az, hogy a szám közvetlenül nem is az állapotfogalomra vonatkozik, csak személyeknek vagy tárgyaknak számáról beszélhetünk. A szám megjelölése éppen olyan jellemző sajátása a névszónak, mint a személy megjelölése az igének.

– III. Ragok hozzájárulása vagy a hangalak változása az igefogalom eredeti tartalmát megváltoztatja (*áll: állt, stehe: stand; fut: futna; amo: amor; áll: megáll; jár: járkál* stb.).

A fogalmi tartalom szempontjából kétségkívül ez a legfontosabb az összes eddig említett módosulás közül. Csak ez teszi lehetségessé, hogy az ige a gondolkodás változó indítékaihoz alkalmazkodjék, s hogy aránylag kevés igetőből egész sereg új állapotfogalom keletkezzék, amelyeknek összetartozása alakilag is kifejeződik. Lélektani szempontból legközelebb áll hozzá a névszók **esetképzése**, s az ott használt műszavakra való tekintettel WUNDT itt is az igefogalom meghatározásáról (*Determination*) beszél. A nyelvtan azonban az idetartozó jelenségeket rendszeren három csoportba osztja, s külön beszél az **igeidőkről**, az **igemódokról** s az igék **nemeiről** (*tempus, modus, genus*). E hármas osztályozásnak magában véve van lélektani alapja; a valósággal csak akkor jutunk ellenkezésbe, ha a három osztály között rangfokozatot állítunk föl, s a **nem** fogalmának alárendeljük a **mód** fogalmát, ez utóbbinak ismét az **idő** fogalmát.

A **nem** osztályába tartozó alakok mind megegyeznek abban, hogy az igefogalomnak **objektív tartalmát** különbözőképpen változtatják. Ilyen objektív különbségek: a cselekvés ismétlődése (*verbum iterativum*), gyakorisága (*verbum frequentativum*), fokozása (*verbum intensivum*), pillanatnyisága (*verbum momentaneum*) stb. stb. Mind e felsorolt tulajdonságokat magán a folyamaton vesszük észre, de idetartoznak azok a módosulások is, amelyek **két oki és okozati viszonyban gondolt folyamat kapcsolatából** erednek, például a cselekvésnek okozása (*verbum causativum*), a cselekvésnek közösége (*verbum coperativum*).

Idetartoznak végre az igefogalomnak ama módosításai, amelyek már az alanyi folyamatokkal hozhatók kapcsolatba, tehát a következő osztály határát érintik: a cselekvés visszahatása a cselekvőre (*verbum reflexivum*) s a szenvedett cselekvés (*verbum passivum*).

A mód osztályába tartozó alakok kizárólag az **egyén állapotának az objektív folyamathoz való viszonyát jelzik**, úgyhogy az igazi módalaknál az ige csak a beszélő alanyi állapotát fejezi ki. Az igenem és igemód különbségét WUNDT egy elmés példával világítja meg: szembeállítja a *verbum desiderativumot írni akarok, scripturio* az *optativusszal*, az óhajtó móddal. Az előbbi magában foglalja azt, hogy a cselekvés meg is történik. Itt tehát a főképzet a bekövetkezendő cselekvés képzete, s ehhez csak utólag járul az alany állapotának, az akarásnak képzete. Ezzel szemben az óhajtó mód csupán óhajtást fejez ki, tehát elsősorban szubjektív állapotot, amelyhez az írás képzete csak mint objektív kiegészítő képzet csatlakozik, amely az igei alapfogalommal társulva mindig azt fejezi ki, **hogyan viszonylik az objektív folyamat az alanyi tudat pillanatnyi állapothoz.**

A tiszta időfogalom csak mint időviszony, mint jelen, múlt vagy jövő alkalmazható a cselekvés vagy folyamat jellemzésére. Ilyen értelemben tehát csupán viszonyfogalom, amelyben sem a folyamat objektív tulajdonsága, sem a beszélő szubjektív állapota nem tükröződik. A tiszta időalak valamennyi igealak közül a legelvontabb, és éppen ezért könnyen társul mind a nemmel, mind a móddal.

A *durativum* vagy a gyakorító ige például a **nem** csoportjába tartozik. De a tartósság képzete könnyen társul az idő képzetével, úgyhogy a duratív és gyakorító alakok sok nyelvben a jelen vagy a múlt idő jelölésére szolgálnak aszerint, amint a tartósság vagy ismétlődés képzeteihez a cselekvés folyamatosságának vagy befejezettségének képzete járul. A magyar *v-tövű* igék (*viv-*, *tev-* stb.) jelen idejét (*viszek*, *teszek*) a gyakorító *-sz* képzővel képezzük. A tadvai *vogulban* is az *-nt* gyakorító képző jelzi az igék jelen idejét. Hasonló fogalmi átmenet képzelhető a *verbum desiderativum* és a jövő idő között (vö. angolban *will* és *shall* a *futurum* segédigéi).

Újabb időben a nyelvtanok is figyeltek az igenemeknek és igeidőknek erre a viszonyára, s a tiszta igeidőkkel (jelen, múlt, jövő) szembeállították a cselekvéseket (akciókat: folyamatos, befejezett, beálló). Mivel az „akció” a cselekvés időbeli lefolyását jellemzi, de nem viszonyítja a jelen pillanathoz, tulajdonképpen olyan **igenemnek** kell tekintenünk, amelyhez az idő mellékképzete járult, amennyire e képzet az objektív folyamatnak részét teheti.

Az összes mondatmeghatározás közül a grammatikai és a logikai meghatározás a legrégebb, s mint a régi nyelvtanok öröksége még a legújabb időkben is szerepel, s változó népszerűsége egyszersmind az általános mondattani fölfogás történetére is jellemző.

A grammatikai meghatározás szerint a mondat **olyan szócsoport, amely egy teljes gondolatot fejez ki**, vagy még szorosabban a nyelv körében maradvá, **olyan szócsoport vagy szókapcsolat, amely a beszélő vagy hallgató előtt befejezett egésznek tűnik föl.**

Nyilvánvaló, hogy az idézett meghatározás, amely lényegében már DIONÜSZIOSZ THRAXnál megtalálható, szűk is meg tág is egyszerűen.

Szűk, mert hiszen nem minden mondat szócsoport. Egész sereg olyan mondatot ismerünk, amely egyetlenegy szóból áll, például *megyek, jöjj*. Igaz, azt szokták ez ellen fölhozni, hogy az ilyen esetekben a névmási elemet az ige főszóval, csak hogy világos, hogy ilyen okoskodással a meghatározást a grammatika területéről a logika területére csempésszük át. Gondoljunk csak az effajta mondatokra, mint *fut, ad* stb.; a személy képzelet ugyan hozzátartozik e mondatok logikai tartalmához, de grammatikailag a személy nincs kifejezve, s nem is volt soha.

Tág, mert hiszen nem minden szócsoport, amely összetartozó egészt alkot, mondat, például ha az állatkör tizenkét jegyét felsorolom.

A XIX. század közepe felé a grammatikai meghatározást a logikai meghatározás lassanként egészen a háttérbe szorítja. A logika szerint a mondat **egy gondolatnak nyelvbéli kifejezése**. Ezáltal a meghatározás terhét levették a nyelvtan vállairól, és egészen a logikára rakták át, mert hiszen világos, hogy aszerint, amint a határozatlan „gondolat” szónak más-más logikai vagy lélektani értelmezését adjuk, a meghatározást is más-más tartalommal látjuk el.

Az uralkodó logikai irány hatása magyarázza, hogy a „gondolkodás” szót rendszeresen egyoldalúan logikai gondolkodásnak magyarázták, a gondolatot egynek vették a logikai ítélettel, s ezáltal az idézett meghatározás lassanként úgy módosult, hogy **a mondat egy ítélet nyelvbéli kifejezése**. Az arisztotelészi logika hatása a nyelvtanra oly erős volt, hogy GOTTFRIED HERMANN és iskolája még a kopulát is a mondat lényeges és elmaradhatatlan részének tekintette. Szerinte minden mondat három tagból áll: tárgyból, tulajdonságból,

meg a kettőt összekapcsoló kopulából, s csak ez a kapcsoló szó teszi a mondatot a gondolat nyelvbeli kifejezőjévé. Azokat a nyelvi kifejezéseket, amelyek nem logikai ítéletek, vagy nem ismerték el mondatnak, vagy erőszakosan megtették logikai ítéletnek.

A merev grammatikai és logikai meghatározások mellett a vegyesek sem hiányoztak. Ha például a mondatot „határozott ige segítségével kifejezett gondolatnak” nevezzük, a logikai meghatározáshoz grammatikai elem járult, anélkül, hogy ezáltal a meghatározást általánosan érvényesnek elfogadhatnók; hiszen nyilvánvaló, hogy még az indogermánság összes mondatfajára sem illik (például az olyan mondatokra, amelyek állítmánya névszóból és segédigéből áll).

Hasonló természetű az a meghatározás is, amely szerint a mondat „kijelentés, kérés, kérdés vagy parancsolat nyelvbeli kifejezése”; ebben az esetben a szorosabb értelemben vett meghatározást a mondatfajok egyszerű felsorolása helyettesíti, s egyszersmind az eredetileg grammatikai meghatározás logikai színezetűvé lesz.

Ezek az előzmények eléggé megmagyarázzák az újabb nyelvtani irodalomban meglehetősen gyakran előkerülő meghatározást, amely a szó és a mondat között már nem is tesz szoros különbséget. Ez az irány, amelyet WUNDT említett célzata miatt negatív mondattani iránynak nevez („*Richtung der negativen Syntax*”), a mondat meghatározását olyan tágra szabja, hogy abba alkalomadtán az egyszerű szó is elférjen.

Ilyen természetű DELBRÜCK definíciója: „Ein Satz ist eine in artikulierter Rede erfolgende Äusserung, welche dem Sprechenden und Hörenden als ein zusammenhängendes und abgeschlossenes Ganzes erscheint” (*Vergleichende Syntax* 1: 75). Még tovább megy SÜTTERLIN, meghatározása a következő: „Der Satz ist der in gegliederter Lautgebung erfolgende Ausdruck einer Vorstellung, einer Vorstellungsmasse, oder auch der Verbindung zweier Vorstellungen oder Vorstellungsmassen, der dem Sprechenden und dem Hörenden als ein zusammenhängendes und abgeschlossenes Ganzes erscheint.” Példái a következők: *Ei! Karl! Hier bleiben! Den Rappen gezäumt!* – *Das Kind schläft.* – *Der Knecht füttert das Vieh. Er liest zuerst, schreibt dann, und geht zum Schluss spazieren.* Joggal jegyzi meg erre WUNDT, hogy a fölhozott példák még SÜTTERLIN ugyancsak tág meghatározásába sem foglalhatók bele. Hiszen még az is két-

séges, hogy az *Ei!* fölkiáltás minden esetben képzetet közöl-e, s ha a *Karl!* szót mondatnak vesszük, azt nyilván csak úgy tehetjük, ha följosóítva érezzük magunkat arra, hogy hozzágondoljuk azokat a képzeteket, amelyek a beszélőben a kimondás pillanatában hozzákapcsolódtak, kiegészítették, például *Károly, jöjj ide!* vagy: *Ne tedd azt!* stb.

Ezáltal tulajdonképpen eljutottunk a mondatmeghatározások negyedik csoportjához, amely kizárólag a kísérő tudati jelenségeket teszi a mondat ismertetőjelévé. Legismertebb, legszabatosabban megfogalmazott HERMANN PAUL meghatározása (*Prinzipien der Sprachgeschichte*). Szerinte a mondat „szimbóluma annak, hogy a beszélő lelkében több képzet vagy képzetecsoport kapcsolódott, s eszköz arra, hogy ugyanazon képzetek azonos kapcsolódása a hallgató lelkében is végbemenjen”.

PAUL meghatározásában különösen két mozzanatot kell kiemelnünk. Először, hogy szerinte nem a nyelvi alak, hanem a beszélőben végbemenő lelki folyamat a fő. Az idézett példa, *Karl!*, magában véve tehát nem mondat, de azzá lehet, ha hozzá a beszélő lelkében olyan képzetek kapcsolódnak, amelyeket a hallgató is könnyen kiegészíthet. Hogy vajon a nyelvi mondatnak ez a helyettesítése a kísérő lelki folyamattal jogos-e, az természetesen más kérdés. A mondat elsősorban mégiscsak nyelvi jelenség; lélektani képzetfolyamat csak annyiban, amennyiben e folyamat a nyelvi alakban is visszatükröződik; ha tehát a mondat mivoltát kutatjuk, elsősorban mégiscsak magát a nyelvi alakot kell vizsgálnunk. Ha azt keressük, hogy milyen része a mondat a beszélt nyelvnek, elsősorban azt kell elemeznünk, megfigyelni, amit tényleg kimondunk, nem pedig azt, amit a beszélő a kimondott szavakhoz valószínűleg hozzágondolt. Nem kell a mondatot leírni vagy kimondanunk: gondolhatjuk is, de akkor is mindig szavakban gondoljuk. Olyan mondat, amely csak képzetektől áll, anélkül, hogy e képzetek valamely nyelvre le is lennének fordítva, nem létezik.

A második fontos mozzanat az idézett meghatározásban az, hogy szerinte a mondat mindig két (vagy több) **képzet kapcsolata**. Erre különben WUNDT fölfogásának ismertetése közben még vissza főgünk térni.

PAUL meghatározása tulajdonképpen nem más, mint a legrégebbi, a grammatikai meghatározás föllevenítése, csak hogy szó helyett

képzetet tesz, szavak kapcsolata helyett képzettársulást, egyszóval a régi külső meghatározást lélektanivá teszi.

WUNDT a fölhozott és megbírált mondatmeghatározások közül egyet sem fogad el, és ezt, lélektani rendszerének csak fölületés ismerete mellett is, természetesnek fogjuk találni.

Az ismertetett meghatározások közös sajátsága, kiindulópontja az volt, hogy a mondatot kapcsolatnak, akár szavak, akár képzetek kapcsolatának tüntették föl.

WUNDT szerint mindjárt ez a kiindulópont helytelen.

A grammatikai meghatározást, hogy a mondat szavak kapcsolata, mint teljesen alakit és külsőt még elfogadhatnók, de a PAUL-féle meghatározás, amely képzetek kapcsolatáról beszél, már határozottan hibás. Hibás azért, mert azt a látszatot kelti, mintha a mondat külső nyelvi alakja teljesen megfelelné a belső, lelki folyamatnak, s mintha azok az egyes képzetek, amelyekre a mondat fölbontható, mint önálló képzetek már kimondása előtt is megvolnának a beszélő lelkében.

A mondatot alkotó egyes képzetek nem egymás után, elkülönítve jutnak tudatunkba; az egyik képzet nem szorítja ki a másikat, hanem ellenkezőleg, beszélés közben az egész mondat mint tudatunk egységes tartalma szerepel, s ennek egyes részei egymás után kerülnek a tudatnak **nézőpontjába** (*Blickpunkt*).

A mondat lélektani szempontból tehát egyidejű és szukcesszív egész egyszerre: egyidejű, mert keletkezésének minden pillanatában egész tartalmával szerepel tudatunkban; szukcesszív, mert az egész tudat állapota pillanatról pillanatra változik, aszerint, amint az egyes képzetek egymás után vonulnak el a tudat nézőpontja előtt.

A mondatalkotás eszerint elsősorban analitikus, s csak másodsorban szintetikus folyamat. Tudatunkban eredetileg csak az egész mondat homályos képzete van meg, tehát egy teljes képzet (*Gesamtvorstellung*). E teljes képzet azután megoszlik, tagolódik azáltal, hogy egyes alkotóelemeit egymás után appercipiáljuk. Az így keletkezett új tagok, mihelyt az egész mondatot képviselő teljes képzetből kiválnak, egymással bizonyos minőségileg is meghatározott viszonyba jutnak.

WUNDT szántsándékkal kerüli a régi műszavakat; a teljes képzet nem egyszerűen megoszlik, részekre bomlik (*Teilung*), hanem – a szerves világból vett kifejezést használva – tagolódik (*Gliederung*),

mert a részeket rögtön egymáshoz viszonyítjuk; az új mondattagokat nem egyszerű kapcsolás, hanem viszonyítás fűzi össze (*Verbindung-Beziehung*), mert viszonyuk minőségileg is meg van határozva.

Az egyes tagok viszonya – a teljes képzet és egyes képzetek természetete szerint – esetről esetre változik. Mindazonáltal könnyű néhány általános fogalmi osztályt fölállítani (például jelzői, állítmányi mondatviszony stb.), amely tartalmilag a főbb szókategóriákkal (melléknév, ige stb.) egyezik meg. E találkozás annál természetesebb, mert hiszen a nyelvben nem a szó, hanem a mondat az eredeti, s a szóalakok éppen e mondattagolódás eredményei.

Eddig a nyelv szempontjából vizsgáltuk a mondatot, meghatározásunkban csak objektív tulajdonságaira voltunk tekintettel. Hátravan még a mondat szubjektív jegyeinek megállapítása, annak kutatása, hogy a beszélő egyén szempontjából milyen érzelmi állapot különbözteti meg a mondatot például az egyszerű fölkiáltástól.

Evvel a kérdéssel már DELBRÜCK is foglalkozott összehasonlító mondatában, de nem jutott kielégítő eredményre. „Arról a lelki állapotról – írja (I. 75) –, amely a mondat kimondását kíséri, azt hiszem, csak annyit mondhatunk: olyan természetűnek kell lennie, hogy nyelvi kijelentés, ne pedig egyszerű fölkiáltás jöjjön létre.”

WUNDT mindenekelőtt utal arra, hogy lélektani szempontból nagy különbség van az első ízben produkált és a reprodukált mondatok között. Hosszas ismétlés folytán az összes emberi cselekvések automatikusakká süllyednek; a mondatalkotásban is az eredeti képzetfolyamatok helyét lassanként egészen külső asszociációk foglalták el.

Ha a kezdetleges mondatot vesszük tekintetbe, amely a teljes képzet nyelvi kifejezése, s amely az egyéni tudat sajátos föltételei mellett jó létre, azt kell mondanunk, hogy a mondatalkotás – e folyamat érzelmi oldalát tekintve – **szándékos cselekvés** (*willkürliche Handlung*). A fölkiáltást akkor van jogunk mondatnak nevezni, ha szándékosan érzelmet, kívánságot vagy intést stb. juttat kifejezésre; ha e szándékosság hiányzik, a fölkiáltás egyszerű indulatszó marad.

Ezek után, a mondat tárgyi és alanyi jegyeit összefoglalva, WUNDT (II. 240) a következő meghatározásra jut. „[Der Satz ist der] sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamt-

vorstellung in ihre in logische Beziehungen zu einander gesetzen Bestandteile." Magyar fordításban talán ilyenformán lehetne visszaadni: *A mondat nyelvi kifejezése egy teljes képzet logikai viszonyban álló részekre való szándékos tagolásának*. A DELBRÜCK ajánlotta rövidebb fogalmazás – „**A mondat egy teljes képzet tagolásának nyelvi kifejezése**” – két lényeges jegyet elhagy ugyan, de gyakorlati célokra, éppen rövidségénél és kezelhetőségénél fogva, talán még alkalmasabb.

Ezek után csak egy kérdésre kell még megfelelnünk: Hogyan oldja meg WUNDT a hiányos, akár egyetlen szóból álló, tehát egytagú mondat kérdését? Hiszen világos, hogy az effajta mondatokra a főntebb adott meghatározás, amely szerint a mondat legalább kéttagú, semmiképpen sem illik. WUNDT erre megjegyzi, hogy a meghatározásban lehetőleg tipikus példákból kell kiindulnunk; márpedig sem a hiányos mondat, még kevésbé az egytagú mondat nem tekinthető a mondat tipikus példájának. Az eddigi meghatározásoknak éppen az volt a fő hibájuk, hogy fő figyelmüket ezekre a szélső esetekre fordították; mindent föl akartak ölelni, „az egyszerű *oh!* indulatszótól a filozófus bonyolult mondatcsoportjáig” (WUNDERLICH). Ezáltal persze a meghatározás megszűnt meghatározás lenni, mert teljesen ellentétes jegyű dolgokat foglalt magában.

Másodszor tekintetbe kell vennünk azt, hogy ha én például erre a kérdésre *Holnap utazol el?* azt felelem *Holnap* vagy akár *Igen*, igaz, hogy a *holnap* és *igen* szavak gyakorlati szempontból teljesen egyenlő értékűek evvel a teljes mondattal *Holnap utazom el*, de csakis gyakorlati, nem pedig lélektani szempontból. Abból, hogy az *igen* szó a párbeszédben egyszer egész mondatot **helyettesít**, nem következik, hogy maga is mondat. A jelkép is helyettesítheti a tárgyat, de azért a jelkép és tárgy mégsem azonos. Hiszen esetleg nemcsak egy szó, hanem kézmozdulat, fejbólintás egyértékű lehet egy valóban kimondott mondattal, például *igen* vagy *nem* helyett akárhányszor csak fejünkkel intünk; márpedig alig fogja valaki az ilyen mozdulatot mondatnak megtenni, hacsak a mondat és a nyelv között minden kapcsolatot meg nem akarunk szakítani. A szót helyettesítő mozdulatot, például rámutató jelet senkinek sem jut eszébe szónak nevezni; semmi okunk sincs arra sem, hogy a mondatot helyettesítő szót mondatnak nevezzük. Ha valaki a fölhozott kérdésre azt feleli *holnap utazom el*, mondatot mond; ha azt feleli *holnap* vagy *igen*,

mondatpótló szót (*Satzäquivalent*) mond, bár a két feleletnek gyakorlati értéke ugyanaz.

A mondatpótló szavak vagy jelek a **tagolatlan teljes képzetnek képviselői**, s csak addig helyettesíthetik az igazi mondatot, amíg a beszélő előtt a teljes képzet egyértékesének tűnnek föl, s alkalmasak arra, hogy a hallgatóban is ugyanazt a teljes képzetet keltsék föl.

VIII.

A hangváltozás és jelentésváltozás viszonya. Korrelatív és önálló jelentésváltozás. Az önálló jelentésváltozás fajtái: szabályos és szórányos jelentésváltozás. Áttekintés

Amint az ember testi és lelki élete párhuzamos, de egymással összehasonlíthatatlan két folyamat, úgy a hangalak és jelentés is a nyelv fizikai és lelki oldalaként tűnik föl; csak azt nem szabad felednünk, hogy a nyelv nem él önálló életet; nem független szervezet, mint régebben gondolták, hanem a beszélő ember bizonyos működéseinek összessége. Természetes tehát, hogy az előbb említett, elég gyakran hallható hasonlat is csak részben talál. Amíg az elemi lelki és a megfelelő testi folyamatok között tökéletes párhuzamosság van, addig a hangváltozás és a jelentésváltozás között ilyen párhuzamosság csak kivételes esetekben észlelhető. A legmélyrehatóbb hangváltozások végbemehetnek anélkül, hogy a változásnak alávetett szavak jelentése lényegesen módosulna, és viszont, a szó jelentése teljesen megváltozhatik anélkül, hogy e változás a hangalak módosulását vonná maga után.

A hangváltozás és a jelentésváltozás, akárcsak a szó hangalakja és jelentése, teljesen független két folyamat; ez azonban nem zárja ki, hogy bizonyos föltételek mellett egymásra ne hassanak. E kölcsönhatás csak kivételes esetekben történik meg, de hogy nem lehetetlen, azt eléggé bizonyítja – közvetve – az az ismert tény, hogy az úgynevezett hangfestő szavak jelentése úgyszólván változatlan. Legfőlegbb átvitt értelemben használjuk őket, de eredeti konkrét jelentésük még ilyenkor sem homályosul el. E nagy állandóság oka nyilván a hangalak és jelentés valóságos (és nem jelképi) kapcsolata.

A jelentésváltozások közül mármost WUNDT különválasztja azokat az eseteket, amelyekben a hangváltozás és a jelentésváltozás karöltve jelenik meg, és **korrelatív jelentésváltozás (párhuzamos hang- és jelentésváltozás)** néven külön fejezetben tárgyalja őket. WUNDT korrelatív jelentésváltozása, bár más néven, eddig sem volt a nyelvészek előtt ismeretlen; PAUL **jelentésmegoszlásnak** (*Bedeutungsdifferenzierung*) nevezi, s könyvében külön fejezetet szentel neki. WUNDT csak annyiban megy tovább, hogy a jelentésmegoszlásnak lélektani magyarázatát is adja.

Ha egy nyelvben A hangalak B és C változatokra oszlik, három eset lehetséges. B kiszoríthatja a használatból C-t, vagy megfordítva, s akkor egy hangalak és egy jelentés felel meg egymásnak. Vagy másodsor megmarad B is meg C is, azonos jelentéssel; ebben az esetben szorosabb értelemben vett szinonimák keletkeznek. Vagy harmadszor megmarad B is meg C is, de a hangalaki szétválást a jelentés megoszlása követi nyomon: hangváltozás és jelentésváltozás párhuzamos folyamatok.

A mondottakból önként következik, hogy az alak megoszlása ($A > B, C$) megelőzi a jelentés megoszlását ($\alpha > \beta, \gamma$); ez azonban nem jelenti azt, hogy a β és γ jelentések az alak megoszlása előtt nem voltak meg. Sőt ellenkezőleg, a β és γ külön jelentések társulása a B és C hangalakkal csak azután történhetik meg, miután az α már β -ra és γ -ra oszlott, vagy más szóval – s ezt a nyelvtörténet is számos példával bizonyítja – a korrelatív jelentésváltozás esetében a hangalakok és jelentések szabályos és állandó kapcsolatát vegyes és ingadozó nyelvhasználat előzte meg.

Az alakpárok keletkezése többféleképpen történhetik. A magyar irodalmi nyelvhasználat különbséget tesz *szaval* és *szól* között; azt 'declamare', emezt 'dicere' értelemben használja. A kettő közül a *szaval* hangtanilag szabályos alak; a *szól* létrejöttét képzettársulás (vö. *szó, szóban* stb.) magyarázza (tehát úgynevezett **analógiás alakulás**). Hasonló módon keletkezett a francia *plier* ('hajtani, hajtogatni') és *ployer* ('meghajtani, lenyomni') alakpár. Mind a kettő a latin *plicare* igéből származik, s eredetileg egy-egy paradigmát alkottak; a latin *plíc* alak tudniillik a franciában bizonyos hangtani (hangsúly) föltételek mellett *pli*-vé, más föltételek mellett *ploi*-vá változott, vagyis régebben: *je plie, tu plies...*, de: *nous ployons, vous ployez ...* stb. Az alaki szétválást és kiegészülést (tehát *je plie... nous*

plions; je ploie... nous ployons) nyomon követte a jelentés megoszlása is. A francia *pâtre* 'pásztor' és *pasteur* (ma leginkább 'lelki-pásztor') eredetileg egyugyanazon szónak alanyesete (*pâtre* < latin *pastor*) és tárgyesete (*pasteur* < latin *pastorem*) volt. Ilyenformán magyarázzák a német nyelvészek a *Knabe–Knappe*, *Rabe–Rappe* alakpárokat is ('fiú'–'apród'; 'holló'–'fekete ló'). STREITBERG szerint (*Urgermanische Grammatik*. 151) az ősgermán nyelvben az alanyeset **knabō*, az egyes számi tárgyeset **knabonun*, a többes számú birtokos eset **knabnōn* volt. A nyugati germánságban, egy hangtörvény hatása alatt, az *n* előtt a mássalhangzó megnyúlt, vagyis: **knabbnōn*, **knabbnōn*. Ezáltal a *Knabe* szó néhány esetében rövid *b*, más eseteiben hosszú *bb* (*pp*) volt; ez a különbség azután úgy egyenlítőddött ki, hogy két külön paradigma keletkezett: az egyik minden esetben *b*-vel, a másik minden esetben *bb* (*pp*)-vel. *Knabe* és *Knappe*, *Rabe* és *Rappe* tehát eredetük szerint teljesen egyjelentésűek, s csakugyan a középfőlnémetben még az utóbbinak mind a két alakja vegyesen fordul elő 'holló' jelentésben.

Alakpárok keletkezhetnek úgy is, hogy egy szó a különböző nyelvjárásokban más-más irányban fejlődik, s azután nyelvjárási keveredés áll be. A dunántúli műveltek nyelvhasználatában számos olyan megszokott jelentésű alakpár van, amely úgy magyarázható, hogy a dunántúli vagy nyugati nyelvjárás alakjai belekeveredtek az iskola és a könyvek útján elsajátított irodalmi, vagyis művelt köznyelvi ejtésbe. *Helyës* és *helës* például egyaránt használatos, de az előbbi mindig 'recht', az utóbbi 'hübsch' értelemben.

E jelenség, mint említettem, már eddig is ismeretes volt, de a nyelvészek rendszerint megelégedtek a tények ismeretével. Megalapították, hogy a *Rappe* szót a XVI. században az általános nyelvhasználat lefoglalta a 'fekete ló' jelzésére, míg a *Rabe* tovább is 'holló'-t jelentett; a jelentésmegoszlás okait nem kutatták, nem is kutathatták, mert hiszen szerintük nem meghatározható okok okozták, hanem egyszerű „történeti véletlennel” állunk szemben. Nem így WUNDT. Eleve tiltakozik az ellen, hogy azért, mert nem sikerül kimutatnunk minden egyes esetben a jelentésmegoszlásban ható lelki okokat, minden magyarázatról lemondjunk, s a „történeti véletlen” kényelmes kibúvójához forduljunk. Szerinte, elvileg, éppen az ellenkező föltevésből kell kiindulnunk: abból, hogy a jelentésváltozás – éppen úgy, mint a hangváltozás – mindenütt szigorú törvény-

szerúséggel megy végbe; igaz, hogy e törvényszerűség fölismerését igen sok esetben a különböző eredetű és természetű okok összeszövődése rendkívül megnehezíti. A *Rabe–Rappe* esetében WUNDT szerint utólagos hang-képzettársulás működött, amennyiben a *Rabe* alak a holló káromására emlékeztetett, míg a *Rappe* alak a *trappeln* s más hasonló hangalakú igékkel társulhatott. Magyarázata támogatására fölhozza, hogy Dél-Németországban a gyerekek gyakran *rāb!* *rāb!*-ot kiáltanak az elvonuló madárraj után, s hogy Bürger is valószínűleg hangfestő hatást akart elérni a *Lenore* ismert soraival:

*Rapp'! Rapp'! Mich dünkt, der Hahn schon ruft,
Bald wird der Sand verrinnen, –
Rapp'! Rapp'! Ich wittre Morgenluft,
Rapp'! Tummle dich von hinnen!*

Ebben az esetben a jelentés megoszlását hangképzetek társulása irányította. Nyelvtörténeti és lélektani okok magyarázzák a *Ritter* és *Reiter* szavak jelentésváltozását. A középkorban e két fogalom velejében összeesett, hiszen főképpen a lovagság űzte a lovaglás mesteriségét. Midőn az újkorban a lovaglás mindinkább általánossá lett, a *Reiter* alak, amely szorosabban csatlakozott a *reiten* igéhez (< kö-zépfelnémet *rīten*), az általánosabb fogalmat jelentette, míg a *Ritter* alak megmaradt a 'rend' jelölésére.

Természetesen WUNDT sem gondolja, hogy mindig rá lehet mutatni, csak némi valószínűséggel is, a jelentésmegoszlás okaira; mindamellettt egészen más dolog, ha őszintén bevalljuk, hogy igen sok esetben egyelőre nem sikerült, s valószínűleg sohasem fog sikerülni a jelentésváltozás föltételeit kikutatnunk, mint ha előre lemondunk minden magyarázatról, s föltesszük, hogy a jelentésmegoszlás végső elemzésben az egyes ember számításba nem vehető önkényéből származik (vö. például BRÉAL, *Essai de sémantique*).

A **korrelatív** jelentésváltozásnál lélektani szempontból sokkal fontosabb az **önálló** jelentésváltozás, mert amíg az előbbiben a hangfejlődés hat a jelentésfejlődésre, és ez ismét a hangalakra, addig az önállónál a jelentésváltozás a hangváltozástól teljesen független folyamat, úgyhogy ezáltal a jelentésváltozásnak a képzetek és fogalmak természetében rejlő okai világosabban szembetűnnek.

WUNDT az **önálló** jelentésváltozásnak két főformáját különbözteti meg: a **szabályos** és **szórványos** jelentésváltozást.

A szabályos jelentésváltozás szorosabb értelemben vett **átváltozás**, tehát állandó és lassú folyamat; a szórványos jelentésváltozás **átvitel**, tehát hirtelen, átmenet nélkül történik. Ami az eredetet illeti, a szabályos jelentésváltozás oka maguknak a változásnak alávetett fogalmaknak a tulajdonságaiban rejlik, a szórványos jelentésváltozás rendszerint az egyes emberre vezethető vissza. Amaz tehát egymástól függetlenül több ízben létrejött indítékok egész sorára, emez egyetlen indítékra utal. A szórványos jelentésváltozás ezért mindig az önkényes cselekvés jegyét viseli magán, míg a szabályos jelentésváltozást egy nyelvközösség minden tagjában működő képzettársulási hatások az ösztönszerű cselekvéseket jellemző szükségszerűséggel hozzák létre. Innen a szórványos jelentésváltozás egy **szó** története, s másodsorban a szó jelölte fogalomé. A szabályos jelentésváltozás mindenképp **fogalom** története; **szóé** csak annyiban, amennyiben minden fogalmat szóval kell megjelölnünk.

A szabályos jelentésváltozásról szóló rész anyaga nagyjában megegyezik azzal, amit PAUL a *Bedeutungswandel* című fejezetben tárgyal.

PAUL rendszerének ismertetését szükségtelen volna ismételni, csak WUNDTétől merőben eltérő kiindulópontjára utalok röviden. PAUL a jelentésváltozások osztályozásában az eredeti és a megváltozott jelentés logikai viszonyát veszi tekintetbe. Ez pedig háromféle lehet: fölérendelés, alárendelés és mellérendelés. Az első két viszonynak a jelentésváltozások közül a **jelentéstágulás** és a **jelentésszűkülés** felel meg. Nagyobb nehézséget okoz a mellérendelés viszonya; ezért ehelyett, a szigorú logikai osztályozásról lemondva, a régi retorikából kölcsönvett „**metonimikus átvitelek**” csoportját veszi föl.

Az efféle logikai kategóriák szerint való osztályozásnak értékét nehéz belátni. Legfőlegbe arra jó, hogy a jelenségeket csoportokba rendezzük; de – jogosan kérdezhetjük WUNDTtal – mit tudunk meg e csoportosításból a jelentésváltozást előidéző okok felől? Semmit. Hiszen ahhoz, hogy ennek a logikai elskatulyázásnak lélektani, tehát valóságos értéket tulajdoníthassunk, föl kellene tennünk, hogy a jelentésváltozások lefolyásában ugyanazok az indítékok működtek közre, amelyek bennünket – utólagosan – e rendszer fölállítására

vezettek. Azt csak mégsem tehetjük föl, hogy a nyelvben megvan a „veleszületett hajlandóság” a fogalmak szűkítésére, tágítására, a helyi, időbeli, oki stb. átvitelre? S még ha föltennők is, avval sem magyaráznánk semmit, mert hiszen eleve szükséges, hogy a jelentésfejlődés két tagja valamiféle fogalmi viszonyban legyen egymással. Ennek a viszonynak megállapítása a mi utólagos okoskodásunk műve, és semmi köze sincs magának a jelentésváltozásnak a lefolyásához.

Logikai osztályozás helyett WUNDT **lélektani magyarázatot** kíván. E lélektani magyarázatnak itt is, mint mindenütt, ahol az önként való nyelvfejlődés kérdéseiről van szó, az a föladata, hogy kimutassa azokat a **folyamatokat**, amelyek a hatásokat létrehozták. A jelentésváltozás jelenségeinek lélektani vizsgálata egészen más eredményekre fog vezetni, mint a logikai osztályozás; megtörténhetik, hogy két jelentésváltozás, amely között lélektani szempontból nincsen különbség, két különböző logikai kategóriába tartozik, és viszont, lélektanilag teljesen különböző jelenségek is ugyanazon fogalmi viszonyban állhatnak.

Aki WUNDT lélektani rendszerét ismeri, már az eddigiek után is kitalálhatja, hogy miképpen lehet a lélektani magyarázat elvét megvalósítani.

Mivel minden egyes szó fogalmi tartalmat fejez ki, minden jelentésváltozásban fogalomváltozás tükröződik, és a jelentésváltozások minden összefüggő sorának megfelel egy fogalomfejlődés. Fogalmon azonban – a szó lélektani értelmében – bármely, a tudatban elszigetelhető részét értjük egy teljes képzet tagolása által létrejött mondatnak.

E ponton már világosan látszik WUNDT és PAUL fölfogásának elvi különbsége. PAUL szerint minden szó nemcsak fogalmat, hanem **általános** fogalmat jelent. WUNDT szerint a fogalom mivolta nem az, hogy általános, hanem az, hogy része egy gondolkodásténynek, egy mondatnak. Mivel azonban minden gondolkodás egyes érzéki szemléletekkel kezdődik, az eredeti fogalmak szükségszerűleg a közvetlen észrevétel egyes konkrét részeire vonatkoznak.

A fogalom szó illetén értelmezése után bátran elfogadhatjuk kiindulópontul, hogy minden jelentésváltozásban egy fogalom története tükröződik; a jelentésváltozás föltételei tehát ugyanazok lesznek, mint a fogalomváltozás föltételei. Elsősorban természetesen a

képzettársulási erők jönnek tekintetbe; ezek határozzák meg a fogalmat alkotó elemek kapcsolása módját, s változásuk az alkotóelemek változását vonja maga után. A főszerep, mint minden összetettebb lelki fejlődésben, az **egyidejű** képzettársulásnak jut: az **asszimilációnak**, midőn ugyanazon érzékterület érzetei kapcsolódnak, és a **komplikációnak**, midőn különböző érzékterületek érzetei társulnak.

Az önálló jelentésváltozás két főformája tehát az **asszimilációs** és a **komplikációs** jelentésváltozás lesz. Ezek mellett WUNDT külön csoportba foglalja azokat a jelentésváltozásokat, amelyekben a képzetek társulását **érzelmi hatások** irányítják, és végre az úgynevezett **jelentéssűrűsödéseket**, amidőn egy fogalom vele gyakran társult új képzeteket vesz föl elemei közé.

Az asszimilációs jelentésváltozásnak két főformáját különböztethetjük meg aszerint, amint a fogalom **uralkodó jegye állandó** vagy **változik**.

Az állandó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás két tagjának a viszonyát a következő képlet fejezi ki:

$$n \delta A - n \delta A_1, *$$

nem zárva ki azt, hogy A és A_1 összetett értékeknek lehetnek közös képzetelemeik is.

A jelentésváltozás e formája lélektani szempontból kétségkívül a legegyszerűbb. Hiszen az n szó eredetileg a δ uralkodó jegy egyértékű kifejezése; tehát természetes, hogy mindaddig a fogalomhoz tartozónak tekintjük, amíg azt ugyanaz az uralkodó jegy, δ megilleti. A lélektani folyamat egyszerűségére utal az a körülmény is, hogy a jelentésátvitel e formája rendszerint közel fekvő, a szemlélet körébe eső tárgyakkól indul ki. Leggyakrabban saját testünk egyes részeinek nevét visszük át a hasonló alakú természeti tárgyakra. Beszélünk a korszó *szájáról, füléről, nyakáról, talpáról*; a hegy *lábá-*

* A képletben n a szóképzet; δ az uralkodó képzet vagy jegy (*dominierendes Merkmal*); A, A_1 a változó és relatíve állandó elemekből álló általános fogalmi tartalom. Készszerűen nem változtattam meg a WUNDT használat jeleket, hogy ezáltal se neheztsem meg azoknak a munkáját, akik e rövid ismertetés elolvasása után kedvet kapnak az eredeti munka elolvasásához.

ról, gerincéről, hátáról, derekáról. *Megy, szalad, fekszik, áll* eredetileg az ember cselekvéseit vagy állapotait jelölték; és mégsem tűnik föl senkinek, hogy a vonat *megy* vagy *szalad*, a város a völgyben *fekszik*, a vár a hegytetőn *áll*. Egyik élettelen tárgy nevét átvisszük a másikra, például *cielo della bocca*.

Nem szabad felednünk, hogy a jelentésváltozás e formája lényegesen különbözik attól, amit rendszeresen metaforának szoktak nevezni. A metafora, mint szándékos jelentésátvitel, két tárgy egyező és elütő jegyeinek összehasonlítását föltételezi. Ilyesmiről ebben az esetben szó sem lehet. Ha valaki egy négy támasztékon álló asztalt megpillant, mindenekelőtt egy négylábú állat jut eszébe, s a két képzetből a támaszték és a láb részletképzetei oly módon asszimilálódnak, hogy a nem egyező vonások, mint lényegtelenek, alig lesznek tudatosak. Annak a tudatában, aki először szólott valamely élettelen tárgy lábáról, nyakáról, e részek valósággal láb és nyak voltak.

A változó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás általános képlete

$$n \delta A - n \delta_1 A_1;$$

mivel azonban ebben az esetben elengedhetetlen föltétel, hogy az A és A_1 képzeteknek közös elemük legyen, az előbbi képletet (a közös elemet ε -nal jelölve) így kell átalakítanunk:

$$n \delta \varepsilon A - n \delta_1 \varepsilon A_1.$$

Az uralkodó képzet változásának két fő oka lehet: **belső, képzettársulási**, vagy **külső, észrevételi**.

Egy fogalom uralkodó jegyét leggyakrabban az adott gondolatkapcsolatban ható képzettársulások ereje változtatja meg. A *Land* fogalom például az ilyenféle kapcsolatokban, mint *Land und Meer*, *Land und Wasser*, *Land und Stadt*, *Land und Volk* mindig más és más színezetűvé lesz a vele szembeállított fogalom hatása alatt. Nem szükséges természetesen, hogy a viszonyfogalmat mindig ki is ejtsük; elég, ha a ki nem mondott fogalom a tudat háttérében van, s mintegy indukáló hatást gyakorol a főfogalomra.

A képzettársulás legvilágosabb abban az esetben, ha az új jelentés mellett a régi is megmarad. Így például a *toll* fogalom uralkodó jegye a 'röpülés'; midőn később a madártollat írásra kezdték hasz-

nálni, az eredeti uralkodó képzetet kiszorította az 'írás' uralkodó képze, s a név ugyanaz maradt akkor is, mikor a madártollakat acél író tollak váltották föl, bár ez utolsónak a madár képzetével már semmi közös eleme nincsen.

A most tárgyalttal sok tekintetben rokon az asszimilációs jelentésváltozás másik alfaja, midőn az uralkodó képzet változását az appericipiálás külső föltételeinek megváltozása idézi elő. E külső föltételek megváltozása – tehát elsősorban a környező természetnek, a lakóhelynek megváltozása, az ember teremtette műveltség fejlődése stb. – természetyszerűleg sokkal gyorsabban idézheti elő a jelentés teljes megváltozását, mint – állandó külső föltételek mellett – a képzettársulási hatások. A francia *arriver* 'megérkezni' ige eredeti jelentése (< latin *adripere*) 'partra szállani'. E jelentésfejlődés műveltségtörténeti háttere nyilván az, hogy parti lakók, akik szemében minden vagy legtöbb „megérkezés” „hajón való megérkezés” volt, az ország belsejébe vándoroltak, de a tengerpartról magukkal hozott kifejezést tovább is használták. A *Herzog* szó jelentése, mióta a katonai viszonyok átalakultak, eredeti uralkodó képzetét teljesen elvesztette, s ma csak bizonyos rangfokozatot jelöl.

Komplikáció WUNDT különböző érzékterületekhez tartozó képzetek kapcsolatát érti. Természetes, hogy az effajta kapcsolatok lazábbak, mint az asszimilációk, s az elemek teljes összeolvadását, ami az asszimilációnál elég gyakori, a képzetek diszparát volta úgyszólván lehetlenné teszi. A komplikációs képzetkapcsolatoknak megfelelő jelentésváltozás, a komplikációs jelentésváltozás vagy a) **eredeti**, vagy b) **másodlagos**.

Az **eredeti komplikáció** képlete:

$$n \delta A (\epsilon B) - n \delta \epsilon (A \cdot B) - \delta \epsilon B ;$$

itt δA az eredeti fogalmat, ϵB pedig azt a távolabb eső fogalmat jelenti, amelyre az n szót átvisszük. E jelentésváltozás legegyszerűbb esete, midőn egy érzetet jelölő szót az egyik érzékterületről a másikra viszünk át, például az *éles* szó eredetileg tapintó érzetet jelöl, s mégis beszélünk *éles hang*ról is. A finomabb jellemzésre törekvő irodalmi nyelvben, de meg a köznyelvben is lépten-nyomon találkozunk ilyen átvitelekkel. A színikritikák megdicsérik „a vendégszerető művész *sötét* színezetű és meleg tenorhangját”; a műtár-

lat bírálója megrója az egyik festő *rikító, hideg színeit*, de kiemeli *vonalainak lágyságát* stb.

Az idézett példák elég világosan utalnak az eredeti komplikáció lélektani természetére: magukban véve diszparát érzetek azonos hangulatot keltenek, s ez a hangulat olyan szorosan simul az érzethez, hogy az eredeti érzéki benyomások is hasonlóknak tűnnek föl. A főtebbi képletben δ és ε tehát rokon érzelmeket jelent.

A **másodlagos komplikációs** jelentésváltozás képlete:

$$n \delta A - n \delta \varepsilon (A . B) - n \varepsilon B .$$

Jellemző sajátága, hogy δA mindig külső cselekvést jelent, melyet – átvitelrel – lelki folyamatok (εB) jelzésére használunk, például *fölfogni* (kézzel) és *fölfogni* (ésszel). Az eredeti és a fejlődött jelentésnek semmi közös eleme nincsen, mindamellett föl kell tennünk olyan közbeeső fokot, mikor a fogalom **érzéki** és elvont **lelki** folyamatot jelölő is volt egyszerre. *Vorstellen* lélektani értelemben is annyit tesz, mint egy tárgyat, mely egyszer valóban előtűnik volt, **emlékezetben** előtűnik állónak gondolni. Világosan utalnak erre a fölfogásra a *Toldi* ismert sorai is:

*Mert fölélni könnyű, könnyű nemcsak ésszel,
Hanem ökölrel is, és megfogni kézzel...*

A lelki folyamatok jelzésére a legtöbb nyelv ilyen eredetű kifejezéseket használ: *concipere, percipere, recordari, repraesentare, definire; begreifen, vorstellen, verstehen, wahrnehmen, auffassen; käsittää; fölélni, fölfogni, át- vagy belátni* stb.

Az asszimilációs és komplikációs jelentésváltozások mellett a jelentésváltozások harmadik csoportját a rokon érzelmi elemek társulása magyarázza: valamely szót olyan fogalom jelzésére viszzük át, melynek **érzelmi hangulata az eredeti fogaloméhoz hasonló**, anélkül, hogy ezt az átvitelt a két fogalom képzetlemeinek viszonya magyarázná. Ha tehát a képzetkapcsolatot közvetítő érzelmi elemeket γ -val jelöljük, a következő képletet kapjuk:

$$n \gamma \delta (A) - n \gamma \delta_1 (B) .$$

A jelentésváltozás e formájának rokonsága a komplikációs jelentésfejlődés első alfajával szembenűnő; a kettő között a határt nem is lehet mindig pontosan megvonni, s talán igaza van DELBRÜCKnek, mikor helyteleníti e csoport különválasztását.

Az *elend* szó eredetileg 'külföldön tartózkodót, hazátlant, száműzöttet' jelentett; mai jelentése 'nyomorult, szerencsétlen'. Hasonló jelentésváltozások rendkívül gyakoriak a román nyelvekben; latin *captivus* 'fogoly', a belőle származó olasz *cattivo* 'rossz', a francia *chétif* 'csenevész, gyenge'. Hasonló viszonyban van a latin *pedestris* 'gyalogjáró' és francia *piètre* 'armselig'. A jelentésfejlődés két tagja között a képzettársulást csak a közös érzelmi hangulat közvetíthette.

Az önálló jelentésváltozások utolsó, negyedik csoportját a **jelentéssűrűsödések** teszik. Így nevezi WUNDT a jelentésváltozásnak azt a rendkívül érdekes formáját, melyet a francia nyelvészek (BRÉAL, DARMESTETER) „*contagion*” névvel szoktak jelölni. Lényege az, hogy **egy szó egy vele gyakran társult szó jelentéséből elemeket vesz át**, amelyek eredeti jelentését kisebb-nagyobb mértékben módosítják.

Két főeset lehetséges: α) egy szó társulhat egy másikkal, ha az összefüggő beszédben gyakran kerülnek össze, β) ha valamely fogalmat több árnyalatban használunk, egyik jelentése gyakoriságánál fogva elnyomja a többit. Ha eddigi eljárásunkhoz képest képlettel akarjuk kifejezni a jelentésváltozást, a mondattani képzetkapcsolat előidézte jelentéssűrűsödés képlete a következő lesz:

$$n A - n n_1 (A.A_1) - n (A.A_1) - n A_1,$$

míg a második β) esetben a képlet a következőképpen alakul:

$$n A - n (A.A_1) - n A_1.$$

Amint e képletekből kitetszik, a jelentéssűrűsödés közvetlenül az asszimilációs jelentésváltozáshoz csatlakozik, de avval a lényeges különbséggel, hogy itt a változást közvetítő uralkodó részek maguk a szóképzetek.

Sok esetben a jelentésfejlődés egyszerűen abból áll, hogy a jelző magába szívja a jelzett főnév jelentését is, vagy viszont, például *universitas*, ehelyett: *universitas litterarum*, *bonne* – *bonne domestique*;

capitale – *ville capitale*. Egészen hasonló a francia tagadószóok története; eredetileg állító jelentésűek voltak (*pas* < *passum*; *jamais* < *jam magis*; *rien* < *rem*; *point* < *punctum*), s csak a *ne* (< *nec*) tagadószóval való állandó kapcsolatuk magyarázza, hogy lassanként tagadó jelentést vettek föl. Eredeti jelentésük még ma is megmaradt egyes kapcsolatokban: például *si jamais...* ‘ha valaha...’.

A jelentéssűrűsödés második fájára példa a német *Gift* szó jelentéstörténete. Eredeti jelentése ‘adomány’ (< *geben*), például *Mitgift*, *Brautgift*; ezt azonban egy egészen sajátos mellékjelentése, a ‘méregadás’ jelentés a mai nyelvhasználatból majdnem egészen kiszorította. Hasonló jelentésváltozások *poison* ‘méreg’ a latin *potio*-ból (‘ital’); *állat* eredetileg ‘élőlény’, ma csak ‘animal’.

A **szórványos jelentésváltozást**, mint már röviden jeleztük, főképpen az különbözteti meg a szabályos jelentésváltozástól, hogy az appercepciónak nem egyetemes érvényű, hanem egyénileg meghatározott föltételeiből ered. Az átmenet a két társult képzet között ugrásszerű, s maga a képzettásulás is nem egyidejű, mint a szabályos jelentésváltozásnál, hanem **egymás utáni** (szukcesszív). A szórványos jelentésváltozásnak három főformáját különböztethetjük meg: *a)* szórványos társulás alapján való elnevezés, *b)* szórványos névátvitel és *c)* metaforák.

Ha egy újonnan fölfedezett vagy eddig még meg nem figyelt tárgy új név adására kész, ez az új név mindig magán hordja az önkényes feltalálás jegyét. Mindamellet az elhatározó ok a legtöbb esetben kínálkozó, sőt nemegyszer kényszerítő erővel ható képzet-társulás, mégpedig **szukcesszív képzettársulás** lesz. Mindig föltehetjük ugyanis, hogy az a tárgy, amely a nevet adta, és az, amelyre ez a név átment, egymással olyan kapcsolatban volt, mint egy érzéki észrevétel által keltett, de önállónak maradó emlékezetképpel. Ha tehát az A és B képzet egyidejű kapcsolatával ellentétben (A.B) a szukcesszív kapcsolatot vízszintes vonással jelöljük ($A\bar{B}$), a következő képletet kapjuk:

$$A - A\bar{B} \text{ n } B - \text{n } A .$$

A leggyakoribb eset, hogy a tárgy társul előfordulása, föltalálása vagy gyártása helyével, készítője vagy fölfedezője nevével, például

Kupfer, cuprum (Ciprus szigetéről); *mágnés* (Magnesia vidékéről); *lex Iulia*; *Ampère törvénye*. Vagy egy jelenség arról a tárgyról kapja nevét, amelyen először észlelték, például *elektromosság* az *elektron*-ról, a borostyánkőről. Vagy hasonlóságon alapul az elnevezés, például a fa *koronája*, a virág *csészéje*. Vannak végül teljesen önkényes képzések, önkényesen csinált szavak, például *materializmus, volapük, gáz*.

A szórványos **névátvitel** képlete: $n A = A \bar{B} - n B$.

Ilyen névátvitel, mikor például a *lupa* (tulajdonképpen 'nöstényfarkas') szót bizonyos ajakon rágódó daganat jelzésére, ezt megismét kerek alakja miatt, a nagyító üveg jelölésére (*loupe, Lupe*) használjuk. Külön csoportot alkotnak azok a névátvitelek, melyeknél valamely nagyon szembeötlő sajátosságú egyes tárgy neve rokon tárgyak nagyobb csoportjának jelölésére használatos, például *homéri kacaj, hárijánoskodás* stb.

A szórványos jelentésváltozások utolsó, legfontosabb csoportját a **metaforák** teszik.

A metaforákat pontosan meg kell különböztetni egyrészt az aszimilációs és komplikációs jelentésváltozástól, másrészt meg a költői vagy szónoki hasonlatoktól. Amazok rendszeren szimultán képzettársuláson alapulnak, úgyhogy a tudat nem fogja föl a jelentésváltozást átvitelnek. Említettük, hogy aki *asztallábról* beszél, az előtt a *láb* szó az illető tárgynak teljes értékű kifejezője. **Metaforává csak akkor lesz, ha mi, a gondolkozó megfigyelő álláspontjáról az illető szónak korábbi és későbbi jelentését összehasonlítjuk.**

A **szabályos jelentésváltozás még nem metafora**; a **hasonlat még már nem** az, mert az átvitt jelentésen kívül az eredeti képzetet is magában foglalja, például ha egy emberről azt mondjuk, hogy jelleme *nemes, mint az arany*.

A nyelv legkönnyebben az egyszerű metaforaszókat fogadja be, például állatneveket szitokszavakul (*számár, disznó*), vagy állatnevekből olyan képzéseket, amelyekkel az emberek bizonyos általános tulajdonságait jelöljük, például *capriccio* (< *capra* 'kecske'), *se pavaner* (< *pavo* 'páva'). Ezekhez csatlakoznak a metaforás szókapcsolatok, amelyek szinte egyetlen, csakhogy összetett fogalom kifejezői, például *az idő foga, az éj fátyola*. Ezek ismét a metaforás szólásmódokhoz vezetnek át, amelyek egész mondattal kifejezett

teljes képzetből állanak, például *nyílt ajtón berontani*. E nyilatkozatok általános lelki okokból fakadnak, de kifejezésük módja szórványos és egyéni, ami kivált oly közmondásokban látható, amelyek ugyanazt a gondolatot adják vissza más-más árnyalattal.

Álljon végül itt a megértés megkönnyítésére WUNDT jelentéstani rendszerének áttekintése:

I. Korrelatív jelentésváltozás: *Knabe–Knappe*

II. Önálló jelentésváltozás:

A) Szabályos jelentésváltozás

a) Asszimilációs jelentésváltozás

1. állandó uralkodó jeggyel: *asztalláb*

2. változó uralkodó jeggyel:

α) képzettársulási hatás folytán: *toll*

β) külső észrevételi hatás folytán: *arriver*

b) Komplikációs jelentésváltozás:

1. eredeti: például *rikító* (szín)

2. másodlagos: *fölfogni*

c) Érzelmi asszociáció okozta jelentésváltozás: *elend*

d) Jelentéssűrűsödés:

1. mondattani: *universitas*

2. szóhasználati: *állat*

B) Szórványos jelentésváltozás:

a) elnevezés: *cuprum*

b) névátvitel: *Lupe*

c) metafora: *capriccio*

*

Hogy a jelentéstan a hangtan mellett mindig mostoha sorsban részesült, abban nagy része volt annak az általánosan elterjedt fölfogásnak, hogy míg a hangváltozások törvényszerűen folynak le, addig a jelentésváltozások nagyrészt egyéni önkényre vezethetők vissza. WUNDT érdeme éppen az, hogy erősen hangsúlyozza a jelentésváltozások egyetemes törvényszerűségét, s ha nem is végérvényes, de rendkívül jelentős kísérletet tett az összes idetartozó jelenség egyöntetű lélektani magyarázatára.

Nyelvtörténeti módszertan

I. Grimmtől Wundtig

1. § A történeti nyelvtudomány egy évszázadnál hosszabb múltra tekinthet vissza. Több mint száz esztendő telt el azóta, hogy 1819 tavaszán GRIMM JAKAB *Német nyelvtanának* első kiadása megjelent. „Az a gondolat, hogy a német nyelv történetének megírására vállalkozzam – írja GRIMM az előszóban –, már régóta élénken foglalkoztatott. Az ónémet források szorgalmas olvasgatása közben nap-nap után olyan alakokat és tökéletességeket vettem észre, amelyekért mi, nyelvünk mai állapotát véve szemügyre, a görögöket és rómaiakat irigyelni szoktuk; nyomok, amelyek emebben töredékesen és mintegy megkövülten fennmaradtak, lassanként világosakká lettek előttem, s az átmeneteket megfejthettem, ha az újat a középső mellé soroltam, s ha a középső a régivel kezét fogott. Egyszermind feltűnő hasonlóságok mutatkoztak a testvérnelvek között, s egymástól való eltéréseiknek eddig észre nem vett viszonylatai. Ezt a folytonos és megszakítatlan kapcsolatot legapróbb részleteiben is kikutatni és előadni nagy és folytonos feladatnak tetszett, s tervem kivitelében olyan tökéletességre törekedtem, hogy az, amit valójában nyújthattam, messze a terv mögött maradt.” Ezek a szavak egy új tudománynak, a régi **normatív nyelvtan** örökébe lépő **történeti nyelvtudománynak** a beköszönő szavai.

Ma, egy évszázad távlatából világosan látjuk azt az eszmeáramlatot, amelyben a *Német nyelvtan* gondolata megszületett. Az első történeti nyelvtan a romanticizmus talajából sarjadt ki. A német romanticizmus minden más költői iránynál mélyebb és közvetlenebb hatást gyakorolt a német tudomány fejlődésére. A romantikus szellem térhódításából elsősorban a német középkor tanulmányának, az ónémet filológiának volt haszna. De átcsapott a romantikus szellem a

többi szellemi tudományok területére is; nemcsak SCHELLING és STEFFENS filozófiája, BERNHARDI nyelvtudománya is, s mindenekelőtt GRIMM JAKAB nyelvtörténeti felfogása is közvetlenül a romantikus költészet forrásából fakadt.*

Mindamellett feltűnő, hogy GRIMM a közvetlen ösztönzést munkája megírására egy olyan tudományszak részéről nyerte, amelyben a történeti szempont kizárólagos alkalmazásának jogossága sokkal inkább vitás lehetne, mint a nyelvtudományban. GRIMM *Német nyelvtana* nem ok nélkül van SAVIGNY KÁROLYNAK, a történeti jogi iskola megalapítójának ajánlva, annak a SAVIGNYNAK, aki a fiatal GRIMMre marburgi diákévei alatt valamennyi tanára közül a legnagyobb hatást gyakorolta, s kihez GRIMMET egész élete végéig a barátság és tisztelet szálai fűzték.** Nemcsak a kezdő félnék elfogultságát győzte le SAVIGNY, s indította szellemét szabadabb szárnyalásra, hanem – amint GRIMM a nagy lelkek nemes szerénységével ismételtelen hangsúlyozta – tudományos törekvéseinek egész életére irányt szabott. Tőle tanulta meg az igazi induktív kutatást, azt a törekvést, hogy az igazi, tiszta forrásokból merítsen, amelyeknek vizét a „doctrina” nem zavarta meg; tőle tanulta meg a jogi intézményeket történeti szemmel vizsgálni, tőle „das Sein aus dem Werden zu begreifen”.

1814-ben jelent meg SAVIGNY híres vitairata: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, amelyben először fejt ki felfogását a nyilvánosság előtt. „A jogélet – írja SAVIGNY – az egyetemes népelet szerves része; amaz éppúgy, mint emez, szükség-szerű történeti fejlődésében az általános emberi lelket tükrözteti vissza az egyes néplekek egyéni keretei között. Valamint egy nép nyelvét, különösen az őskorban, belső ösztön teremti meg, úgy a jog is, különösen a régebb korszakokban, a nép felfogásából, világnézetéből közvetlenül sarjadzik ki, a mindennapi élet szükségleteinek és az általános jogérzetnek megfelelő alakban. S valamint később a

* Vö. TH. ZIEGLER, *Die geistigen und sozialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1899. 154, 158–62.

** GRIMM és SAVIGNY viszonyára vö. i. m. 138; B. DELBRÜCK, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*. Leipzig, 1908¹, 74–5; H. PAUL, *Grundriss der germanischen Philologie* I² 67, 73. Vö. még GOMBOCZ ZOLTÁN, *Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan*. Társadalomtudomány I (1921) 97–105.

nyelvet a grammatikusok művelni kezdik, de ők is csak a nyelvszellemmel s népszokással harmóniában fejleszthetik, úgy a jog is fejlettebb viszonyok közt jogászok és törvényhozók kezébe kerül, kik szintén csak arra vannak hivatva, hogy a népi-nemzeti felfogást továbbfejlesszék, a már meglévő csírákat megérleljék, nem pedig arra, hogy tetszés szerinti új jogi tartalmat állapítsanak meg. Nem az egyesek tudatos működése, hanem a tudattalanul továbbterjedő jogáramlat a döntő, akár úgy, hogy rögtön szokásjoggá sűrűsödik, akár úgy, hogy hivatásos jogászok közremunkálása folytán mint joggyakorlat vagy törvény nyer kifejezést. A jog tehát – éppúgy, mint a nyelv és a szokás – az ösztönszerűleg működő népszellem alkotása, s az általános műveltségi viszonyokkal együtt lassan, szervesen fejlődik.”

Íme SAVIGNY munkájának gondolatmenete. Midőn GRIMM, a hú tanítvány, munkáját mesterének ajánlja, eleve bizonyos lehetett afelől, hogy nála méltánylásra fog találni az a törekvése, hogy a történeti elvnek a grammatikában is érvényt szerezzen. Amint SAVIGNY elítél minden olyan jogalkotást, amely nem az élő jogban és jogszokásban gyökerezik, úgy GRIMM is helytelennek tartja azt a grammatikai irányt, amely ADELUNGBAN érte el tetőpontját, s amely a nyelvet megrendszabályozni törekedett, ahelyett, hogy a történeti fejlődés megállapítására szorítkozott volna.

Az a gondolat, amelynek GRIMM munkája előszavában kifejezést adott, s mely a *Német nyelvtan* köteteiben testet öltött, ma is a nyelvtudomány alapvető módszertani elvei közé tartozik. Ma is azt valljuk, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik. Ma is azt valljuk, hogy nyelvi jelenséggel szemben sem a normatív, sem az egyoldalú esztétikai, logikai vagy lélektani szempont, álláspont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezethet el. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus diszciplínái: minden olyan értelmezés, amely a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen vagy éppen helytelen eredményekre vezet.

2. § Már GRIMMnek az a törekvése, hogy a nyelvtudományban a történeti elvnek érvényt szerezzen, bizonyos tekintetben ellenhatás volt a XVIII. század racionalizmusának annyira megfelelő normatív nyelvtan ellen; néhány évtizeddel később, a XIX. század közepe táján, a normatív-logikai iránynak a STEINTHAL által in-

augurált nyelvlélektanban is új s csakhamar diadalmas ellenfele támadt.

A nyelvlogikai irány gyökerei az ókorba, Arisztotelészig nyúlnak vissza; uralmát az egész középkoron keresztül az arisztotelészi s a sztoikus logika élő hagyománya biztosította. A XIII. század híres skolasztikusa, JOHANNES DUNS SCOTUS egyik logikai munkájának – *Tractatus de modis significandi* – jellemző módon a következő alcímet adta: *seu grammatica speculativa*. A XVI. században, a filológia virágkorában JULIUS CAESAR SCALIGER *De causis linguae latinae* címen a latin nyelv filozófiai nyelvтанát írta meg. A filozófia újkorában, DESCARTES után, különösen Franciaország a nyelvlogikai törekvések hazája, s a Port-Royal logikája: *La logique de Port-Royal*, és általános nyelvтана: *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, klasszikus kifejezései annak a felfogásnak, amely a gondolkodás és nyelv egységét, a logika és a nyelvтан azonosságát hirdette. Ennek az iránynak a halálos dőfést STEINTHALnak 1855-ben megjelent *Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Principien und ihr Verhältnis zu einander* című híres vitairata adta meg.

STEINTHAL, ez a csodálatos ember, akinek az egyénisége a rokonszenves és ellenszenves vonásoknak olyan különös szövedéke, határozottan HUMBOLDT VILMOS tanítványának vallja magát. Éveket szentel a HUMBOLDT-hagyaték tanulmányozásának, s nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy a mester nagy szelleméről és lebilincselő egyéniségéről magasztaló hangon meg ne emlékezzék; egyik legelső munkájában, 1848-ban HUMBOLDT nyelvtudományának és a hegeli filozófiának viszonyát fejtegeti,* s az 1850-es évek elején a nyelvek osztályozásának és a nyelv keletkezésének problémáját HUMBOLDT-hoz kapcsolódva tárgyalja.** Mindamellet kétségtelen, hogy STEINTHAL erősebb szálak fűzik HERBARTHhoz, mint a kantianus HUMBOLDT-hoz; sőt STEINTHAL a legjelentősebb herbartisták egyike, aki a herbarti lélektan, különösen a képzettársulás és apper-

* *Die Sprachwissenschaft W. von Humboldt's und die hegelische Philosophie.* Berlin.

** *Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee.* Berlin, 1850. *Der Ursprung der Sprache im Zusammenhang mit den letzten Fragen alles Wissens. Eine Darstellung der Ansichten Wilhelm von Humboldts, verglichen mit denen Herders und Hamanns.* Berlin, 1851.

cepció tanát lényegesen továbbfejlesztette. STEINTHAL érdeme éppen abban van, hogy az uralkodó nyelvlogikai iránynak hadat üzenve, a herbarti lélektan eredményeit, elsősorban a szubkonzsciens képzetek tanát a nyelvtudomány számára értékesítette.

Már 1847-ben megjelent doktori értekezése – *De pronomine relativo dissertatio philosophico-philologica* –, amelyben helyelközzel BECKER KÁROLY FERDINÁNDnak, a nyelvlogikai irány egyik nagy hatású újabb képviselőjének nézeteit is cáfolgatja, bizonyos tekintetben programmatikus jelentőségű. Az 1855-ben megjelent *Grammatik, Logik und Psychologie* nagyobbik fele voltaképpen éles hangú polémia BECKER és a „beckeriánusok” ellen. Kimutatja, hogy BECKER, noha folyton a nyelvfejlődés organikus voltát hangoztatja, s nyelvfilozófiai főmunkájának is *Organism der Sprache* címet adott, lépten-nyomon üres formalizmusba téved. BECKER szerint is „a nyelv megnyilvánuló gondolat”; „a mondat egy ítélet nyelvi kifejezése, a szó hangok által testet öltött fogalom, s a szó organikus fejlődése a fogalom organikus fejlődésével egyazon folyamat”.

Ezzel szemben STEINTHAL éles határvonalat húz logika és grammatika között. „A logika – hogy STEINTHAL terminológiáját használjam – **megítélő**, esztétikai tudomány, ellenben a nyelvtudomány, amely tényeket, tények kapcsolatait és törvényeket igyekszik kikutatni, **megismerő** tudomány” (*Grammatik, Logik und Psychologie* 138–9). „A logika, mint minden esztétikai tudomány, hipotetikus természetű: ha valamit gondolunk, annak a gondolati tartalomnak ilyen meg ilyen természetűnek kell lennie. Tehát a logika nem kutatja, hogyan jutunk helyes vagy helytelen gondolatokra; megítéli a gondolat minőségét, de nem magyarázza meg keletkezését. Vele ellentétben a nyelvtudomány **genetikus** tudomány, amely tárgyat nem csupán meglévőnek tekinti, hanem **keletkezését és fejlődését** is kutatja” (i. m. 146). „A beszélés lelki tevékenység, tehát a nyelvtudomány a pszichológiai tudományok közé tartozik” (i. m. 142). „A lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket és racionális elemeket, amelyeknek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük” (*Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*². 42). STEINTHAL későbbi munkái közül különösen egynek van még programmatikus jelentősége, az 1864-ben megjelent *Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen*

gen Beziehungen, amelyben mesterien bizonyítja be, hogy nemcsak a nyelvi élet, hanem mindaz, amit mi történeti életnek szoktunk nevezni, valójában csak lélektani értelmezéssel érthető meg.

Midőn STEINTHAL tiltakozik a beckerianusok logicizmusa ellen, s a nyelvi jelenségeknek logikai normák alá foglalása helyett a nyelvfejlődés lélektani értelmezését követeli, olyan alapvető módszertani elvet mond ki, amely arra volt hivatva, hogy a nyelvtörténeti kutatást megtermékenyítse, s leíró nyelvtanok párhuzamos egymás mellé sorolása helyett a **nyelvfejlődés pszichikai, illetve pszichofizikai törvényeinek vizsgálatává** mélyítse.

Mindamellettagadhatatlan, hogy STEINTHAL munkáinak közvetlen hatása a nyelvtudományra nem állott tudományos értékükkel arányban. A nyelvkutatók, akik STEINTHAL lélektani bűvárlatait metafizikai spekulációkkal tévesztették össze (aminek főoka persze STEINTHAL sajátos, nehezen követhető előadásmódjában van), tartózkodóan viselkedtek vele szemben. Csak jóval később, 1880-ban sikerült PAULnak *Prinzipien der Sprachgeschichte* című korszakalkotó módszertani munkájában a kapcsolatot a HERBART-STEINTHAL-féle nyelvlélektan s a nyelvtörténeti részletkutatás között megteremtenie s e termékeny kapcsolatból fakadó eredményeket rendszerbe foglalnia.*

Noha a lélektani magyarázó elvhez ma is változatlanul ragaszkodunk, tagadhatatlan, hogy STEINTHAL óta a két tudománynak, a nyelvtörténetnek és lélektannak a viszonya kissé megváltozott. STEINTHALnál – 1855-ben megjelent vitairatának a címe is erre utal – a lélektan, éppen úgy, mint a logika, a nyelvtörténeten kívül eső, idegen terület. STEINTHAL és hívei a herbarti lélektant mint kész, részben metafizikai alapon fölépült tudományt **alkalmazták** a nyelvtörténet tényeinek magyarázatára. Érthető, hogy PAUL e viszony logikai következményeit levonva, a lélektant mint **normatív** tudományt állítja szembe a nyelvészettel mint **történeti** tudománnyal. Ezzel szemben ma mindinkább utat tör az a felfogás, hogy a nyelvnek történeti és lélektani vizsgálata egymást kiegészíti, kölcsö-

* Vö. B. DELBRÜCK, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*. 1904¹, 1908². 97–100; TH. ZIEGLER, i. m. 623; H. PAUL, *Grundriss der germanischen Philologie* I². 122, 128. PAUL *Prinzipienjének* magyar ismertetése: GOMBOCZ ZOLTÁN, *A jelenkori nyelvészet alapelvei*. Nyr. XXVII. (különnyomat 1898).

nösen támogatja. Kétségtelen, hogy a nyelvtudomány nem lehet el a nyelvtörténeti tények lélektani elemzése nélkül, de másfelől a lélektan is rászorul arra az értékes anyagra, amelyet néki a nyelv, elsősorban természetesen a nyelvnek történeti vizsgálata nyújt. S ha a nyelvbúvár a kísérleti lélektan egyszerűbb kérdéseinél nyert szempontokat s eredményeket haszonnal alkalmazhatja a nyelvi jelenségek vizsgálatában, a pszichológus azt a gazdag lélektani anyagot, amelyet a nyelvtörténet tanulmányozása nyújt, az összetettebb lelki jelenségek magyarázatánál értékesítheti.*

3. § A beszélés pszichikai, illetve pszichofizikai tevékenység, s minden nyelvi folyamat szükségképpen **az egyes ember lelkében** megy végbe. Csakhogy a beszélő ember nem magában, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt **társas közösséget, népet** alkot, s e közösség tagjainak folytonos érintkezése, egymásra hatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a nyelvi folyamatok lélektani értelmezésében egyoldalúságba nem akarunk esni, a szokásos értelemben vett, individuális lélektan mellett, amely az egyéni tudat önmegfigyelésből ismert tényeit, fejlődésüket s kapcsolatukat vizsgálja, szükség van egy másik lélektanra is, amely vizsgálódása tárgyává a lelki jelenségeknek azt a csoportját teszi, amelyet nem az egyéni tudat, hanem a **társas együttéléssel járó szellemi érintkezés** föltételez és magyaráz. A lélektani kutatások kiterjesztése a társas közösségre a **társaslélektan**, vagy hogy megtartsuk a már több mint fél-század óta használt, bár nem egészen pontos elnevezést, a **néplélektan** feladata.

A néplélektan körvonalai voltaképpen már SAVIGNY *Berufjában* kezdenek kibontakozni. STEINTHAL 1855-ben a *Grammatik, Logik und Psychologie* végén, majd 1860-ban a LAZARUSSzal együtt alapított *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* című folyóirat 1. kötetében bővebben is kifejti az új tudomány programját. Tagadhatatlan, hogy ez a program, különösen ami a néplélek fogalmát és a néplélektan feladatát illeti, nem ment belső ellentmondásoktól. „Az ember mint lelki egyén az individuális lélektan tár-

* Vö. W. WUNDT, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie mit Rücksicht auf B. Delbrücks „Grundfragen der Sprachforschung“*. Leipzig, 1901.

gya; emellé sorakozik folytatásképpen a társas embernek vagy az emberi társadalomnak a lélektana, amelyet néplélektannak nevezünk.” Ezt a meghatározást elfogadhatjuk, de már ami a két lélektan tárgyának, az egyéni léleknek és a népléleknek viszonyát illeti, lehetetlen a LAZARUS–STEINTHAL-féle szöveg ingadozását, homályosságát észre nem venni. Mert amíg egyrészt hangsúlyozzák, hogy a néplélek csak az egyes lelkekben él, s nincs azoktól független léte, másrészt meg kiemelik, hogy a néplélektan tárgya (az eredeti szöveget idézem): „der Geist der Gesamtheit, der noch verschieden ist von allen zu derselben gehörenden einzelnen Geistern, und der sie alle beherrscht” (*Zeitschrift* I, 5); majd alább: „die Verhältnisse, welche die Völkerpsychologie betrachtet, liegen teils im Volksgeiste, als einer Einheit gedacht, zwischen den Elementen desselben (wie z. B. das Verhältnis zwischen Religion und Kunst, zwischen Staat und Sittlichkeit, Sprache und Intelligenz u. dgl. m.), teils zwischen den Einzelgeistern, die das Volk bilden” (ugyanott 11. l.).

Valamivel később, 1863-ban korunk legnagyobb rendszerező elméje, WUNDT VILMOS *Vorlesungen über Menschen- und Tierseele* (1911⁵) című művében szintén utal arra, hogy bizonyos lelki folyamatok és eredmények az emberek társas együttélésével kapcsolatosak, tehát az egyéni lélektan mellett egy új tudományágra, a néplélektanra is szükség van. De csak négy évtized múltán, élete vége felé vállalkozott arra a nehéz feladatra, hogy hatalmas összefoglaló munkában, a néplélektan egész körére kiterjeszkedve, az idetartozó problémákat rendszeresen feldolgozza.* WUNDT meghatározása sze-

* WILHELM WUNDT, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*. Leipzig, ¹1900–1920, ²1904. WUNDT művére vonatkozólag vö. B. DELBRÜCK, *Grundfragen der Sprachforschung. Mit Rücksicht auf W. Wundt's Sprachpsychologie*. Strassburg, 1901. LUDWIG SÜTTERLIN, *Das Wesen der sprachlichen Gebilde. Kritische Bemerkungen zu W. Wundt's Sprachpsychologie*. Heidelberg, 1902. Magyar ismertetése: GOMBOCZ ZOLTÁN, *Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése*. Bp., 1903, NyF. 7 (Nyr. XXXI–XXXII) [kötetünkben: 9–72]. KORNIS GYULA, *W. Wundt. Társadalomtudomány I* (1921), 71–96, 202–218 (és különnyomat). Vö. még F. DE SAUSSURE, *Cours de linguistique générale*, publié par CH. BALLY et A. SECHEHAYE. Paris–Lausanne, 1916. J. VENDRYÈS, *Le caractère social du langage*. Journal de Psychologie XVIII (1921), 617.

rint a néplélektan feladata, szemben az individuális lélektannal, azoknak a lelki folyamatoknak vizsgálata, amelyek az **emberi társas élet fejlődésének és általános értékű közös szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak**. E meghatározással kizárja a néplélektan köréből az emberiség szellemi tevékenységének mind-ama nyilvánulásait, amelyek a társas életen alapulnak ugyan, de amelyek létrehozásához mégis egy egyén beavatkozása szükséges. Ilyenek elsősorban az irodalom, művészet és tudomány szellemi alkotásai, amelyek létrejötte kétségtelenül egyrészt a természeti és műveltségi tényezőknek és a nép képességeinek, másrészt az egyéni tehetség és tevékenység összehatásának eredménye. A kutatás feladata itt éppen az, hogy az eredőben az alkotóerők hatásának fokát és irányát meghatározza. Ha vizsgálódásainkat ekként körülhatárolva, a társas közösségnek csupán általános értékű közös szellemi termékeit vesszük figyelembe, amelyek az **egyéni akarat nyilvánulásától függetlenül lélektani törvényszerűséggel** fejlődnek, három nagy kérdés vizsgálata marad a néplélektani kutatások sajátos főladataul: a **nyelv**, a **mítosz** és az **erkölcs** (szokás) lélektani kérdései. A néplélektannak e három főterülete szoros kapcsolatban van az egyéni tudattal. A **nyelvben** az ember **képzetvilága** tükröződik; a szókészlet gazdagsága nagyjában megfelel a képzetvilág gazdagságának; a szavak jelentésváltozásaiban a képzetek változásainak törvénye nyilvánul, s végre a szóképzésben és a beszédrészek mondatnyi kapcsolataiban a képzetkapcsolódásnak sajátos természeti és műveltségi föltételektől függő törvényszerűsége ismerhető fel. A nyelv képzeteit tartalommal a **mítosz** tölti meg, mely a kezdetleges nép tudatában a még egységes világnézetet osztatlanul felöleli. Egyes elemeinek keletkezését és fejlődését azonban annyira **érzelmi** mozzanatok határozzák meg, hogy a tapasztalás csak külső alkalmi oknak tűnik fel, amennyiben félelmet és reményt, csodálatot és csodálkozást, alázatot és tiszteletet keltve, a mitikus képzetek irányát meghatározza. Az **erkölcs** (szokás) végre azokat a közös **akarat** irányokat foglalja össze, amelyek az egyéni eltérések fölött uralomra jutva, a közösségtől általános érvényűeknek elismert szabályokká sűrűsödtek.

Amint a fejlődő műveltséggel az egyes kiválóbb egyének hatása érezhetővé lesz, a néplélektani fejlődés történeti fejlődéssé válik, s a lélektani törvényszerűséggel megszűnik a néplélektani elemzés lehe-

tősége is. A nyelv lélektanához sorakozik az irodalomtörténet; a mítosz lélektanához a vallás, tudomány és művészet története; az erkölcs (szokás) lélektanához a műveltség, jogrend és erkölcsiség története.

4. § Midőn WUNDT a nyelvi változások társaslélektani jellegét hangsúlyozza, s a nyelvtudomány helyét kijelöli a néplélektan diszciplínái között, mintegy betetőzi azt az épületet, amelynek alapjait száz esztendővel ezelőtt GRIMM JAKAB rakta le.

A nyelvtudomány feladata mármost – a GRIMM óta felmerült alapvető módszertani elvek figyelembevételével – a **nyelvfejlődés lélektani értelmezése**, szorosabban a nyelvfejlődés **egyéni és társaslélektani feltételeinek** vizsgálata.

II. Nyelvi változások

5. § A nyelv „élete” folytonos változás. Ha egy régi magyar nyelvemléknek, például a Jókai-kódexnek a nyelvét összehasonlítjuk a mai magyar nyelvvel, megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv a XV. század eleje óta megváltozott. Finn, török vagy német nyelvemlék tanulmányozása hasonló megállapításra vezetne. **A nyelvi változások megállapítása és vizsgálata a nyelvtörténeti kutatások első és legfontosabb feladata.**

Ha azt mondjuk, hogy a nyelv változik, akkor nyelven természetesen nem az írott nyelvet értjük, amely konvencionális jeleivel csak igen tökéletlenül rögzíti meg az élő beszédet, de nem is a **hangos** beszédre gondolunk.

A beszédtevékenység minden aktusa, nemcsak ha magunk beszélünk, vagy mások beszédét hallgatjuk, hanem a nyelvi formákban való csendes gondolkodás is, valami módon nyomot hagy a lelkünkben, úgyhogy mindaz, ami beszéd közben egyszer tudatos volt, kedvező körülmények között ismét tudatunkba idézhető, reprodukálható. Minél gyakrabban ejtünk ki vagy hallunk kiejteni egy hangot, minél gyakrabban használunk vagy hallunk használni egy szóalakat vagy mondattani szerkezetet, annál elevebb lesz lelkünkben az illető hang, szóalak vagy szerkezet emlékképe, annál nagyobb lesz készségünk reprodukálására és megfordítva. Ha tehát egy hangot kissé másképp ejtek, mint rendszeren, ha a szokottól eltérő szóalakat

vagy mondattani szerkezetet használok, a hallható beszéd megváltozása csak külső jele a belső nyelv megváltozásának, csak eredménye annak, hogy lelkemben a beszédképzeteknek, illetve képzetdiszpozícióknak az a bonyolult szövedéke megváltozott, amely minden beszédtevékenység kútforrása.

6. § Midőn bizonyos nyelvi folyamatokat a *változás* közös neve alá foglalunk, ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy valamennyi változás lényegében azonos vagy hasonló, s egyformán magyarázható.

A változások lélektani indítékait tekintve két főtípust különböztethetünk meg: az **eredeti** (spontán) és az **utánzó** (imitatív) változásokat.* Ha például valaki a hagyományos és szabályos *tereh* alak helyett a hangátvetéses *teher* alakot használja, mert tudatának pillanatnyi állapota következtében a hangképek és mozgásoképek lepergésében beállott zavar arra kényszeríti, hogy az *r* és *h* hangokat fordított sorrendben artikulálja, **eredeti változásról** beszélünk. Ha ellenben a hangátvetés lelki, illetve pszichofizikai feltételei nincsenek meg a beszélő lelkében, csak elfogadja, eltanulja környezetétől a kész hangátvetéses *teher* alakot, **utánzó változással** van dolgunk. Az eredeti nyelvi változásokban a folyamat **egyéni lélektani**, míg az utánzó változásokban **társaslélektani** jellege domborodik ki.

Utánzáson nem öntudatos, szándékos utánzást értünk. Megtörténhetik ugyan, hogy egyesek beszédének szándékos utánzása, majmolása is lényegesebb változást idéz elő a nyelvszokásban. Az uvuláris *ρ* elterjedése Párizsban a linguális *r* helyett állítólag ilyen tudatos utánzás eredménye: a XVII. század óta divatba jött az alsóbbrendűek között is az előkelő körök, különösen a *précieuse*-ök nyegle beszédmódjának utánzása. „Párizsban – írja KEMPELEN FARKAS *Mechanismus der menschlichen Sprache*. 1791, 331 –, úgy vettem észre, hogy a lakosságnak legalább egynegyede raccsol, nem mintha az igazi *r*-t nem tudná kimondani, hanem mert a raccsolás már hagyományképpen száll utódaikra.” Az ilyen esetek azonban a kivételek közé tartoznak. Nemcsak saját beszédünk, hanem környe-

* HANNS OERTEL (*Lectures on the Study of Language*. New York–London, 1901, 135) terminológiája szerint *primary and secondary changes*; DANTECnél (*Revue Philosophique* 46 [1898] 359) *changement mimétique*; vö. még különösen G. TARDE, *Les lois de l'imitation*. Paris, 1911°, 154. kk.

tünk beszéde is nyomot hagy lelkünkben: környezetének hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Minél gyakrabban hall valaki a nyelvközösség többi tagjától a megszokottól eltérő ejtémódot, új szóalakat vagy mondattani szerkezetet, az **ösztönszerű utánzásra** való hajlandósága annál erősebb lesz. A környezet hatása az egyesek beszédképességére teszi érthetővé a nyelvállapot viszonylagos egyformaságát, különösen kisebb közösségeken belül, amelyeknek tagjai egymással sűrűbben érintkeznek. Különösen fontos az ösztönszerű utánzás szerepe a gyermekkorban, a nyelvtanulás korában, noha másrészt a nyelvszokás megváltozását nem kis mértékben éppen az teszi lehetővé, hogy a felnövekvő nemzedék nyelvkészsége sohasem hű másolata, legalább nem minden részletében, a felnőttekének.

A nyelvszokás egyetemes megváltozása is egyfelől a spontán, másfelől az imitatív tevékenység közreműködésének az eredménye.* A változás a nyelvközösség egyes tagjaiban pszichikai, illetve pszichofizikai okok hatása alatt, spontán megy végbe, de a közösség többi tagjában meglévő utánzóösztön teszi lehetővé, hogy nagyobb körben, esetleg az egész nyelvterületen is elterjedjen. Mindamellet az a felfogás, amellyel az újabb nyelvtudományi irodalomban gyakrabban találkozunk, hogy minden újítás szükségképpen a nyelvterület egy pontjáról, a nyelvközösség egy tagjától indul ki, s terjed el kisebb-nagyobb körben, túlbecsüli az utánzó változások fontosságát. Az egyesek ötletei, szándékos változtatásai rendszerint nyomtalanul eltűnnek; a nyelvszokástól való egyéni eltéréseknek csak akkor van kilátásuk arra, hogy az egész közösségben elterjedjenek, ha a közösség többi tagjában is megvan a hajlam, a készség ugyanazon változtatás végrehajtására. Minden nyelvi folyamat az egyes ember lelkében megy végbe, de ebből csak az következik, hogy minden változás az **egyesekből**, nem pedig az, hogy **egyetlen egyénből** indul ki.**

7. § Ha a társas közösséghez kötött utánzó változásokat figyelmen kívül hagyjuk, s csupán az eredeti (spontán) változásokat vesszük közelebről szemügyre, tehát azokat a változásokat, amelyek-

* Vö. PAUL, *Prinzipien*⁴. 34.

** Vö. W. WUNDT, *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*. 1901. 60. kk.

nek feltételei az egyes ember tudatában vannak meg, szintén két főtipust különböztethetünk meg: a **független** és **analógiás** változásokat. Minden analógiás változás alapja képzettársulás. Ha a szabályos *alatt, lenn* és *fenn* mellett ilyen alakok is keletkeztek: *alant, lent, fent*, e változatokat szemmel láthatólag az ellentétes, illetve rokon jelentésű szóalakok képzettársulási egymásra hatása magyarázza. A franciában a 'tenger' nőnemű: *la mer*, míg a többi román nyelvben szabályosan hímnemű: olasz *il mare*, spanyol *el mar*. A genusváltozás a franciában az ellentétes jelentésű *s a mer* szóval gyakran együtt szereplő nőnemű *la terre* hatás alatt történt. Régen azt mondták: *szűkölködik valami nélkül*; a mai *szűkölködik valami-ben* határozós kifejezést az ellentétes jelentésű *bővelkedik valami-ben* hatása teszi érthetővé. Ha ellenben egy szó hangalakjának, jelentésének vagy egy mondattani szerkezetnek a megváltozását nem egy társult szó vagy szerkezet hatása okozza, önálló változásról beszélünk. Az *ou > ó* változás *az adou, járou, borsou > adó, járó, borsó*, a tövégi rövid magánhangzó lekopása a *hodu, álmu, szerelmü > had, álom, szerelem* szavakban nem analógiás változás, s noha igazi, pszichofizikai okát csak sejthetjük, a mondott értelemben önálló változásnak tekintendő. A mai *testvér, aki, holmi* összetételek az utóbbi századokban **tapadás** útján váltak ki a mondat egészéből, tehát **önálló** mondattani változás eredményei; ha ellenben az *asztalláb, ablaktábla* összetételek **mintájára** nap nap után alkotjuk az új birtokos összetételeket: *kocsikerék, vagonablak* stb., ez utóbbiak az analógia hatalmának köszönik eredetüket.

Szemmel látható, hogy az analógiás változások lélektani tekintetben bizonyos rokonságot mutatnak az utánzó változásokkal; de míg ez utóbbiak szociális jellegűek, amennyiben a nyelvközösség egyik tagja a másoknak vagy a többieknek beszédét utánozza, addig az analógiás változás esetében a beszélő saját magát utánozza, tehát **intraindividuális utánzással** van dolgunk.

8. § A nyelvtörténeti kutatás legelső feladata megállapítani nyelvemlékek, régebbi korok nyelvállapotát tükröztető leíró nyelvtanok és szótárak segítségével azokat a változásokat, amelyek az illető nyelvben az idők folyamán végbementek. Rendszeres megfigyelés, egybevetés a változásoknak legkülönbözőbb fajtáját állapíthatja meg; a változások vagy a szó hangalakjára, vagy a szóalakhoz fűződő jelentésre, vagy a szavak mondatbeli szerepére

vonatkoznak. Megváltozik a szókészlet is, egyes szavak kivesznek a használatból, viszont új szók is keletkeznek.

Ha az egy típus alá tartozó változásokat egymással összevetjük, megfigyelhetjük, hogy nem rendszertelenül, hanem bizonyos **egyformasággal** történnek. A nyelvi változásoknak e szabályosságára gondolunk akkor, mikor a szerves életből vett metaforával nyelvfejlődésről beszélünk, a nyelvfejlődés **törvényszerűségét** emlegetjük. A nyelvtudomány legfőbb feladata **törvények** keresése, amelyek a megfigyelt tényeket **összefoglalják** és **magyarázzák**.

Az 1860-as években MÜLLER MIKSA és különösen SCHLEICHER ÁGOST a darwinizmus hatása alatt a nyelvtudományt is a természettudományok közé számította, s a nyelvfejlődés törvényeit a „vakon működő” természeti törvényekkel állította egy sorba.* Ez a felfogás, melynek nyomaival néha-néha még ma is találkozunk, alapjaiban véve helytelen. A nyelvtudomány, ha vizsgálódásainak tárgyát tekintjük, nyilvánvalóan a történeti-szellemi tudományok közé tartozik: hiszen a nyelv az emberi szellem alkotása, a nyelvi folyamatok az egyes ember lelkében mennek végbe. Ha vizsgálódásainak módszerét nézzük, tagadhatatlan ugyan, hogy – különösen a hangtörvények – bizonyos fokig emlékeztetnek a természethistória tapasztalati törvényeire; a nyelvfejlődés törvényei is tapasztalati törvények, amelyek csupán megállapítják a történéseknek, a **változásnak komplex egyformaságát**, amelyet vagy egyáltalán nem, vagy csak részben tudunk alapfeltételeire felbontani. Az ilyen tapasztalati törvény azonban nem a **természettudományok**, hanem a **szellemi tudományok** körébe tartozik, mihelyt – mint a mi esetünkben is – a jelenségek természete arra kényszerít, hogy egy előttünk még ismeretlen **lélektani** törvényszerűség kifejezésének tartsuk.**

A nyelv anélkül változik, hogy a beszélő ember e változásról tudomást szerezne. Áll ez nemcsak a kiejtés lassú, szabályos eltolódá-

* MAX MÜLLER, *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache* I. 19, 1892¹. A. SCHLEICHER, *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. 1863 (Allg. deutsche Biogr. XXXI. 404).

** W. WUNDT, *Über den Begriff des Gesetzes mit Rücksicht auf die Frage des Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze*. Phil. Stud. III. (1886) 195. kk.; H. AMMANN, *Der Begriff des Gesetzes in der Sprachwissenschaft*. Neue Jahrbücher 1920. 189.

sára, midőn a folyamat lassúsága is kizárja a tudatosságot, hanem például a jelentésváltozásokra vagy a szókészlet változásaira is; az utóbbi esetekben is némi eszmélkedés szükséges ahhoz, hogy a megtörtént változást utólag megállapítsuk. A nyelvi változásoknál a közvetlen akarati befolyások, a szándékosság csak igen alárendelt szerepet játszanak, s éppen ezért valamennyi történeti tudomány közül a nyelvtudomány volt képes a legtökéletesebb módszer kifejlesztésére s a hagyomány területén túl spekulatív és konstruktív eljárásra.

A nyelvtudomány törvényei nem oksági törvények: a változásokat nem mint az előttünk ismeretlen vagy csak félig-meddig ismert igazi okok okozatát, hanem mint **tér- és időbeli feltételek** függvényét tüntetik föl. Például a régi magyar illabiális $\acute{a} > o > \grave{a}$ változásnak igazi, pszichofizikai okai előttünk ismeretlenek, de igenis megállapíthatjuk, hogy e változás bizonyos **geográfiai határokon** belül (a palóc nyelvterületet kivéve, majdnem az egész magyar nyelvterületen) s bizonyos **időrendi határokon** belül (körülbelül a XII–XIII. század folyamán) ment végbe. A nyelvtörvény ilyen fogalmazása, midőn a változás mint a tér és idő koordinátáinak függvénye szerepel, természetesen semmit sem von le gyakorlati értékéből.

Végül a nyelvtörvénynek, mint minden igazi törvénynek, az új tények *subsumptiója* szempontjából **heurisztikus** értéke is van: nemcsak a már megfigyelt tényeket foglalja össze és magyarázza, hanem a kutatást irányítja, új tények összekapcsolását is megkönnyíti vagy lehetővé teszi. A finnugor szókezdő *s-* hangokra vonatkozó SETÄLÄ–PAASONEN-féle törvény, amely megállapítja az alapnyelvi **s-* és **s-* szabályos folytatásait a mai finnugor nyelvekben, nemcsak annyiban jelentett haladást, hogy a meglevő etimológiai anyag megrostálását lehetővé tette, hanem annyiban is, hogy lehető kapcsolatokra hívta fel a kutatók figyelmét. BUDENZ a magyar *ég* szót a vogul *сѣггъ* 'Nebel', osztják *šank* 'Hitze' szóval egyeztette; az új törvény ismerete vezette rá PAASONENT, hogy BUDENZ egybevetése hangtanilag helytelen, s a magyar szó szabályos megfelelői a finn *sää* 'Luft, Himmel' és a lapp *šajj* 'Wetter'. A jelentésváltozásoknak minden nyelvre egyaránt érvényes törvényszerűsége az, hogy lelki folyamatokra a velük járó testi változás nevét alkalmazzuk. E törvény ismerete könnyítette meg, hogy az eredetileg 'lebzselve bámul' jelentésű *ácsorog* szavunkat, amelyet

eladdig az *áll* ige szár-mazékának tartottak, igazi rokonaival, az *ásít*, *ácsingózik* szócsaláddal kapcsoljuk össze, s hogy *aggódik* igénk pontos megfelelőjét a finn *ankeä* 'szoros' szóban felismerhessük.

III. Történeti és összehasonlító nyelvészet

9. § A nyelvvizsgálatnak három fajtáját különböztethetjük meg: a **leíró** (deskriptív), a **származtató** (genetikus) és az **emocionális** nyelvvizsgálatot.

A leíró nyelvvizsgálat célja és feladata a **nyelvszokás** (*usus*) megállapítása: leíró nyelvtanokba és szótárakba gyűjteni azokat a grammatikai formákat és szóalakokat, amelyeket egy bizonyos nyelvközösségen belül egy bizonyos időpontban vagy időközben mindenki használhat, anélkül, hogy a nyelvközösség többi tagjának ellenmondását vagy bírálatát kihívná. Nyelvszokáson a nyelvállapot viszonylagos egyformaságát értjük, amely viszont a beszélők kölcsönös egymásra hatásának az eredménye. Minél kisebb közösség (nyelvjárás, egy falu, egyetlen család) nyelvét figyeljük meg, minél szűkebb időközre szorítkozunk, a leíró nyelvvizsgálat annál tökéletesebben megvalósíthatja feladatát, hogy tudniillik idegen nyelvterületről vagy más időközből való adatok belekeverése nélkül, egységes nyelvállapotról nyújtson hű képet.

Ezt az ideált csak az élő nyelvek körében közelíthetjük meg. Ha régibb nyelvről van szó, ritkán vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy a nyelvszokást pontosan egy időből való, s ugyanazon nyelvterületről származó emlékekből állapíthassuk meg. Mihelyt azonban más korból való nyelvemlék adatait is figyelembe vesszük, mihelyt más területről való emlék adatait is segítségül vesszük a leírás hézagainak kitöltésében, közeledünk a történeti, illetve a hasonlító nyelvvizsgálat eljárásához.

10. § A **származtató** (genetikus) nyelvvizsgálat két főformája a **történeti nyelvkutatás** és a **nyelvhasználat**.

A leíró nyelvvizsgálat adatai, mint láttuk, egy területről és egy időből valók, ennél fogva a leíró nyelvtan és szótár **tényeket** állapít meg, **szabályokat** ad, felsorolja a szabályok alól való **kivételeket**, de nem **magyaráz**. A mai közmagyar nyelv leíró nyelvtana például megállapítja, hogy a *kéz*, *jég*, *hét* stb. szavak tárgyesete, többese

kezet, kezek, jeget, jegek, hetet, hetek; megállapítja, hogy a középfo-
kú melléknév mellett *-nál* ragos hasonlító határozót használunk:
nagyobb nála, s hogy e szabály alól csak egy kivétel van: *mentől
nagyobb*; leíró szótára megállapítja, hogy az 'atmen' jelentésű *lélek-
zeni* ige alapszavának, a *lélek* szónak 'Seele' jelentése van. Hogy az
é ~ e tőhangzó-váltakozásnak mi az oka, hogy a kivételes *mentől
nagyobb* szerkezetet miképpen kell magyarázni, hogy a 'Seele' és
'atmen' jelentések közül melyik az eredetibb, ezekre a kérdésekre a
leíró nyelvvizsgálat nem ad és nem adhat feleletet.

Ezzel szemben a történeti nyelvutató legelső teendője valamely
nyelvi jelenségre vonatkozó **különböző korbeli** adatokat összegyűj-
teni s kronológiailag rendezni. A régibb korok nyelvészokásáról való
ismereteink természetesen mindig többé-kevésbé hézagosak, mert az
élő beszéd közvetlen megfigyelése helyett **írott emlékekre**: külön-
böző korok leíró nyelvtanaira, szótáira és irodalmi emlékeire va-
gyunk utalva, valamint azokra az indirekt következtetésekre, ame-
lyeket a jövevényszavakból az érintkező nyelveknek korabeli hang-
állapotára vonhatunk. A nyelvemlékek **hitelességének** és **forrásér-
tékének** megállapítása a filológiai kritika feladata.

A második lépés a kronológiai rendbe szedett adatok **geográfiai
elrendezése**, mert természetesen csak azok az egymás után követ-
kező adatok alkotnak egységes, szerves fejlődési sort, amelyek egy-
ugyanazon nyelvterületről valók. Okleveleink következő adatai:
1224: *gertyan*, 1236: *gertan*, 1236: *gurtan*, 1242: *gyrtyan*, 1248:
gyrtyan, 1252: *gertan*, 1252, 1257: *gertan*, 1270/80: *gyartan*, 1291:
Gyartyan – nyilván két, illetve három fejlődési sorba tartoznak, s
részben a közmagyar *gyertyán*, részben a nyelvjárási *gyartyán*,
gyortyán, *gyurtyán*, illetve *gyirtyán* előzői.

Ha végre azt is ki tudjuk mutatni, hogy azon a nyelvterületen,
melyről időrendbe szedett adataink valók, a **lakosság** viszonylago-
san **állandó** volt, tömegesebb elvándorlás vagy betelepedés nem
történt, valószínűnek tarthatjuk, hogy adataink egymással **oki kap-
csolatban** vannak, s megkísérthetjük a bennük tükröződő fejlődés
lélektani vagy pszichofizikai **értelmezését**. Az előbb említett *jég*,
kéz ~ jeget, kezet esetben a történeti nyelvutató kimutatta, hogy a
tőhangzóknak mai minőségi-mennyiségi váltakozása régebben csu-
pán mennyiségi váltakozás volt: *é ~ e < ê ~ e*, s hogy az alanyeset
hosszú tőhangzója valószínűleg a tővégi rövid magánhangzó leko-

pása után pótló nyújtással keletkezett: *kêz*, *jêg* < **kezü*, *jegü*. A mai nyelvben magára álló *mentől nagyobb*, tehát *-tól* + *comparativus* szerkezetnek is magyarázatát adja a történeti nyelvvizsgálat, midőn kimutatja, hogy ez volt az ősi magyar szerkesztésmód (vö. Müncheni Kódex 124: *Jánus Baptistától nagyobb próféta nincs* = maior propheta Joanne nemo est), amelyet a XV. század folyamán ismertetlen lélektani okokból a *-nál* + *comparativus* szerkezet szorított ki a nyelvterület egy részén. (A palócoknál ma is a régi szerkezet dívik.)

A nyelvtörténeti kutatás elsősorban természetesen a hagyományozott adatokra támaszkodik. Csakhogy a hagyományozott adatsor mindig hézagos. A kutatás ideális feltételei sohasem valósulnak olyan értelemben, hogy valamely állandó lakosságú szűkebb nyelvterületen a nyelvszokás változását éppen arról a területről való terjedelmesebb nyelvemlékek szakadatlan sorozatából állapíthassuk meg. A hiányzó láncszemeket kikövetkeztetett adatokkal kell pótolnunk, s e konstruktív eljárásra bennünket éppen a nyelvfejlődés általános törvényeinek, s az illető nyelv sajátos fejlődéstövényeinek ismerete jogosít fel. Noha például *borsó* szavunkra az Árpád-korból csak egy kétes tulajdonnévi adatunk van, 1254: *Bursoteluk*, egyrészt az átadó bolgár-török nyelv **buršay* adata, másrészt a *disznó* < < 1267/1380, 1307: *gyznou* < 1055: *gisnav* < bolgár-török **dšisnay*, *komló* < 1095: *qumlou* < **kumlau* < bolgár-török **kumlay* fejlődési sorok párhuzamossága alapján bátran feltehetjük, hogy a *borsó* régebbi alakja is **boursou*, illetve még régebben **bursau* volt.

Gyakran megesik az is, hogy a hagyományozott adatsor hézagait szomszédos nyelvterület, nyelvjárás adataival, adatai alapján vagyunk kénytelenek pótolni. Az ilyen esetekben szorosán véve már nem a nyelvtörténeti kutatás, hanem a nyelvhasználat eljárásával van dolgunk. -

11. § A nyelvtörténeti vizsgálat az első nyelvemlékkel kezdődik; a **történet előtti** fejlődésre csak a **nyelvhasználat** vethet világot. A nyelvtörténeti kutatás egy nyelvterületről való különböző korbeli adatokból állapítja meg a fejlődés menetét. A nyelvhasználat **különböző nyelvterületek**, **nyelvek** adatait veti egybe, amelyek tehát különböző fejlődési sorokba tartoznak, időrendi tekintetben viszont lehetnek egyidejű, de lehetnek különböző korbeli adatok is. Az egybevetés célja az **alapnyelvi alak** kikövetkeztetése, hogy ily módon

az egyes nyelvek **történet előtti** fejlődésére fényt deríthessünk. A kikövetkeztetés természetesen vonatkozik nemcsak a szók hangalakjára, hanem a jelentésekre, az alaktani elemekre s a mondattani szerkezetekre is. A lapp *čalbme*, finn *silmä*, mordvin *šelmä*, magyar *szem*; lapp *čuötte*, finn *sata*, mordvin *šado*, magyar *száz* egymás mellett élő alakból azt következtethetjük, hogy közös előzőjük a finnugor **silmä* és **sata* volt. A magyar *lélek*, vogul *lil* finn megfelelőjének, a *löyly* szónak a jelentése nem 'Seele', hanem 'Dunst'. Ismerve azt a primitív felfogást, mely szerint a lélek a testből elszálló gőz, pára, kétségtelennek tarthatjuk, hogy az eredeti jelentést a finn őrizte meg, s hogy az 'atmen' jelentésű magyar *lélekzeni*, vogul *lilti* származékok az elvontabb jelentésű alapszóval szemben szintén az ősi jelentés nyomát őrzik. A régi magyar *tőlem nagyobb* szerkezet párját megtaláljuk több rokon nyelvben (vö. például finn *hän on suurempi minua*), míg ellenben például a vogulban a „tőlem nagy” szerkezet dívik (*taw ānəmnəl jāniγ*; vö. a mordvinban is: *alašada taza* 'lótól erős', értsd: 'erősebb a lónál'; mongol *balece amdaj* 'méztől édes', értsd: 'édesebb a méznél', oszmán *benden büjüktür* 'nagyobb nálam', szó szerint 'tőlem nagy'). Mindebből azt következtethetjük, hogy a finnugor alapnyelvi szerkezet a *positivus + ablativus* volt, amely csak később, egyes finnugor nyelvekben engedett helyet a *comparativus + ablativus* szerkezetnek.

A kikövetkeztetett alapnyelvi alakoknak (különösen a szóalakoknak) nem tulajdonítunk reális értéket, hanem úgy tekintjük őket, mint az egyes nyelvek történet előtti fejlődésére vonatkozó feltevéseinknek rövid, képletszerű foglatatát. Ha azt állítjuk, hogy a *szem* és *száz* szavunk finnugor alapalakja **silmä* és **sata* volt, ezzel elsősorban csak annyit akarunk mondani, hogy felfogásunk szerint (csak a szókezdő hangra szorítkozva) a lappban a nyelvemlékek kora előtt *ś- < č-*, a finnben és a magyarban pedig *ś- < s-* (*sz-*) változás ment végbe.

A rekonstruált alakok értéke természetesen elsősorban attól függ, hogy következtetéseink milyen mértékben nyugszanak a nyelvfejlődés általános lélektani és pszichofizikai törvényeinek ismeretén.

Az összehasonlított nyelvek történetének minél hosszabb korszakát ismerjük nyelvemlékekből, a hagyományozott adatsorokban megfigyelhető fejlődési irányok annál határozottabb útmutatásul szolgálnak a történet előtti fejlődés megállapításában.

12. § De a nyelv nemcsak a megértésnek, hanem az érzelmekeltésnek is eszköze. A szó- és mondatalakokhoz fűződő hangulat történetének és emocionális értékének vizsgálata a nyelvesztétika feladata.

Vö. H. PAUL, *Grundriss der germanischen Philologie* I². 200. E. N. SETÄLÄ, *L'ethnologie et son objet*. JSFOu. XXIX, 3b: 17.

IV. Hangváltások

13. § A hangos beszédet az érzetek kettős sora kíséri; egyrészt halljuk azt, amit magunk mondunk (vagy mások mondanak): **hang-érzetek**, másrészt érezzük hangképző szerveink, izmaink működését: **mozgásérzetek**. Mindkét érzetsor diszpozíciók vagy emlékképek alakjában nyomot hagy lelkünkben: a hangérzetek nyomában **hangképek**, a mozgásérzetek nyomában **mozgásképek** támadnak. Minél gyakrabban ejtünk ki (és hallunk kiejteni) valamely hangot, annál elevenebb lesz az illető hang mozgás- és hangképe, annál nagyobb lesz a készségünk pontos reprodukálására. A hangképet és a mozgásképet külső asszociatív kapocs fűzi össze; a hangkép, ha tudatossá válik, tudatunkba idézi a megfelelő mozgásképet is, és megfordítva. A hangkép kettős forrásból táplálkozik: nemcsak azokat a hangokat halljuk, amelyeket magunk ejtünk ki, hanem mások beszédét is, míg ellenben a mozgásképek forrása természetesen csak saját mozgásérzetünk lehet. Ennélfogva **a hangkép a mozgásképek ellenőrzője**. A hangkép szabja meg a kiejtés ingadozásának határait: minél határozottabb a hangkép, annál pontosabbak lesznek az artikuláló mozgások, minél elmosódottabb a hangkép, annál nagyobb lesz a kiejtés ingadozása.

Midőn hangváltásról beszélünk, voltaképpen **a hangkép és a mozgásképek megváltozására** gondolunk; az artikuláló mozgások eltolódása, valamint a hallható, fizikai hang megváltozása a lelkünkben végbemenő folyamatnak, az emlékképek, diszpozíciók átalakulásának csak külső eredménye.

14. § A hangváltásoknak általános érvényű, rendszeres osztályozása éppen olyan lehetetlenség, mint általános érvényű hangrendszer felállítása. Az osztályozásnál számba vehető szempontok

többszörösen keresztezik egymást anélkül, hogy a csoportosításnál az egyik szempontot minden esetben a többiek elé helyezhetnők.

Ha a hangváltozások fiziológiai jellegét vesszük figyelembe, megkülönböztethetünk **minőségi, mennyiségi, hangerő- és hangmagasságbeli** változásokat. Az első csoportba tartoznak azok az esetek, midőn a hangképző szervek működése (egy vagy több artikulációs tényező működése) változik meg. A magyar *ĕ > օ* változás esetében (például *zĕld > zօld, fĕld > fօld, fĕl > fօl*) csupán az ajkak működése változott meg (labializáció), míg a gégefő, ínyvitorla és a nyelv működése változatlan maradt. Viszont a *k > g*-változás esetében (*kazdag > gazdag, kajdol* [vö. *kajált*] *> gajdol, kuzsaly* [vö. szlovén *kužel*] *> guzsaly*) nemcsak a hangszalagok működése változott meg (zöngésülés), hanem a veláris zár erőfoka, tehát a nyelvizmok működése is (tenuis-zárból media-zár lett). Mennyiségi változásoknak a hangok időtartambeli változását, megrövidülését vagy megnyúlását nevezzük. Példaképpen idézhetjük a megnyúlásra az *á > ǎ* változást a magánhangzók köréből (*sár < sǎr*, vö. bolgár-török **šar, szám < sǎm*, vö. bolgár-török *sam*), a *d > dd, ny > nny* változást (*addig < adég* [EtSz. I. 120], *dinnye < dinye*, vö. szláv *dyňa* uo.) a mássalhangzók köréből. A mennyiségi változások rendszeren minőségi változásokkal társulnak. A felhozott esetekben is a hosszú *á* (= *ǎ*) nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik a rövid illabiális *a*-tól: amaz szűk, emez széles ejtésű, s a *d > dd, ny > nny* változások esetében a gemináció egyszersmind szótaghatár-eltolódással is járt: *a-dég > ad-dig, di-nye > diny-nye*.

A hangerő- vagy **nyomatékbeli** változások a **tüdőműködés**, az expiráció ingadozásaival kapcsolatosak. Az Árpád-kori tővégi rövid magánhangzók eltűnése a XIII. század folyamán elsősorban valószínűleg mennyiségi redukció eredménye volt, ami azonban kétségtelenül karöltve járt a magánhangzó képzésénél szereplő expirációnak, a nyomatéknak gyengülésével is. **Hangmagasságbeli** változásra a magyar vagy a finnugor nyelvek köréből nem tudnék példát idézni.

15. § Ha a hangváltozások lefolyása módját vesszük figyelembe, különbséget tehetünk szorosabb értelemben vett **hangváltozások** és **hangcserék** között. A hangváltozás esetében a hangkép és a mozgásképp megváltozása lassan, fokként, észrevétlenül történik, tehát valóságos átváltozással van dolgunk. Az artikuláló mozgások lassú

eltolódása következtében a régi hangot az újjal a közbeeső hangok egész sora köti össze. A finnugor alapnyelvi *k*- a magyarban veláris magánhangzó előtt *h*-vá változott; a finn *kala*, *kota*, *kuolee*, *kuulee*, *kuusi* (genitivusa *kuuden*) szavak magyar megfelelői *hal*, *ház*, *hal*, *hall*, *hat*. E hangváltozás nyilván a *k*- aspirációjával kezdődött, s a lassú eltolódás főbb állomásai ezek voltak: *k* -> *k'* -> *kχ* -> *χ* -> *h*. A fejlődés utolsó szakasza még nyelvelméleinkben is tükröződik, vö. a Halotti Beszéd *charmul*, *choltat* adatát. A tőhangzó megnyúlása a *kezü*, *hetü* > *kêz*, *hêt* stb. esetekben (a tővégi hangzó lekopásával kapcsolatban) szintén csak lassan, fokozatosan történhetett.

Ezzel szemben a **hangcserénél** az új hangkép és mozgáskép a régít hirtelen, ugrásszerűleg szorítja ki; közbeeső, átmeneti fokok nincsenek. Ilyen természetű változás történt a *köp* > *töp*, *löp* > régi *vép*, *lék* > *vék*, régi *mevet* > *nevet* szavakban; itt is csak *k* > *t*, *l* > *v*, *m* > *n* hangcseréről beszélhetünk, mert hiszen a *k*, *l* és *m* hangok jellemző artikuláció-állásából a beszélőszervek lassú eltolásával sohasem jutnánk el a *t*, *v*, illetve *n* jellemző állásába. Az *ë* > *ö* változás a *bodnár* < *bëdnár*-féle esetekben is csak ugrásszerűleg, közbeeső fokok nélkül történhetett. A hangcserék csoportjába tartoznak, mint legtipikusabb esetek, a **hangátvetések** (például *szöcske* < *szök-cse*, *tereh* > *teher*), az **elhasonulások** (disszimilációk), például *polgár* < ófelnémet *purgâri*, *erkély* < német *erker*, valamint a **hasonulások** egy része, például *toron(y)* < *torom* a szókezdő *t* hatása alatt.

A változások nagy része, különösen az úgynevezett szabályos változások, az első csoportba, a lassú változások csoportjába tartozik, míg a hangcserék inkább ötletszerű, szórványos jellegűek. A lassú hangváltozásra alkalmat ad a kiejtés ingadozása, amely természetesen a hangképzésnek mind a négy főterületére: a képzés helyére, a hang tartamára, erejére és magasságára kiterjed; a hangcserére alkalmat adnak a hibás hangképzések, a tudat pillanatnyi állapota következtében beállott hangképzésbeli zavarok. Ha egyik-másik hangcsere mégis meglepő gyakran, szinte szabályosan lép fel, annak oka csak az, hogy némely beszédhiba is annyira közel eső, hogy akarattunk ellenére is minduntalan beleesünk.

16. § A változás lélektani indítékait tekintve különbséget kell tennünk **önálló** és **asszociatív** hangváltozások között. A már említett *ë* > *ö* változás a *sër* > *sör*, *gyëngy* > *gyöngy*, *tëmlëc* > *tömlöc* stb. szavakban önálló hangváltozás olyan értelemben, hogy az ajakmű-

ködés megváltozása a szókép többi hangelemétől függetlenül ment végbe. Ellenben az $\ddot{e} > o$ változás a *bědnár > bodnár, pĕhár > pohár* esetekben nem független folyamat: a nyelvvállásnak vízszintes irányban való eltolódását (a középső nyelvvállású palatális \ddot{e} helyett ugyancsak középső nyelvvállású, de a veláris sorba tartozó o) szemmel láthatólag a második szótag veláris a -jának képzettársulási hatása magyarázza. Az $r > l$ hangcsere a *polgár < ófelnémet purgâri, erkél(y) < német erker, borbély < német Barbier* szavakban nem történt volna meg a szótesthez tartozó második r asszociatív hatása nélkül. Az asszociatív hangváltozások esetében tehát a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra: **hangkép hat hangképre, mozgáskép mozgásképre**. E hatást az teszi lehetővé, hogy már a szó kimondása pillanatában az egész hangsor, ha kissé homályosabban is, mint **szimultán** tudati tartalom szerepel, majd artikuláció közben az egyes hangelemek szukcesszíve elvonulnak tudatunk nézőpontja előtt. Azt a hangot, amelyből a képzettársulási hatás kiindul, **indukáló** hangnak, azt a hangot, amelyre e hatás irányul, **indukált** hangnak nevezzük.

A hatás eredményét tekintve három csoportot, három típust különböztethetünk meg: **hasonulást** (asszimiláció), **elhasonulást** (disszimiláció) és **hangátvetést** (metatézis).

A **hasonulásnál** az indukáló hang oly módon hat az indukáltra, hogy vagy teljesen kiszorítja a tudatból, vagy legalább magához hasonlónvá teszi. Az első esetben teljes, a második esetben részleges hasonulással van dolgunk. Példák a teljes hasonulásra: *villa < vidla* (vö. szláv *vidla*), *hall < hadl* (vö. *hadlava* Halotti Beszéd); *ahszin* (vö. *achscin* Halotti Beszéd) $>$ *asszony*; *malom < ófrancia molin* (szóvégi $n < m$ hangcsere a szókezdő m hatása alatt) stb. Példák a részleges hasonulásra: *fajt > fajd, majt > majd*; **romt, számt* (vö. *romlik, számlik*) $>$ *ront, szánt*; *pĕhár > pohár*. A szókép szimultán jellegéből következik, hogy a beszéd folyamán minden hangelem kettős lelki hatásnak van kitéve: hatnak rá egyrészt a következő, a tudatban már fölcserélő hangképek és mozgásképek, másrészt a már kiejtett hangoknak és szórészeknek a tudatban még visszamaradt képzetei. Az előbbi lelki folyamat a **hátraható**, az utóbbi az **előreható** hasonulást magyarázza. Az *ahszin > asszony, idnap > innep, leventa > levente* szavakban előreható magánhangzó-illeszkedés, a *delia > dalia, miloszt > malaszt, borstörő > népi böstörő*

szavakban hátraható illeszkedés történt. A már említett *ront*, *szánt*, *villa*, *hall* szavak hátraható, a *majd*, *fajd*, *malom* előreható illeszkedéssel keletkeztek.

Az asszimilációnál ritkább jelenség a szóképhez tartozó két hangelem **elhasonulása** (disszimiláció). E jelenség a legtöbb nyelvben jórészt néhány mássalhangzóra (különösen *l*, *r*, *n*) szorítkozik; a magyarban a magánhangzók elhasonulása sem ritka. Az indukció iránya szerint itt is **előreható** és **hátraható** elhasonulást különböztethetünk meg. Példák az elsöre: *erkél(y)* < német *erker*, *csiriz* < oszmán *čiriš*, *csaus* < oszmán *čauš*, *csésze*, vö. szláv *čaša*; példák az utóbbira: *fullajtár* < német *Vorreiter*, *kolompér* < német *Grundbirne*, illetve osztrák-német *Krumpiær*; *hörnő* < *hornyó*; *palóc ersó* < *orsó*, *békó*, vö. oszmán *bokaγu*; *lány* < **lajány*, *kéált* < <*kajált*, *réá* < **rajá* stb. Az elhasonulások közé számíthatjuk az olyan eseteket is, midőn egy gemináta két, bizonyos artikulációs tényezők szempontjából *homorgán* elemre bomlik: *madzag* < *mazzag*, *bodza* < *bozza*, *adzig* (NySz., MTSz.) < **azzig*; *melenget* < *melleget*; *barlangó* (MTSz.), *barlang-kóró* < *ballangó*, *ballang-k* (EtSz. I. 259).

A **hangátvetés**, a szóképek két hangelemének helycseréje, egy következő hangkép anticipációját feltételezi, s ennyiben a lélektani folyamat – de nem az eredmény – a hátraható hasonulásra emlékeztet. Egymás mellett álló hangok cseréje: *gilva*-gomba < szláv *gliva*, *perváta* < *privata*, *szöcske* < **szökcse*; távolabb álló hangok cseréje: *kalán* < *kanál*, *kebel* < *geleb*, *pipacs* < *papics*.

Van példa a részleges hangátvetésre is: *térdepél* > dunántúli *térbetül* (foghang–ajakhang helyett ajakhang–foghang, de a hangszalagok működése nem változott: mindkét változatban a zöngés hang az első, a zöngétlen a második); *egyenes* > népnyelvi *igenyēs* (a palatalizáció mintegy helyet cserélt, a zárhang–orrhang sorrend változatlan maradt).

17. § A hangtörténeti kutatások legfontosabb feladata a hangváltozások **szabályosságának** megfigyelése, **hangtörvények** megállapítása.

Az első lépés az egyes szavakban végbement változások megállapítása. *Nevet* szavunk a régi emlékekben *mevet* alakban fordul elő; *vár* szavunknak a tihanyi apátság alapítólevelében, 1055-ben ilyen alakját találjuk: *uuaru*. Az első esetben tehát szókezdő *m* > *n* hang-

csere történt, az utóbbi esetben a tövégi rövid *-u* hang lekopott. Csakhogy ez a két változás módszertani tekintetben lényegesen különbözik egymástól. A magyar szókezdő *m*- általában véve változatlan; *méz*, *más*, *mi*, *menni* szavunk finn megfelelője *mesi*, *muu*, *mi*, *mene*-; *mell*, *mély*, *máj* szavunk vogul megfelelője *maɣl*, *mil*, *majt*. Az *m > n* hangcsere tehát a *mevet > nevet* esetében magára álló, **szórványos** hangváltozás. Ellenben a tövégi *-u* lekopása nemcsak a *váru > vár* szóban történt meg, hanem valamennyi idetartozó esetben; *út*, *had*, *nagy*, *három*, *lovász* szavunk az 1055. évi oklevélben *utu*, *hodu*, *nogu*, *harmu*, *luazu*; *álmom*, *Szabolcs*, *Tas* Anonymusnál *almu*, *Zobolsu*, *Tosu*. Ebben az esetben tehát **szabályos** hangváltozással van dolgunk. Megfigyelésünk eredményét ennél fogva nem csupán egy esetre szorítkozva, hanem általánosabb tétel formájában, mint **hangtörvényt** fogalmazhatjuk meg: az Árpád-kori szóvégi nyílt szótagbeli rövid *u* lekopott. A változás nyelvemlékeink tanúsága szerint a XIII. század közepe táján a nyelvterület legnagyobb részén már megtörtént.

A többi tövégi magánhangzó történetének megfigyelése hasonló hangtörvények megállapítására vezetett. Az *-u* hang lekopásával egyidejűleg eltűnt a szóvégi nyílt szótagbeli rövid *-ü* és *-i* is: az Árpád-kori *kereku*, *sedu*, *zegu*, *zerelmu*, *vendegu* (OkI Sz.) ma *kerék*, *séd*, *szeg*, *szerelem*, *vendég*; az Árpád-kori *holmodi*, *fofudi*, *hovodi* mai *alakja* *halmod*, *Fadd*, *havad*. A tövégi *-u*, *-ü* és *-i* hangokra vonatkozó három párhuzamos hangtörvényt tehát egy még általánosabb tételben foglalhatjuk össze: a tövégi nyílt szótagbeli **magas nyelvállású** rövid magánhangzók a XIII. század folyamán eltűntek.

Minden nyelv hangrendszere bizonyos fokig zárt egészt alkot. Ha egy nyelvben a *t* poszt dentális képzésű, eleve valószínűnek tartjuk, hogy a többi foghang, a *d*, *s*, *z* stb. szintén poszt dentális képzésű lesz. Ha a *k* hehezet nélküli tiszta zárhang, a másik két tenuis explozív, a *t* és *p* sem lesz aspiráta. Ha valamely nyelvben a hosszú *ū* szűk, a rövid *u* ellenben széles ejtésű, az illető nyelv minden hosszú magánhangzóját ugyanez a sajátság fogja jellemezni a többiekkel szemben. Az egyes nyelvek hangrendszerének, vagy ami ezzel egyértelmű, a begyakorolt artikuláló-mozgásoknak ez a harmóniája érthetővé teszi, hogy a nyelvfejlődés egyes korszakaiban végbement hangváltozások is fonetikai tekintetben bizonyos rokonságot mutatnak, többé-kevésbé zárt rendszert alkotnak. A magyar-

ban az említett tővégi magánhangzók eltűnésével egyidejűleg a tővégi hosszú -á és -é is megrövidült, a kettőshangokból hosszú hangzók keletkeztek: *au* > *ou* > *ó*, *eü* > *ő* stb. A rövid magánhangzók a tőszótagban és a zárt második szótagban egy fokkal nyíltabbá váltak (*u* > *o*, *ü* > *ö*, *i* > *ë*, *o* > *a*). Háromtagú szavakban a második nyílt szótag rövid magánhangzója bizonyos feltételek mellett kiesett: *málna* < szláv *malina*, *ökör*, *bokor* ~ *ökröt*, *bokrot* stb. Mind e bizonyos tekintetben párhuzamos változások egy közös okra, a kiejtés alapsajátságainak megváltozására, az artikulációbázis lazulására vezethetők vissza.

Ha mármost a szabályos hangváltozásokban megfigyelhető törvényszerűséget szembeállítjuk az asszociatív hangváltozások törvényeivel, nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy mindkettő az ember pszichofiziológiai szervezetében gyökeredzik, mégis azzal a különbséggel, hogy míg a szabályos hangváltozások feltételei állandóan megvannak, mert az egész szervezet átalakulásával vannak kapcsolatban, addig az asszociatív hangváltozás feltételei csak bizonyos esetekben érvényesülhetnek. Mindkét hangváltozás törvényszerűleg megy végbe, csak a törvény szót alkalmazzuk mind a két esetben más-más jelentésben: a szabályos hangváltozás törvénye tapasztalati törvény, amely közvetlenül a hangjelenségekre vonatkozik; az asszociatív változások törvényei ellenben általános képzetársulási törvények.

18. § A régi nyelvtan a hangtanban is szabályokat s e szabályok alól való kivételeket ismert; a kivételeket vagy a véletlen játékanak, vagy az egyéni szeszély szülötteinek tekintette. Ezzel a felfogással szemben az 1870-es évek óta egyre gyakrabban hangsúlyozták, elsősorban a szabályos hangváltozásokra gondolva, a hangtörvények **kivételnélküliségének elvét**; ez az elv SCHERER megfogalmazásában így hangzik: „Die Veränderung der Laute, die wir in beglaubigter Sprachgeschichte beobachten können, vollzieht sich nach festen Gesetzen, welche keine andere, als wiederum gesetzmässige Störung erfahren”. A kivételnélküliséget természetesen nem **kivétel nélküli érvényességnek** kell magyaráznunk.

A hangtörvények, mint a nyelvfejlődés törvényei általában, tapasztalati törvények, amelyek a változásnak komplex egyformaságát állapítják meg. Az ilyen törvények érvényessége megszűnik, mi-helyt az egyformaság létrehozásához szükséges bonyolult feltételek

szövedéke megváltozik. Vannak ugyan olyan hangtörvények is, amelyek alól nincs kivétel (ilyen például a magyarban a már említett szövegi rövid magánhangzók törvénye), de az ilyen esetek mégis a ritkébbak közé tartoznak. És ez természetes is. A szókép minden hangeleme egyidejűleg több egymást keresztező, egymás ellen működő hangtörvény hatásának van kitéve. Különösen gyakoriak az olyan esetek, midőn a szabályos hangváltozások érvényét asszociatív hangváltozások megszüntetik. Az Árpád-kor óta az *o* egy fokkal nyíltabbá vált: *vogmuc, chomuv, odutta, uolov, holz* (Halotti Beszéd) ma *vagynuk, hamu, adta, való, halsz*. Az *o > á* szabályos hangváltozás szempontjából tehát a *rajt < roht-* (vö. *rohtonc* [Königsbergi Töredék]) hangtörvényes alak, ellenben a *rëá*, valamint a *téhát, lëány* alakok, amelyeknek tőszótagbeli *ë*-jét az *a-á > ë-á* asszociatív hangváltozás magyarázza, kivételek.

A hangtörvényeket azonban nemcsak más hangtörvények, hanem analógiás hatások is keresztezhetik. A szó hangalakja nemcsak hangváltozások következtében, hanem más szó vagy szócsoport asszociatív hatása alatt is megváltozhatik. A *ház* szó tárgyesete ma *házat*, többese *házak*, holott a hosszú *á* csak az egyes nominativusban hangtörvényes (vö., hogy a lativusa még ma is: *haza*). A *házak, házat* hosszú tőhangzóját a *ház* analógiás hatása magyarázza. Az analógiás változások számos faja, a tapadás, a szövegyülés, a nyelvtani analógia, az elvonás legtöbbszörre olyan szóalakoknak ad életet, amelyek a szabályos hangváltozások szempontjából kivételeknek tekintendők.

A hangtörvények következetességét megzavarhatja végre, legalább látszólag, a nyelvkeveredés is. Minden nyelv bizonyos fokig nyelvkeveredés eredménye. Különösen áll ez az irodalmi nyelvekre, amelyek az alapul szolgáló nyelvjárás szókészletét, a változó szükséglethez, divathoz vagy irodalmi irányokhoz képest más nyelvjárások szavaival gazdagíthatják, régi kihalt szavakat eleveníthetnek fel, s a hagyományos szóanyagot a nyelvújítók tudatos alkotásaival vagy éppen az egyéni szeszély szülötteivel elegyítik. Az irodalmi és köznyelv *ikër* szavát BARÓTI SZABÓ szótárai terjesztették el, székely tájszó, szabályos alakja **ükör* volna (vö. a fa *ükre* Szilágy m.); *ihlet, vezekel, sirám* voltaképpen helytelen olvasatok *ilet, veszékel, siram* (tudniillik *siralm, siralom* helyett) helyett. Ugyanez áll, bár kétségkívül kisebb mértékben, a népnyelvre, a nyelvjárásokra is. Bár-

mennyire állandó valamely zártabb terület lakossága, ha mélyreható nyelvkeveredés nincs is, egy-egy szóalak mégis elterjedhet a szomszédos nyelvjárások területéről, s művelt népeknél a szószék, iskola s az újság útján az irodalmi nyelv is állandó hatással van a nép nyelvére, s a hangállapot egységes voltát megzavarhatja.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a hangtörvényekkel kapcsolatban nem **kivétel nélküli érvényességről**, hanem csupán **kivétel nélküli törvényszerűségről** beszélhetünk: a hangalak mindenmű megváltozása szigorú kauzalitásnak van alávetve, amely részben általános érvényű törvényekben nyer kifejezést, részben szórványos okokban jelentkezik, amelyek amazok érvényesülését keresztezik.

19. § A hangváltozások okait kutatva feltűnő, hogy míg a többnyire szórványos jellegű asszociatív hangváltozások közvetlen okát megtaláljuk a szókép hangelemeinek képzettársulási egymásra hatásában, addig a nagy következetességgel végbemenő, egyetemesebb érvényű szabályos hangváltozások okait illetőleg ma is jórészt csak találgatásokra vagyunk utalva.

A felmerült magyarázatok egy része, például a teleológiai értelmezés, amely a hangváltozások okát a beszélő kényelemszeretetében keresi, nyilvánvaló módszertani nehézségek miatt elfogadhatatlan. Mások a szabályos hangváltozásokat a környező természet hatásával hozták kapcsolatba, anélkül persze, hogy adott esetben e kapcsolatot kimutatni sikerült volna. WUNDT nagy fontosságot tulajdonít a fejlődő műveltség hatásának. A fejlődő műveltség meggyorsítja a képzetek lepergését, s ezzel együtt a beszédtempót is. Evvel függ össze a ritmus és hangsúly megváltozása, s ennek természetesen a nyelvben is nyoma marad. De ha általánosságban elfogadjuk is, hogy a műveltség fejlődése közvetve hatással van a nyelv hanganyagára, annál kényesebb dolog ez elvnek gyakorlati alkalmazása. WUNDT az egész germán és felnémet hangmozdítást a beszédütem meggyorsulásával hozza kapcsolatba. Ez ellen rögtön kész az ellenvetés: hiszen a beszéd gyorsulása, a műveltségi hatások következtében, **egyetemes** és **állandó** természetű, miért szorítkozik hát a hangmozdítás éppen csak a germán nyelvekre, s a germán nyelvek életének is csak egy bizonyos korszakára? A szavak hangalakjának mélyreható, szabályos megváltozását előidézheti végre a nyelvkeveredés is, különösen a nyelvcsere. Nyelvcsere esetén az eltanult

nyelvben, az új anyanyelvben meginduló hangváltozások nem jelentik egyszerűs mind az ejtés mód megváltozását is; hiszen e változásokat éppen a kiejtés alapsajáttságainak állandósága magyarázza, az a gyakran megfigyelt körülmény, hogy a nyelvet cserélő egyes ember vagy nép az új nyelvet is a régi, jól begyakorolt artikuláló mozgásokkal ejti. E feltevések érdekes bizonyítéka egyebek közt, hogy a régi Római Birodalom területén keletkezett neolatin nyelvek és nyelvjárások határai többnyire összeesnek a római kor előtti etnikai határokkal.

Bonyolult jelenségekkel szemben nem az okok egységét, hanem az okok összetettségét kell magyarázó elvnek felvenni. A szabályos hangváltozás is ilyen összeszővődött okok okozata; az éghajlat hatása, nyelvkeveredés, műveltség fejlődése, változása s ezzel együtt a beszélő ember lelki és testi szervezetének megváltozása idézi elő a hangváltozást, de az eredményben már hiába keressük az egyes összetevő erők hatásának nagyságát és irányát.

Vö. W. WUNDT, *Die Sprache* I². 360. kk.; H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁴. 69; HANNS OERTEL, *Lectures on the Study of Language*. New York–London, 1901, 189. kk.; E. SIEVERS, *Grundzüge der Phonetik*⁵. 267; E. WECHSLER, *Giebt es Lautgesetze?* Halle, 1900 (a 181–190. lapokon a kérdés irodalma); SCHMIDT HENRIK, *A hangváltozás törvényszerűségéről*. NyK. XXXVI. 58.

V. Jelentésváltozások

20. § A nyelv konkrét értelmében egyes nyilatkozatok összege. E nyilatkozatok vagy mondatok ritmikailag és dinamikailag tagolt hangsorok, amelyekhez adott helyzetben határozott értelem fűződik. Ha a mondat jelentése logikailag tagolható, kiválaszthatjuk a hangsorból is azokat a kisebb egységeket, amelyekhez az egyes részképzetek vagy fogalmak kapcsolódnak. A nyelvi nyilatkozatok ilyen mondattani analízisének eredménye a **szó**.

A szó lélektani szempontból több képzet szövedéke, komplikációja. Mindenekelőtt a szó hangalakja, a **név** két képzetsornak, **hangképeknek** és **mozgásképeknek** a kapcsolata. A névhez fűződik a szó jelentése, amely nemcsak tartalmi képzetből vagy képzetekből áll, hanem hangulati elemekből is, amelyek egyrészt a tar-

talmi képzethez, másrészt a szó hangalakjához kapcsolódnak.* Ez az érzelmi velejáró éppen olyan lényeges alkotórésze a szónak, s éppúgy történeti fejlődés eredménye, mint a hangalak vagy a képzetartalom. Az *apa* és *atya*, *ültek* és *ültenek* szavak logikai tekintetben alig különböznek egymástól: szinonim kifejezések; hangulati értékük azonban nem ugyanaz. Az *apa* meghittebb, az *atya* ünnepélyesebb kifejezés; *ültenek* emelkedett hangulatú, *ültek* szintelen. Az érzelmi velejáró természete mindegyik számára sajátos használati kört jelöl ki; az *apa* szót használjuk, ha a viszony melegségét, bensőségét akarjuk megjelölni: *édesapám*, *Kossuth apánk*, *Bem apó*, vagy káromkodásokban: a *vakapádat*, az *apád istenit*; az *atya* szót használjuk, ha az uralkodó érzelem a tisztelet, az ünnepélyesség: *Miatyánk*, *Atya*, *Fiú és Szentlélek*, *a haza atyja*, *atyai jóbarátom* stb. Amennyire helyén van a régies, ünnepélyes *ültenek* alak Vörösmarty fenséges sorában: *Századok ültenek el...*, éppen olyan nevetséges, bántó volna, ha ebben a mondatban: a *tyukok már elültek*, az állítmány helyett az *ültenek* alakot használnám.

De nemcsak a hangalakhoz fűződő tartalmi képzetnek, magának a hangalaknak is megvan az érzelmi velejárója. A hangelemek akusztikai természete szerint a hangsorok egy részéhez kellemes, más részéhez kellemetlen hangulat tapad. *Szellő*, *avar*, *csobog*, *borostyán* „szép” szavak, *löttyen*, *tettyed*, *hutyoró*, *kecsegtet* „csúnya” szavak. A szóalakhoz fűződő érzelmi hangulat különösen a nyelvújítás szóalkotásainál s a költői nyelvhasználatban játszik fontos szerepet.

Írni-olvasni tudó embernél a szó képzetlemei közé tartozik végre az írott vagy nyomtatott szó **látási képe** s az **írómozgások** emlékképei is.

21. § A nevet és jelentést asszociatív kapocs fűzi össze. Egy nyelvközösségen belül a kimondott szóalakhoz a hallgatóban is ugyanolyan tartalmú és hangulatú képzet kapcsolódik, mint a beszélőben. És viszont, ha a jelentés tudatossá lesz, a hangképsort is tuda-

* H. SPERBER, *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung*; CHARLES BALLY, *Stilistique et linguistique générale* (Arch. für das Studium der neueren Sprachen 1912). *Le langage et la vie*. Genève, 1913; ZOLNAI BÉLA, *Esztétikai szempontok a nyelvtudományban*. MNy. XVI. 105–112; SIMONYI ZSIGMOND, *Jelentéstanai szempontok*. NyÉrt. XXIII. 3: 5–9.

tunkba idézi, s egyszersmind feltámad készségünk a megfelelő artikuláló mozgások elvégzésére. Valamikor a nyelveletkezés korszakában a szóalak és jelentés kapcsolata reális kapocs volt; ma csak formális, hagyományon, begyakorláson alapul. Hiszen ugyanazon hangsorhoz különböző nyelvekben más-más jelentés kapcsolódik, s egy nyelven belül ugyanazon szóalaknak több, egymással össze nem függő jelentése is lehet. Csak hangutánzó és hangfestő szavainknál s hangmetaforáinknál van bizonyos mértékben reális kapcsolat hangalak és jelentés között. Ezt persze különböző nyelvek egyjelentésű hangutánzó szavainak némi alaki hasonlósága is elárulja: magyar *kakukk*, német *Kuckuck*, francia *coucou*, finn *käki* stb.; magyar *hortyog*, német *schnarchen*, francia *ronfler*, *ronrennoer* stb.

A jelentés és hangalak kapcsolatának természetéből következik, hogy **hangváltozás és jelentésváltozás** egymástól **független** folyamatok. A szó hangalakja megváltozhatik állandó jelentés mellett és viszont; vagy egyidejűleg megváltozhatik a szó hangalakja is, jelentése is, anélkül, hogy e két folyamat egymással kapcsolatban volna. A jelentésváltozás okait és feltételeit tehát egyedül a hangalakhoz fűződő képzetek sajátos természetében kell keresnünk.

22. § A jelentésváltozás **lélektani** folyamat, tehát a jelentésváltozások értelmezése csak lélektani lehet, s osztályozásuk is csak lélektani alapon történhetik. A szokásos logikai interpretációnak, amely az eredeti és az új jelentés logikai viszonyát veszi figyelembe, s az alárendelés, fölérendelés és mellérendelés általános sémái szerint **jelentésszűkülést, jelentéstágulást** és **-átvitelt** különböztet meg, a legjobb esetben leíró értéke lehet. *Állat* szavunk 'das Seiende' – 'lebendiges Wesen' – 'Tier' jelentésfejlődése logikai szempontból szűkülés; *ludas* szavunk jelentése viszont ma **tágabb körű**, mint régen, midőn a lopáson ért csakugyan a megszegyenítő *deszkaludat* hordozta a hátán; ha *bilincs* helyett *vasat* mondom, **átvitellel** van dolgunk.* Mind e megállapítások magukban véve helyesek, de egyszersmind színtelenek, semmitmondók is; a megfigyelt jelenségek mélyebb megértéséhez csak a lélektani magyarázat vezethet el. A jelentésváltozások logikai osztályozása és lélektani rendszere közt olyan mélyreható, értékbeli különbség van, mint például az álla-

* Vö. PAUL, *Prinzipien*¹. 74; WUNDT, *Völkerpsychologie. Die Sprache*². II, 471.

toknak szín szerint való osztályozása s fejlődéstani rendszerük között volna. Amaz megelégszik a fejlődést nem magyarázó, a változások okaira világot nem derítő logikai tények megállapításával; emez a nyelvtörténeti és művelődéstörténeti adatok részletekbe menő, gondos összegyűjtése, megfigyelése alapján igyekszik egy-egy nyelvközösségen belül a képzettársulás és az appercepció lassú megváltozásának törvényeit megállapítani.

Éppen ezért a történeti-szociológiai értelmezés, amely a jelentésváltozásokat az emberi műveltség sokirányú fejlődésével, változásával, másrészt a nyelvközösség társadalmi alkatával, csoport- és osztálynyelvek keletkezésével s e csoportok, osztályok egymásra hatásával: a belső nyelvkeveredéssel hozza kapcsolatba s magyarázza, bármilyen értékes adatokat szolgáltat is egyébként a jelentésváltozások mélyebb megértéséhez, a lélektani értelmezést szintén nem teszi nélkülözhetővé vagy fölöslegessé. Hiszen a műveltségi és szociális feltételek megváltozása csak egyik oka a képzettársulás és appercepció megváltozásának, s a jelentésváltozás folyamataival csak közvetve van kapcsolatban.*

23. § Ha valamely A hangsorhoz, amelyhez eredetileg csak az x képzet vagy képzetkomplexum kapcsolódott, a nyelvfejlődés bizonyos pontján y képzet is, vagy később csak az y képzet kapcsolódik, azt mondjuk, hogy az Ax szó jelentése részben vagy egészen megváltozott. Nyilvánvaló, hogy ez az átvitel csak úgy történhet meg, ha az x és y képzetek között kapcsolat van, vagy más szóval a nyelvemlékekből megállapítható

$$Ax > Axy > Ay$$

fejlődéssor az illető korra nézve az x és y képzetek asszociatív kapcsolatát is bizonyítja. Ha valamely nyelvközösségen belül a végbement jelentésváltozások nyelvi és kulturális feltételeit rendszeresen vizsgáljuk, nem lesz nehéz egyszersmind azokat az általános kerete-

* Vö. VAN GENNEP, *Étude des langues spéciales*. Revue des Études Ethnologiques et Sociologiques 1908; A. MEILLET, *Comment les mots changent de sens*. L'Année Sociologique IX.; BARANYAI ZOLTÁN, *Egy új jelentéstani kísérlet*. Nyr. XXXVIII. 61–68, 107–114; L. ROUDET, *Classification des changements sémantiques*. Journal de Psychologie 1921, XVIII. 676.

ket megállapítanunk, amelyek között a változások alapját tevő képzetársulások mozognak.*

A közvetlen képzetársulásoknak mindkét fő típusa szerepel a jelentésváltozásoknál is: a **külső** képzetársulás (*associations extrinsèques*), midőn a kapcsolat a képzetek térbeli vagy időbeli kontinuitásán alapszik, s a **belső** képzetársulás (*associations intrinsèques*), midőn a képzetkapcsolatot képzelemek egyezése magyarázza. A jelentésváltozásoknak azt a típusát, amely külső képzetársuláson alapul, **tapadásnak**, azt a típusát, amely belső képzetársuláson alapul, **vonzásnak** nevezzük.

24. § A mondat szimultán tudati tartalom; mondattani szerkezetek tagjait külső asszociatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek ugyanazon tagok azonos mondattani kapcsolatban. Az ily módon kialakult lazább vagy szorosabb asszociációs csoportokon belül indul meg a jelentésváltozásnak az a formája, amelyet **tapadásnak** nevezhetünk, olyképpen, hogy a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzetartalmát.

Mondatban él a szó; a szók jelentését is, legalább részben, a mondatkapcsolat, a többi mondattagokhoz való viszonyuk határozza meg. E mondatokban: *Mi kék az ég, mi zöld a föld! Tanúm az ég, s minden seregi; Elnézem a habok játékát; Mulasztásodat még egyszer elnézem* – a mondatbeli kapcsolat az ég és elnézem szavaknak más-más oldalát domborítja ki. Valóságos tapadás esetében azok az új képzelemek, amelyek a szóhoz a mondatban fűződtek, a mondatkapcsolatból kiszakított szóhoz is hozzátapadnak.

Vö. GOMBOCZ MNy. VII. 99; L. ROUDET, *Classification des changements sémantiques*. Journal de Psychologie XVIII (1921), 690 (ROUDET meghatározása szerint: *changements résultant des rapports syntagmatiques des mots*).

25. § Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy összetett névszók tagjai között.

Néha a jelző veszi fel a vele gyakran kapcsolt jelzett szó képzetartalmát, s a jelzett szó, mint felesleges, elmarad: a jelző az egész

* Vö. GOMBOCZ ZOLTÁN, *Képzetársulás és jelentésváltozás*. A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. 1911. XXXVII. 1; Magyar Nyelv VII, 97; *Nyelvtörténet és lélektan*. NyF. VII. 51–64 [kötetünkben: 59–72].

kifejezéssel egyértékűvé lesz. Így vált ki a *sertés* 'Schwein' szó a régiségben gyakori *sertés-marha* 'Borsten-Vieh' kapcsolatból. „A katonák – írja még Faludi – a szarvas, *sertés* és gyapjas *marha* között vagdalkoznak.” A *hitves* régi jelentése ugyanaz, mint a *hites* szóé, tudniillik 'fidus, juratus'. „Egy *hitvös barátomnak* írtam” (Magyar Történelmi Tár). „*Hitvesebb tselédit* magához hívatta” (Kónyi). Mai 'Ehefrau' jelentését a leggyakoribb *hitves-feleség* kapcsolatban nyerte. Ugyanígy keletkezett *ürmös* 'Wermut' < *ürmös bor, hintó* 'die Kutsche' < *hintó-szekér* (tudniillik hintáló szekér).

Máskor meg a jelzett szó veszi fel leggyakoribb jelzője jelentését is, s a jelző elmarad. Ilyen esetek: *költő* < *versköltő, kelet* < *napkelet*. A *marha* szó a régiségben általában 'vagyon'-t jelent; a *male parta male dilabuntur* közmondás régi magyar fordítása: ebül gyűlt *marhának* ebül kell vesznie; *megmarhásodik* 'sich bereichern'. De természetes, hogy állattenyésztő népnél, amelynek legfontosabb, sokszor egyetlen vagyona a háziállat volt, a *szarvasmarha, gyapjasmarha, lábasmarha, vágómarha* (NySz.) kapcsolatok gyakoribbak voltak, mint az *ezüstmarha, ruhamarha, kalmármarha* stb. (NySz.) kapcsolatok, s hogy így a *marha* szó lassanként az egész nyelvterületen a 'pecus' jelentést vette fel. Egészen hasonló *jószág* és *barom* szavaink története, eredete szerint mindkettő általában 'vagyon'-t jelent. A *jószág* olyan származéka a *jó* szónak, mint *ország* az *úr* szónak; a *barom* török *barym* megfelelőjének a jelentése 'Habe, Gut'. Mégis a *barom* már a nyelvemlékek kora előtt az egész nyelvterületen, a *jószág* újabban az Alföld egy részében a 'szarvasmarha' egyik nevévé lett.

Vö. GOMBOCZ A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 1911, XXXVII. 3; SIMONYI NyÉrt. XXIII. 3. 25 (nála: *ráértés*); CSÜRI BÁLINT MNy. XIV. 256.

26. § Mēgtörténhetik a tapadás igés kifejezésekben is, vagyis igék s hozzájuk tartozó névszók állandó kapcsolataiban. Az állandó vagy gyakori **tárgy** jelentése ráragadhat az igére. *Mulat* a 'prae-terire, vorbeigehen' jelentésű múlik ige níveltetője; mai jelentését az időt *mulat* kapcsolatban nyerte (például Heában való dolgokban *mulatta idejét*. [Vásárhelyi Daloskönyv]; Has hízlalással *mulattyák az időt* [Frank. NySz.]). Innen kettős jelentése: 1. valahol tartózkodik, időzik; 2. *jól* tölti az időt, tehát az utóbbi esetben a határozó jelentése is az igéhez tapadt. *Földi ember kevéssel beéri* – írja Arany

a mai nyelvszokás szerint. A tárgyas igealak még ma is a valamikor megvolt tárgyra utal, s csakugyan Pázmánynál még ezt olvassuk: *Földi ember szükségét beéri. Váltani* nemcsak *pénzt*, hanem *ruhát, lovakat* és *színt* is lehet, mégis a mai nyelvhasználat szerint a mondatbeli kapcsolatból kiszakított *váltani* igéhez elsősorban a 'pézt-váltás' képzete tapad.

Végre van eset arra is, hogy az alany hozzátapad az állítmányhoz. Ezekben a mondatokban: *Termett neki bőven; Tizenkettőt vert Adonyban; jut neki mulatságra is*; az alany: *gabona, óra, pénz*, mint magától értetődő, elmaradhatott.

Vö. SIMONYI i. h.; CSÜRI MNy. XIV. 256.

27. § A mondattani tapadással lélektani szempontból rokon természetűek azok az esetek, midőn valamely szóhoz egy-egy társadalmi csoporton belül új képzetelemek tapadnak, s az új, szűkebb jelentésű szó elterjed az egész nyelvközösségben. A csoportnyelvekben a tapadás folyamata meg van könnyítve azáltal, hogy egyfoglalkozásúak, hasonló életmódúak, egy társadalmi rétegbe tartozók között az eszmetársulás iránya sok egyénnél ugyanaz; az értelem pontosabb meghatározása nélkül is megértik egymást, másrészt a kifejezések gyakorisága érthetővé teszi a tágabb értelmű szokat is. A *szűrni* ige jelentése általában 'filtrare', de már *szüret* csak a *bor-szüretet* jelenti. Ezt az értelmét nyilván a szőlősgazdák körében nyerte. Hasonló szakkifejezések, mesterszók: *vetés*, ma csak *magvetés* értelemben, sőt további jelentésváltozással: a 'kisarjadzott gabona'. *Rántás* és *dagaszt* a konyhában kapták mai sajátos, szűkebb jelentésüket. A *fellép*, *fellépés* szavak hallatára a legtöbb ember a színházra gondol. Az *avatás* szóhoz a posztókallósok körében egészen más állandó képzetelemek tapadnak, mint például egyetemi körökben.

28. § Nem minden esetben tudunk rámutatni arra a mondattani vagy társadalmi okra, amely a képzettársulások egy irányba terelésével a tapadást előidézi. Különösen áll ez a semleges jelentésű szavakról, amelyek időfolytán rendszerint hol jó, hol rossz mellékértelmet vesznek fel. A *hír* lehet jó is, rossz is, mégis a *híres* melléknév ma csak 'jó hírű' értelemben használatos. A *hírhed* ige régen jó értelemben is járta: *Kywe hyrhót az ew zentseegees volta*, olvassuk az Érdy-kódexben (410 l.). *Hírhed* még a XIX. század elején a Tudományos Akadémia német zsebszótára (1838) szerint is annyi,

mint *híresedik*, s Vörösmarty 1841-ben így szólíthatta Liszt Ferencet: *Hirhedett zenésze a világnak*, s még Jókai is ezt írja a *Régi jó táblabírákban*: „az ötödik [levél] ezüstneműekről szólott *hirhedett* ötvöshöz”. Ma *hirhedt* csak ‘berüchtigt’, s nem ‘berühmt’. Elkövetni mai nyelvszokásunk szerint csak a rosszat lehet, de a XVIII. században Faludi még ezt írhatta: „A keresztyén ember kötelessége: hogy a gonoszt elkerülje és a *jót* elkövesse.” A *sors* ma is közönyös szó; egyaránt beszélhetünk *jó* és *balsorsról*; ellenben a *szerencse*, amely régebben a *sors* egyértékese volt, ma csak *jó szerencse*, a *végzet* viszont csak *balvégzet*.

Lélektani szempontból a felsorolt esetek is a tapadás csoportjába tartoznak, ha nem tekinthetők is mindig szorosabban vett mondatnyi tapadásnak, amennyiben a mellékképzeteket nem mindig külön szó, hanem gyakran csak a kísérő gesztus vagy hanghordozás fejezi ki. Ha például ezt a mondatot – *No te híres!* – gúnyos hanghordozással mondom, a híres mindjárt a komisz szinonimájává lesz.

Vö. KR. NYROP, *Das Leben der Wörter* 57; GOMBOCZ i. h. 4.

29. § A jelentésváltozások másik főcsoportját a tapadással szemben **vonzásnak** nevezhetjük. Azok a képzettársulások, amelyeknek a jelentésváltozások e második főformája külső nyilvánulása, nem az állandó vagy gyakori mondatbeli vagy szemléletbeli kapcsolatokból indulnak ki, hanem a képzetek **belső, tartalmi** vagy **hangulati rokonságában** gyökeredznek. Kétségtávol itt is a **szimultán** képzettársulásnak jut a főszerep, az **asszimilációnak**, ha ugyanazon érzékterület képzetei kapcsolódnak, s a **komplikációnak**, ha a társulás különböző érzékterületek között történik. A megfelelő jelentésváltozásokat röviden **asszimilációs** és **komplikációs jelentésváltozásoknak** nevezhetjük.

Vö. ROUDET i. h. 690 (nála: *changements résultant d'une association par ressemblance représentative ou ressemblance affective des idées*).

30. § Az asszimilációs jelentésváltozás leggyakoribb formája két azonos elemekkel bíró képzetkomplexum apperceptív asszimilációján alapul. E lelki folyamat természetes következménye, hogy úgy érezzük: az asszimiláló képzethez társult hangsor az asszimilált képzethez is tartozik. Lélektani szempontból **azonosítással**, a külső, nyelvi változást tekintve, **névátvitellel** van dolgunk.

A lelki folyamat egyszerűségét bizonyítja az a körülmény is, hogy rendszerint legközvetlenebb megfigyelésünk körébe eső tárgyak nevét visszük át tőlünk távolabb eső tárgyakra. Idetartozik mindenekelőtt az asszimilációs jelentésváltozásoknak az a gazdag csoportja, midőn saját testrészeink és cselekvéseink nevét visszük át a természeti tárgyakra és folyamatokra. Beszélünk a hegy *lábáról*, *derekáról*, *gerincéről*, a korszó *szájáról*, *hasáról*, *füléről*, *csecseről*, *talpáról*, a mák *fejéről*, a harang *nyelvéről*. Néha a szó testrészelentése el is homályosulhat; csak a rokon nyelvekből tudjuk, hogy ma leginkább 'Stengel, Schaft' jelentésben használt *szár* szavunk eredeti jelentése 'Schienbein' volt: finn *sääri*, mordvin *sájjár*, zürjén *išör* stb. 'Schienbein, Schmalbein'. *Öböl* szavunk eredeti jelentése nem 'Meerbusen', hanem 'kebel' (< mongol *öbür* 'kebel, mell, a ruha öble').

Ez az antropocentrikus szemlélet nemcsak a magyar nyelvet jellemzi; hasonló jelentésváltozásokat más nyelvekből is idézhetnénk. Nemcsak a magyar fejezi ki a 'finire' fogalmát a *befejez* igével; ugyanez a szemlélet van a finn *päättä*, a török *başarmak* igékben is. A magyar *mellett*, *felett*, *hátra* kifejezések, amelyekben már alig érezzük a *mell*, *fő*, *hát* testrész-szókat, lélektani szempontból nem különböznek a finn *rinnalla* 'mellett' (< *rinta* 'mell'), *päällää* 'felett' (< *pää* 'fej') vagy a török *başynda* 'mellett' (< *baş* 'fej'), *arkamda* 'mögöttem' (*arka* 'hát, nyakszirt') kifejezésektől.

Az idetartozó jelenségek egy részét a stilisztika a metaforák fejezetében tárgyalja, holott nyilvánvaló, hogy ha a korszó nyílását *száj*-nak nevezem, nem hasonlósági átvittel van dolgunk, ami az egyező és nem egyező jegyek tudatos mérlegelését feltételezné, nem átvitel, hanem azonosítás történt. Az appercepció pillanatában az uralkodó képzetek egyezése mellett az eltérő elemek annyira a háttérbe szorulnak, hogy a *száj* a korszónyílás adekvát nevének tűnik fel.

Vö. SZOLÁR FERENC, *Jelentéstanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról*. NyF. XXXV.

31. § Az eddig tárgyalt legegyszerűbb esetekben az uralkodó képzet a jelentésváltozás megtörténte után is ugyanaz maradt; sokkal változatosabb, érdekesebb jelenségcsoportot alkotnak azok az esetek, midőn az asszimilációt és névátvitelt nyomon követi az **uralkodó képzet megváltozása**. A környező természeti viszonyok megváltozásával, társadalmi átalakulásokkal s az ember által teremtett

kultúra sokirányú fejlődésével szükségképpen együtt jár az appercepció külső feltételeinek gyökeres megváltozása. Innen van, hogy míg az előbb tárgyalt esetekben némi eszmélkedés bárkit rávezethet a régi és új jelentés kapcsolatára, az uralkodó képzet megváltozása esetén az új jelentéssel bíró szó etimológiai kapcsolatának a tudata is elhomályosul.

Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések, tárgyfejlődések, egyszóval egész múltunk emlékét őrizzük. A *lábos* szó esetében, ha az etimológiai kapcsolat tudata még nem is, az uralkodó képzet már meglehetősen elhomályosult, különösen az olyanok előtt, akik a régi, nyílt tűzhely jellemző háromlábú fazekait már csak hallomásból ismerik. Az ország több vidékén a sors útján jutott rét- vagy erdőrészt még ma is *nyilasnak* nevezik, noha a kisorsolás már századok óta nem nyilvetéssel, hanem szalma- vagy gyufaszállal történik. A *fal* eredetileg 'vesszőfonadék'-ot jelentett (finn *pato* 'sepimentum, quo aqua in rivis cohibetur'), éppúgy, mint a német *Wand* is, amely a *winden* ige családjába tartozik.

Az uralkodó képzet megváltozásának egyik leggyakoribb oka, hogy olyan szót, amely régebben csak egy szűkebb csoporton belül volt használatos, a nyelvközösség többi tagjai is eltanulnak, más szóval, ha műszóból közszó lesz. *Gyertya* eredetileg halászati műszó volt: szurokfenyő fáklya, amelyet az éjjeli halászat egy neménél használtak. *Szór* ma általában 'streuen', valamikor csak a gabonát lehetett szórni (< török *sawur-* 'wannen, worfeln'). *Kontár* ma az ügyetlen ember, aki elrontja, amihez hozzáfog; régen csak az olyan mesterember, aki a céhen kívül dolgozott. A *csökönös* jelzőt még a XVIII. század végén is csak lóra alkalmazták; ez felel meg eredetének is (< török *čikin* 'stützig, störrisch, von Pferden'); *szélhámos* a 'szélről fogott ló' volt, amely a többenél szabadabban fickándozhatott. Az eredeti uralkodó képzet nyilván olyan emberek körében homályosult el, akiknek lóval, kocsival nem sok dolguk akadt.

Gyakori az uralkodó képzet megváltozása a **szólások** körében is. *Körömszakadtáig tagad* ma egyértelmű ezzel: állhatatosan tagad, s nem is gondolunk arra, hogy régen kínvallatás közben egy e célra szerkesztett hüvelykszorító-félével csakugyan leszakították a vádlott körmét, ha vallomást akartak belőle kicsikarni. Ha valakinek sietős

dolga van, azt mondjuk: *körmére égett a dolog*. Kevesen tudják, hogy a szólásmód a régi kolostorokból került ki, hol az éjjeli ájtatóságok alkalmával a barátoknak bizonyára nem egyszer sietniök kellett az olvasással, hogy a szűken kiszabott, körmükre ragasztott gyertyadarabka a *körmükre ne égjen*. A *földhöz ragadt szegény* kifejezés uralkodó képzeete ma nem ugyanaz, mint volt a jobbagyvilágban, amikor a szegény ember csakugyan *glebae adstrictus* volt.

Vö. KERTÉSZ MANÓ, *Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Beöthy-emlékkönyv 481.

32. § Bármilyen tanulságosak is az asszimilációs jelentésváltozások művelődéstörténeti szempontból, lélektani mértékre nem mérkőzhetnek a vonzás másik főformájával, a **komplikációs jelentésváltozással**. Bármely nyelv történetében megfigyelhető szinte kimeríthetetlen változatosságuk mindennél világosabban bizonyítja, hogy milyen rendkívül fontos szerep jut a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek kapcsolódásának, a komplikációnak egész lelki életünk kialakulásában.

A *rikító* melléknév a *ri*, *rikat*, *rikolt* szócsaládba tartozik, s eredetileg hangérzetre vonatkozott. Ha ma az eleven pirost *rikító* pirosnak mondjuk, a névátvitel nem a két képzet tartalmi közösségén, hanem a hozzájuk fűződő **hangulat rokonságán** alapul. Igaz, hogy a két diszparát képzet kapcsolata nem olyan erős, mint az asszimiláció esetében, de még mindig elég erős ahhoz, hogy a névátvitelt természetesnek találjuk, s hogy a *rikító* hangsor bizonyos színérzet adekvát nevének tűnjék fel.

A *rikító* szó története egyszersmind példa a komplikációs jelentésváltozások legegyszerűbb formájára, amidőn tudniillik érzéki érzetek nevét visszük át egyik érzékterületről a másikra. Itt is megjelölhetjük azokat az általános kereteket, amelyek között a képzettársulás mozog. Az átvitelek legnagyobb része a **tapintási** érzetek köréből van véve, más szóval íz-, szag-, hang- és színbenyomások leggyakrabban rokon hangulatú tapintási érzeteket idéznek tudatunkba.

A *lágý* szó eredeti jelentése 'mollis, weich', de már a régiségben gyakori *lágý-meleg* kapcsolat, a *lágýmatag* származék és a *lángý*, *lángýos* mellékalak már hőérzetet jelent. Ugyanez a jelentésváltozás történt a vogulban is, ahol a magyar szó északi vogul megfelelője,

lańšij ‘weich’ jelentésű, de a tavidai vogul *lańšij* már annyi, mint ‘lau’. Ebben az esetben is nyilván komplikációval van dolgunk, mert a hőérzet a szorosabb értelemben vett tapintási érzettel szemben, noha egy érzékterületről való, diszparát képzetnek tekinthető. Más esetekben tapintási, hő- vagy nyomásérzetek nevét visszük át szag-, hang- vagy látási érzetekre. Íme néhány példa: *Nehéz*, fojtó *búze* van a ködnek (Jókai). *Lágy hangon* elkezdi a románcot énekelni (Jókai). Künn *tompa morajjal* távoztak a rendek (Arany). Nem fogad váró lény *meleg szava* (Tompa). A fordított irányú képzettársulásra, midőn például színérzet névével hangérzetet akarunk jellemezni, kevesebb példát idézhetni: *Tompa, sötét hangon* ily szavakat mondott (Arany).

Az utóbbi esetekben persze még nem történt valódi jelentésváltozás, de a jelzős használat megfigyelése már csak azért is érdekes, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat teszi lehetővé, úgyhogy a vonzás és tapadás folyamatai voltaképpen összefonódnak.

Vö. SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND, *Jelentéstanulmányok a komplikációs jelentésváltozásokról*. NyF. XXXVI.

33. § A komplikációs jelentésváltozások második csoportjába tartoznak azok az esetek, amidőn külső tárgyak és állapotok nevét átvisszük érzéki érzetekre. A *vörös*, *vörös* ‘rot’ melléknév a *vér* ‘Blut’ szó szabályos nomen possessorisra (a ma járatos *vörös* analógiás alakulás), s eredeti jelentése ‘blutig’ volt. Egészen hasonló jelentésváltozás történt az osztjákban (északi osztják *ir* ‘blut’ ~ *virtí* ‘rot’), s a finnben is (*veri* ~ *verevä* ‘pirosposzsgás’). A *szög*, *szég* szó jelentése, különösen hajra vonatkoztatva ‘brunus, subniger’: Maga is *szög* legény, lova is szerecsen (Gyöngyösi). *Szög haját* megkente illatos kenettel (Arany). Eredeti jelentése voltaképpen ‘die Nelke’, régen ugyanis a barna színnek egy változatát a szegfűről nevezték el. A *deres*, a *dér* ‘pruina’ származéka egyszersmind színnévül is használatos.

34. § Érzéki érzetek nevét lelkiállapotokra visszük át vagy a lelkiállapotot a vele járó testi változás névével jelöljük. A fejlődés első szakaszában a szónak fiziológiai és lelki jelentése is van, s testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen.

A *retteg* ige eredeti jelentése: ‘reszket’. MURMELLIUS szótárában (1533) a *Populus tremula* magyar neve: *retegő fa*, s a nép ma is

ismer *rettegő* (azaz reszkető) füvet. Már a következő mondásokban: „az asszonyallat nagy *retteghwen* előwe yewe” (Jordánszky-kódex); „Myt *rettegz* eedes leanyom” (Érdy-kódex), a *retteg* igének éppúgy tulajdoníthatunk testi, mint lelki értelmet. Ma a *retteg* igének (s a *retten*, *rettent*, *rettenetes* származékoknak már a nyelvemlékek korában is) csak lelki értelme van. Egészen hasonló a *rémül* története; a következő példából: „*földec remülenec* koporsoc megnyilnac” (Nádor-kódex), még kitetszik, hogy eredeti jelentése ‘zittern’ volt, amit egyébként a szócsaládba tartozó *remeg* gyakorító alak is kétségtelenné tesz.

Büszke szavunk a *bűz* származéka, s eredeti jelentése ‘putidus’ volt. „Egy *büszke*, magát pézmázó úrfiat csak azért öletett, mert a rajta való szagot neheztetette” – írja Bethlen (*Önéletrírás* 38). De már az ilyen mondatokban: „*bűzzel*, hetykén, *büszkén* szól”, lelki vonatkozása is van. Ma érzelmi velejárója is más, mint régen, amikor csak gáncsoló értelemben használták. A *büszke* ember *fennhéjázó*, *fennhordja az orrát*, *pöffeszkedik*, *felfuvalkodott*. Hasonló képzetársulásból fakadó átvitel magyarázza *gögös* szavunkat is. *Gögös* az olyan ember, aki kitolja a gégéjét, vagy mint régen mondták: a *gögjét*; „*kiülő göggel*... lépcselni taval kevélység volt” – írja Faludi. A következő XVII. századi példák az átmenetet szemléltetik, midőn a szónak már kezd lelki vonatkozása is lenni: „Te magadat mely *nagy göggel* kezded ottan tartani, mely fel kezdesz látni; *gögös* nyakkal jártanak” (NySz.).

A *buta* szónak a székelységben megvan eredeti jelentése: *buta fejsze* ‘tompá, életlen fejsze’. Csak a nyelvtörténeti kutatás derítette fel, hogy nemcsak az ‘obstupeo’ jelentésű *hüledéz* származék, hanem a *hülye* (< *hülő*) melléknév is a *hül* igétől ered (vö. a népnél: *szájahült* ‘buta’).

Ma csak az indulat, a harag *higgad*, *higgadt* gondolkodásról beszélünk. Eredeti jelentése: ‘lágyul, enged, tisztul’; 1544-ben még ezt olvassuk: „az palazk tokba töltetem bort *higgadni*” (OkISz.).

Vö. SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND, *Jelentéstanulmányok*. MNy. IV–V. ZOLNAI GYULA, *A kevélység kifejezései a magyar nyelvben*. Ethn. XIII. 92.

35. § A szóhangulat már az eddig tárgyalt jelentésváltozásoknál is nagy szerepet játszott. Néha az érzelmi velejáró az eredeti tartalmi képzetet egészen kiszorítja. A német *elend* (ófelnémet *eli-lenti*)

eredeti jelentése 'száműzött, külföldön élő', s csak ebből fejlődött mai 'szenvedő, nyomorgó' jelentése.

A mi *vad* melléknevünk eredeti jelentése 'erdő' volt; bizonyítja ezt a megfelelő vogul *ünt* 'Wald' szón kívül a *vadon* kicsinyítő *-n* képzős származék is; tehát itt is olyan jelentésváltozás történt, mint a francia *sauvage*, olasz *selvaggio* < latin *si(a)lvaticum* esetében. A *rideg* a régiségben és a nép nyelvében ma is 'nőtlen fiatalembert, legényt, magános, páratlan, meddő, nem szaporítani való marhát' jelent. A 'magában élő, nőtlen' > 'unfreundlich, mürrisch' jelentésváltozás sok tekintetben a német *elend* szó történetére emlékeztet.

36. § A másodlagos komplikáció esetében külső cselekvések nevét használjuk lelki folyamatok jelzésére. Az eredeti és az új jelentésnek semmi közös eleme nincsen, mindamellett itt is mindig van olyan közbeeső fok, amidőn a szó külső és belső folyamatot is jelölt egyszerre.

Itt is a tapintási érzetek és a kéz reflexmozgásai uralkodnak. A magyar *tud* 'wissen' finn megfelelője: *tuntea* nemcsak 'tud, érez', hanem (legalább *tunnustaa* származéka) 'megérint, megtapogat' is. *Tapasztal* a *tapint*, *tapogat* szócsaládba tartozik, s még a XVII. században is gyakran előfordul 'tapogat' jelentésben: „Az asztalt, ha megtapasztalja az ember, melegséget érez” – írja Mikes. A török eredetű *ér* ige eredeti jelentése 'berühren, reichen, erreichen'; ma három származékát csak lelki folyamat jelölésére használjuk: *ért* (*-t* momentán-intenzív képzővel), *éröz* (*-z* gyakorító képzővel) és *erdékél* (*-dékél* gyakorító képzőbokkal). Ez utóbbi a régibb nyelvben még nem ritka 'hozzá-hozzáér' jelentéssel. Molnár Albert az *agitare equum calcaribus* mondatot így fordítja magyarra: lovat sarkantyúval *érdekelni*. A *megfog* (régén csak így, vö. még ma is: *megfoghatalan*; a ma szokásos *fölfog* a német *auffassen* hatása alatt keletkezett) esetében az etimológiai kapcsolat tudata még nem homályosult el. Hasonló jelentésváltozás magyarázza a német *auffassen*, *begreifen*, francia *comprendre*, olasz *capire*, finn *käsittää* igék elvont értelmét.

Vö. MOHAI LAJOS, *Jelentéstanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásokról*. Székesfehérvár, 1908.

37. § A névhez fűződő jelentés egyidejűleg többirányú képzetársulás hatása alatt állhat, úgyhogy egyidejűleg többirányú jelentésváltozás indulhat meg. Különösen gyakori a tapadás és vonzás fo-

lyamatainak összefonódása. A *rikító* esetében például a névátvitelt a hangérzetről a színérzetre a két diszparát képzet hangulati rokonsága tette lehetővé, de a *rikító piros*-féle jelzős szerkezetek gyakorisága tapadás útján szintén hozzájárult az új jelentés állandósulásához. A 'zittern' jelentésű *rém-* igető (vö. *remeg*) *rémül* származékának 'sich fürchten', *rémlik* származékának 'es dünkt mir' jelentése fejlődött.

Még gyakoribb, hogy a különböző irányú képzettársulások egymás után lépnek fel, s a szó több közbeeső állomáson keresztül jut el mai jelentéséhez. A *régi lábos* fazék elnevezés **állandó** uralkodó jegyű **asszimiláció** eredménye. Ebből a jelzős kapcsolatból **tapadás** útján vált ki a rövidebb *labas* név. Végre a tárgy megváltozása maga után vonta az **uralkodó jegy megváltozását** is. A *deres* melléknév eredeti jelentése: 'dér színű' (**komplikációs** jelentésváltozás); a *deres ló* kapcsolatban nyerte 'Schimmel' jelentését **tapadás** útján (hasonló tapadással: *fakó, pej*, tudniillik ló). Végre a *deres* szó 'Prügelbank' jelentése **asszimiláció** eredménye.

VI. Analógiás változások

38. § A megelőző fejezetekben tárgyalt önálló hang- és jelentésváltozásokkal szemben mindazon eseteket, amidőn valamely szó, illetve mondattani szerkezet egy más szó vagy szócsoport, illetve szerkezet vagy szerkezetcsoport asszociatív hatása alatt megváltozik, az **analógiás változások, analógiás alakulások** gyűjtőneve alá foglaljuk. Az analógiás hatás nem csupán a szó vagy szerkezet **alakját** változtathatja meg; megváltoztathatja az analógia ereje a szó jelentését s nyevtani kategóriáját is.

Kétségtelen, hogy az analógiás változások egy része (azok, amelyek a szó hangalakját módosítják) lélektani szempontból az eddig tárgyalt változások közül az asszociatív hangváltozásokhoz állanak legközelebb. Csakhogy amíg minden analógiás alakulásnál szavak és szerkezetek emlékképei hatnak egymásra, addig az asszociatív hangváltozások esetében nem szó-, hanem hanginterferenciával **van** dolgunk: **ugyanazon szókép hangelemei** befolyásolják egymást.

Vö. B. I. WHEELER, *Analogy in the Scope of Its Application in Language* [Cornell University Studies in Classical Philology] Ithaca, N. Y. 1887 (a kérdés irodalmát is adja, 1876–1887); V. HENRY,

Étude sur l'Analogie en général et sur les formations analogiques de la langue grecque. 1883; HANNES OERTEL, *Lectures on the Study of Language.* III. Imitative and Analogical Changes. New York, 1901; W. WUNDT, *Völkerpsychologie. Die Sprache*² (Assoziative Fernwirkung der Laute). I. 431; B. DELBRÜCK, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*⁴. 1904, 161. kk.; H. PAUL, *Prinzipien*⁴ 106; M. BRÉAL, *Essais de sémantique.* Paris, 1904. 60; SIMONYI ZSIGMOND, *Az analógia hatásairól, főleg a szóképzésben.* NyÉrt. IX. 12; HORGER ANTAL, *A nyelvtudomány alapelvei.* Bp. 1914. 62.

39. § Minden analógiás változás alapja képzettársulás, de természetesen ez a tétel nem megfordítható: abból, hogy két szót vagy szerkezetet asszociatív kapocs fűz össze, nem következik, hogy e kapcsolat nyelvileg is kifejezésre jut.

Az analógia körébe eső nyelvi jelenségek tanulmányozásánál nagy hasznát veheti a nyelvtudomány is a kísérleti lélektan úgyszemint **szótársító kísérleteinek.** A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy amennyiben kísérleteinket egyazon nyelvközösséghez tartozó nagyobb számú egyénre kiterjesztjük, a hívószókra adott felelőszók szűkebb határok között mozognak, vagyis ugyanaz a hívószó a megfigyelték közül többenél, néha a megfigyelték túlnyomó többségénél ugyanazt a képzetet aktualizálja. Az ilyen esetekben **kiemelkedő vagy kiváltságolt szótársítással** állunk szemben. A kiemelkedő szótársítások törvényeinek ismerete a nyelvtörténész számára is megkönnyíti az analógiás változások felismerését és magyarázatát, mert hiszen eleve valószínűnek tudhatjuk, hogy az analógiás hatás is abban az irányban halad, amelyet a nyelvközösség legtöbb tagjának társító iránya követ. Másfelől valamely nyelvben végbe ment analógiás változások, alakulások rendszeres összeállítása lélektani szempontból is érdekes lehet, mert hiszen az illető nyelvközösség kiemelkedő szótársításainak történetére vet világot.

Vö. A. THUMB—K. MARBE, *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung.* 1901; KORNIS GYULA, *A lelki élet* II. 291.

40. § Az analógiás változások osztályozása csupán az alapul szolgáló képzettársulások természete szerint történhetik.

Míg a jelentésváltozásoknál az egyidejű képzettársulás két főformája, az asszimiláció és a komplikáció játszotta a főszerepet,

addig az analógiás változásoknál a főszerep a **szukcesszív** képzettársulásnak jut. Itt is két főtípust különböztetünk meg: 1. az olyan érte-
teknek és képzeteknek, amelyek tapasztalatunkban egyidejűleg vagy
közvetlenül egymás után jelentkeztek, megvan az a készségük, hogy
egymást kölcsönösen fölújítsák; 2. minden tudati tartalom felújíthat-
ja azt a tudati tartalmat, amellyel közös elmei vannak. Az első eset-
ben **érintkezési képzettársulással** (*Berührungsassoziation, associa-
tion par contigüité*), az utóbbiban **hasonlósági képzettársulással**
(*Ähnlichkeitsassoziation*) van dolgunk.

Ennek megfelelőleg, az analógiás változásoknak is két nagy cso-
portját különböztetjük meg. Ha az indukáló szót vagy szerkezetet az
indukálttal érintkezési képzettársulás kapcsolja össze, **külső analó-
giáról**, ha hasonlósági képzettársulás fűzi össze, **belső analógiáról**
beszélünk.

A belső analógia körén belül viszont aszerint, hogy az indukciót
a jelentések egyezése (vagy ellentétes volta), a hangalak egyezése
vagy hasonlósága, a funkció egyezése, avagy mind a hangalak, mind
a jelentés részleges egyezése teszi lehetővé, megkülönböztetünk
fogalmi és alaki, funkcionális és grammatikai analógiát.

Persze nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy maguk a
képzettársulási folyamatok is sokkal bonyolultabbak, hogysen szí-
gorúan elhatárolt osztályokba való besorolásuk erőszak nélkül
megtörténhetnék. Igen sok esetben a képzetfelidézésnek nem is egy,
hanem egyszerre több oka működik közre. Ha például valaki a *na-
rancs* hívószóra a *citrom* szóval felel, nehéz volna eldönteni, hogy a
felidézést a két gyümölcs szín- és alakbeli hasonlósága könnyítette
meg, vagy pedig az, hogy a két gyümölcsöt a kereskedésekben
gyakran láthatni egymás mellett? Éppen ezért eleve valószínűnek
kell tartanunk, hogy az analógiás változások sem sorolhatók merev
osztályokba, hanem meg kell elégednünk a főbb típusok megállapí-
tásával, amelyek között nem mindig könnyű megvonni a határvona-
lat. A *térül-fordul* > *térül-férül* változás esetében például az analógi-
ás hatást a két szó állandó kapcsolata tette lehetővé, de bizonyára a
jelentések szinonim volta is elősegítette.

41. § Állandó vagy gyakori összetételek, ikerszók tagjait szoros
külső asszociatív kapocs fűzi össze, aminek külső nyelvi eredménye
igen sok esetben az lehet, hogy az egyik tag a másikkhoz hasonlóbbá
válk. A hasonulás iránya vagy előreható, vagy hátraható. Példák az

előreható hasonulásra: a *széd-vész* állandó összetétel jelentése régen 'collecto' volt, Félegyházán ma is annyi mint 'vásárol' (MTSz.). Az összetétel második tagja az elsőhöz hasonult; íme néhány XVII. századi példa: „Szőlő hegynek jövedelme, mely dézsmából és egyéb *szedő-vedő* szokásból adatik... *szedéssel vedéssel* adózással senkinek nem tartoznak” (1638, NySz.). „Aprónként *fölszedik-vedik* ... füzetésüket” (Lépes Bálint, NySz.). Dunántúl ma is: *szédi-védi* '1. molnár; 2. rongyszedő zsidó'; „Abbú *szedém-vedém* ki vörsemeit” (Bakony, MTSz.). Hasonló példák: *egyszer-másszor* (ejtése *eccer-másszor*) < *ecci-mácci* (Udvarhely m., MTSz.). A Székelyföldről idézett *máccor* változat is csak az **eccer-máccor* kapcsolatból válhatott ki. *Térül-férül* (Székelyföld) < *térül-fordul* (NySz., MTSz., Csallóköz, Alföld, Háromszék). *Mézes-mázos* 'hízalgő' < 'mézes-mákos' (C., MA., PP.) 'cocctum'. *Kecskebukázik* (Székelyföld), *kecskebicskázik* (Dráva melléke, ebből elvonással: *kecskebuscska* Székelyföld, *kecskebicska* Dráva melléke) 'bukfencezik', illetve 'bukfenc' < *kecskebukázik* (Baranya m., Székelyföld), *kecskebuk(k)a* (Erdély, MTSz.). A szólás eredeti alakja: *bejártuk Ungot-Bereget*, de már ebben: túl voltunk *ungon-berken*, a második tag az elsőhöz idomult (vö. MNy. VII. 288).

Példák a hátraható hasonulásra: a régiségben *örökköl örökké* (vö. *ewrekkal ewrewkke*; Jókai-kódex 8; *örökköl öröкке*; Sándor-kódex 28) < *örököl örökké* (vö. *ewrewkewl ewrewke*; Jókai-kódex 19; *erekwl erেকে*; Érdy-kódex 341); ugyanígy a mai *örökön örökké* (vö. *mindörökön örökkétig* Udvarhely m., MTSz.) < *örökön örökké*. Ezt a szólást: *bejártam Tolnát, Baranyát*, már Barczafalvi így idézi: *bejártam Toronyát Baranyát*, Hevesben pedig, még teljesebb alaki kiegyenlítődéssel: *bejárták má ők Toronyát-Boronyát* (MNépkGy. IX. 326). *Kivilágos kivirradtig* < *világos kivirradtig*.

Az analógiás hatás kiterjedhet az olyan összetételekre is, amelyeknek tagjai a mondatban nem egymás mellett, hanem egymástól távolabb helyezkednek el (*Distanzverbindungen*). A *mintsem* kötőszó legtöbbszörre *inkább* kezdetű főmondatban kapcsolatban szerepel. Ez magyarázza, hogy a Székelyföldön *mincsább* változata keletkezett: *Mincsább* rád köszönném, *inkább* elönteném, (MNépkGy. III. 146); *Mincsább* érted szomorkodnám, *inkább* hideg vizet innám, (Udvarhely m., MTSz.). *Mentől-annál* helyett néha *mentül-antul-t* is hallani.

42. § Állandó szósorok, felsorolások tagjait is szoros külső aszociatív kapocs fűzi össze, amely gyakran az egyes tagok analógiás egymásra hatásában nyer kifejezést.

A német *mitte-woche* eredetileg két szó volt, de a többi nap nevének hatása alatt kéttagú szóvá és hímnevűvé vált: *der Mittwoch*. A spanyol *lunes, miércoles* (< latin *Lunae, Mercurii*, tudniillik *dies*) alakját a *martes, jueves, viernes* (< latin *Martis, Iovis, Veneris*, tudniillik *dies*) analógiás hatása magyarázza, amely utóbbiakban persze a szóvégi *-s* etimológiai eredetű. A vulgáris latin *octember* (vö. ófrancia, provanszál *octembre*, ószláv *oktęmbri*) < *october* a *september, november, december* szülötte. Éppen így a csallóközi *aprélus* (MTSz.) a *március, május* stb. hatása alatt keletkezett. A magyar *hét* eredeti alakja, a rokon nyelvek után ítélve (vö. osztják *lábət*, vogul *sāt, sāt*) **ét* lehetett; szókezdő *h*-ját csak a számsorban előtte álló *hat* hatásának köszönheti. A finn '7' számnév eredeti alakja *seitsen* (genitivusa *seitsemän*) volt; a mai *seitsemän* (genitivusa *seitsemän*) alakot a háromtagú *yhdeksän, kahdeksan* magyarázza. A szabályos *kettőnk, kettőtök* mellett a régiségben *együnk, egyitek* (vö. *tű éggitec*: unus vestrum, Müncheneri Kódex 64), *hármunk, hármótök* stb. szintén szabályos személyragos alakok állottak. A ma elterjedt *egyőnk, egyőtök, hármótök, négyőtök* alakokat csak a *kettőnk, kettőtök* hatásával magyarázhatjuk. Sőt, az analógiás hatás a számnevektől a névmásokhoz is átcsapott, s *melyőtök, némelyikőtök, egyőnk-másónk* (MTSz.) alakok is keletkeztek.

43. § Rímelő szavak is befolyásolhatják egymást. Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjteményében* (Bp., 1891. 291) az egyik versikének ilyen változatát olvassuk:

Kinek látom *kacagását*,
Annak veszem *zálogását*.

A latinban a *pons, mons, fons* hímnevű, míg ellenben *frons* nőnemű (vö. az olaszban is *il ponte, il monte, de: la fronte*); a franciában a rímelő szavak hatása alatt a *frons* is hímnevűvé vált: *le front*.

Vö. RISOP, *Begriffsverwandschaft und Sprachentwicklung*. Berlin, 1903.

44. § A belső analógiás változások első csoportjában a szavak vagy szerkezetek egymásra hatását a jelentések egyezése vagy ro-

konsága (illetve ellentétes volta) teszi lehetővé, tehát **fogalmi hasonulással** van dolgunk.

A fogalmi hasonulás eredménye lehet mindenekelőtt az indukált szó vagy szerkezet hangalakjának megváltozása. Ha valamely *a* képzet *b*-vel asszociatív kapcsolatban van, e kapcsolat megnehezíti *a*-nak *c*-vel való társulását; ha azonban *a*-nak mégis sikerül *b*-vel is, meg *c*-vel is asszociálódnia, akkor a reprodukció alkalmával *b* is, meg *c* is felújulni törekszik, ami az egyik tényleges felújulását megnehezíti, vagy ha az egymást gátló képzetdiszpozíciók egyszerre érvényesülnek, keverékképzet, illetve -szó keletkezik.*

Rokon értelmű szók vagy szerkezetek keveredése: *cifornyás* (Thaly, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II. 90) < *cifra X cikornyás*; *pirkallik* (Bars m., MTSz.) < *pirkad X pitymallik*; *ordibál* < *ordít* és *kiabál*.** Néha rokon értelmű szócsaládok kölcsönösen kiegészülnek a hiányzó tagokkal: *mocsár* (*mocsér* [Gömör m., MTSz.]), *mocsaras*, *mocsolya*, *mocsok*, *mocskos*, *mocskol* ~ *pocsaras* (MTSz.), *pocsér* (Tolna és Gömör m., MTSz.), *pocsolya*, *pocsok*, *pocskos*, *pocskol*, *pocséta*. Persze ebben az esetben a képzetkapcsolatot az alakok hasonlósága is elősegítette. Régen így mondták: *törődik valamin*; a mai *törődik valamivel* szerkezet a rokon értelmű gondol valamivel hatása alatt keletkezett. A nem ritka *láttam Pétert, hogy jön* úgynevezett attrakciós szerkezet a *láttam Pétert jönni* és *láttam, hogy Péter jön* szerkezetek keveredése.***

45. § Még gyakoribb az ellentétes jelentésű szók és szerkezetek egymásra hatása. Az ellentétes képzetek éppen korrelatív voltaknál fogva egymást kölcsönösen megvilágítják. Az ellentétek szerint való felidézés a kísérleti vizsgálatok tanúsága szerint is a leggyorsabban megy végbe.^o Így keletkezett a vulgáris latinban a *grevis* < *gravis* (vö. olasz *grève*, francia *grief*) az ellentétes jelentésű *levis* hatása alatt. Így keletkezett a magyarban a *lovagol* (majd később a *kutyagol*, *szamaragol* a *lovagol* igéből elvont -*gol* képzővel) a szabályos

* KORNIS GYULA, *A lelki élet* II. 283.

** Vö. SIMONYI ZSIGMOND, *Kombináló szóalkotás*. 1890; Nyr. XX. 407, 543, NyK. XXIV. 129, Nyr. XXVIII. 433; SZINNYEI Nyr. XIX. 75; SZARVAS G. Nyr. XX. 39, 450.

*** Vö. KERTÉSZ MANÓ, *Analogia a mondat szerkesztésben*. Nyr. XXXIV.

^o Vö. KORNIS GYULA, *A lelki élet* II. 193; JODL, *Psychologie* II. 162.

gyalog-ol ellentéteképpen. Ma azt mondjuk *falusi* (régén *falus*) a *városi* hatása alatt. Az alaktanilag érthetetlen *örömetes*, *keservetes* (NySz.), *kényelmetes* mellékneveket az ellentétes jelentésű *örömtelen*, *keservellen*, *kényelmetlen* analógiája hozta létre. A régi logikus *szűkölködik valami nélkül* szerkezetet – a *bővelkedik valamiben* hatása alatt – kiszorította a *szűkölködik valamiben*. Ha Bajza egy helyen ezt írja: *nem messze hozzájok*, e helyett *tőlük*, nyilvánvaló, hogy a *közel hozzájuk* szerkezet csillant fel lelkében.

46. § Az indukáló és az indukált szó jelentésének egyezésén vagy ellentétes voltán alapuló hasonulás megváltoztathatja az indukált szó nyelvtani kategóriáját is. Különösen gyakori a grammatikai genus analógiás megváltozása.

A latin *aestas* nőnemű, a francia *l'été* hímnemű, nyilván az egy fogalomkörhöz tartozó hímnemű *le printemps*, *l'automne*, *l'hiver* szavak hatása alatt. A francia *nuit* nőnemű, mégis egyik összetétele, a *minuit* hímnemű: *vers le minuit* stb.; a nemváltozás csupán az ellentétes értelmű *le midi* hatása alatt mehetett végbe. Ha a latin *mare* az olaszban (*il mare*) és a spanyolban (*el mar*) szabályosan hímnemű, míg a franciában (*la mer*) nőnemű, a nemváltozás okát csupán a nőnemű *la terre* asszociatív hatásában kereshetjük.

Persze a felsorolt esetekben az analógiás indukciót a fogalmi kapcsolaton kívül megkönnyítette az is, hogy a *midi–minuit*, *terre–mer* szópárok állandó kifejezésekben is gyakran kerülnek egymás mellé: *de midi à minuit*, *sur terre et sur mer* stb., tehát a fogalmi hasonulás folyamata összefonódott a külső analógiás tapadással.

Vö. RISOP i. m.

47. § A belső analógiás változások második csoportjába azok az esetek tartoznak, midőn a szavak egymásra hatását a **hangalak teljes vagy részleges egyezése** teszi lehetővé, s az asszociatív hatás következtében a szó jelentése vagy funkciója, illetve nyelvtani kategóriája változik meg.*

A német *Wahnsinn*, *Wahnwitz* összetételek első tagja voltaképpen a régi német *wan* 'üres' melléknév, de a mai nyelvérzék, mint a helyesírás is mutatja, a *wähnen* igéhez kapcsolja. A magyar *íromba*

* SCHMIDT, *Die Gründe des Bedeutungswandels*. 1894 29; TOLNAI MNy. XII. 27, XV. 132.

szó eredeti jelentése ‘pettyegetett, kendermagos tyúk’, de az újabb irodalmi nyelvben, a rokonhangzású *otromba* hatása alatt valóságos jelentésváltozáson ment keresztül, s az ‘otromba, idomtalan, esetlen’ egyértékesévé vált, sőt egy feljegyzés szerint már a palóc nép is használja személyről is ‘esetlen, durva’ jelentéssel (MTSz.). Az *il-domos* szó régi jelentése ‘okos, ravasz’. Az 1840-es években Széchenyi felújította, s azóta, az *illő, illedelmes* szavak hatása alatt az ‘anständig’ jelentést fűzzük hozzá (ilyen jelentéssel él állítólag Gyöngyösön is, Nyr. II. 181). *Padmaly* szláv eredetű szó (< szlovén *podmol* ‘vom Wasser unterwühlter Ort’), s eredetileg s a népnél ma is ‘víztől alámosott part’-ot vagy a ‘sírgödör oldalfülkéjé’-t jelenti. Ha újabb íróink (Jókai, Herczeg) ‘plafond’ értelemben használják, a hasonló alakú *padlás* szó asszociatív hatása nyilvánvaló (vö. MNy. III. 384, XII. 27). *Iratos* annyi mint ‘tarka’; ha Bársony István egy helyen *iratos illatokról* ír, nyilvánvaló, hogy az *ír* ‘balzsam’ szó hatása alatt tulajdonít az *iratos* szónak ‘balzsamos’ jelentést (vö. MNy. III. 384, XII. 27).

48. § Kissé eltérő esetek azok, midőn két, gyakran heterogén jelentésű szó hangalakja hasonlósága alapján társul, s az egyik, rendszerint az ismertebb, a gyakoribb, a másikat mind hangalak, mind jelentés tekintetében asszimilálja (népetimológia).

A mai németben a *Friedhof* szóhoz a ‘béke’ képzetét kapcsoljuk, s úgy érezzük, hogy az összetétel első tagja a *Friede* szó, pedig (vö. középfelnémet *vríthof*) voltaképpen ‘der eingefriedigte Hof’, ‘körülkerített udvar’ volt.

Éppen így a *Sündflut*-ot nyelvérzékünk a *Sünde* összetételei közé sorolja, pedig voltaképpen részint alakí, részint fogalmi hasonulással keletkezett a *sin-vluot*-ból: ‘der allgemeine Flut’ (vö. ófelnémet, középfelnémet *sin* ‘überall, immer’). A magyar *tubarózsa* *Polyanthes tuberosa* növénynevének eredetileg sem a *tubá*-hoz, sem a *rózsá*-hoz nincs semmi köze, mert hiszen a latin *tuberosa* ‘gumós’ név átvétele. Hasonló esetek: *arnica* > magyar *árnyék* fű, radix, *colombo* > magyar *kolompos* gyökér stb.

Vö. WUNDT, *Die Sprache* I². 466; OERTEL i. m. 185.

49. § Nyelvkeveredés esetében két különböző nyelvhez tartozó, részben szinonim szavak szoros képzettársulási kapcsolata gyakran jelentésváltozást idéz elő olyan irányban, hogy az egyik szó jelentésének köre kiegészül, s a másikéhoz teljesen hasonlónak válik. A

magyar *világ* szó eredeti jelentése csak 'lux', vö. votják *valk* 'fényes, ragyogó', mordvin *valda* 'világos', finn *valkea* 'fehér'. Mai gyakoribb 'mundus' jelentését a szláv *světī* hatása alatt nyerte, amelynek 'lux' és 'mundus' jelentése van.

Megkönnyíti az analógiás jelentésváltozást, rokon nyelvek keveredése esetén, a két szó etimológiai kapcsolatának, rokon voltának tudata is. Egy amerikai író ezt írja: „you *overdrive* your duties”; nyilván a német *übertreiben* szó hatása alatt használja *exaggerate* helyett az *overdrive* igét, s tulajdonít neki 'túloz' értelmet.

OERTEL i. m. 167; KR. SANDFELD-JENSEN, *Notes sur les calques linguistiques*. Thomsen-Festschrift 1912. 166–73.

50. § Van példa arra is, hogy hasonló hangalakú szavak asszociatív kapcsolata a grammatikai kategória megváltozását idézi elő. A *gyámol* szó eredetileg főnév; ha Kazinczy és Berzsenyi igének kezdik használni, a kategóriaváltozást nyilván a nagyszámú *-ol*, *-öl* képzős denominális ige (*füstöl*, *orvosol*, *darabol*, *igazol* stb.) képzet-társulási hatása idézte elő.

51. § A belső analógiás változások harmadik, leggazdagabb, s a nyelvfejlődés szempontjából legfontosabb csoportjába a nyelvtani hasonulások tartoznak.

Ugyanazon szónak különféle ragos és képzős alakjai vagy flexiósváltozatai képzetsort alkotnak lelkünkben, amelyek tagjait a részben közös jelentés és a részben közös hangalak alapján asszociatív kapocs fűzi össze. Ilyen sorok például: *ház*, *házat*, *házak*, *házas*, *házasodik*, *házasság*; *ír*, *írunk*, *írtam*, *író*, *írás*, *irodalom*, *iratos*. Az etimológiai képzetsorokat összefűző kapocs különböző erejű lehet. Minél teljesebb a jelentésbeli egyezés, annál szorosabb a kapocs; például a *ház* ~ *házat*, *házas*, míg ellenben a *házasság*, *házasodik* szavaknál az uralkodó jegy megváltozása az etimológiai kapcsolat érzetét is meggyengítette. Ugyanígy az *írok*, *írtam*, *írás* származékok szorosabban kapcsolódnak az *ír* alakhoz (és egymáshoz), mint a kissé megváltozott jelentésű *irodalom* származék. Gyökeresebb jelentésváltozásnak (különösen ha alakváltozással jár együtt) az lehet a következménye, hogy az illető szó etimológiai hovátartozásának tudata elhomályosul vagy egészen megszűnik. A *haza* 'nach Hause' és 'das Vaterland', *megfontol* 'überlegen' esetekben még némi eszmélkedés rávezethet arra, hogy a *ház* és *font* származékaival van dolgunk, de már a *hetyke* 'keck', *hülye* 'blöd', *átkoz*

'verwünschen' szavakról csak a nyelvtörténeti kutatás deríthette ki, hogy a *hëgy*, *hëgyës*, *hűl* és *áld* szócsaládba tartoznak. Az ilyen szavakat izolált, elszigetelt szavaknak nevezzük. (HORGER i. m. 118.)

Minél teljesebb valamely etimológiai soron belül az alaprész, a tő alaki egyezése, annál szorosabb a tagok képzettársulási kapcsolata. Az állandó tövű *ház*, *házat*, *házas*, *háznál* stb., *lép*, *lépünk*, *lépni*, *lépés* stb. származékok szilárdabb, szorosabban kapcsolt képzetsort alkotnak, mint a változó tövű *vész*, *vettem*, *venni*, *vévő*; *aluszik*, *álm*, *olt*; *az*, *oda*, *úgy*. Leglazább a kapcsolat az úgynevezett nyelvbeli kiegészülés esetében (szuppletivizmus), midőn különböző tövek, illetve származékaik alkotnak közös paradigmát, például *van-lesz*, *hyvā-parempi*, *bonus-melior-optimus*; *je vais-nous allons-j'irai*.

Másfelől különböző tövek azonos funkciójú alakjai **grammatikai képzetsort** alkotnak, így például valamennyi többes szám, valamennyi genitivus, valamennyi múlt idejű igealak stb. Ha a közös funkció képzetének közös alaki exponense van, a tagok asszociatív kapcsolata szorosabb, például a *házak*, *lázak*, *vázak* többesek, a *teszek*, *veszek*, *leszek*, *hiszek* praesens 1. személyek, a *legis*, *regis*, *gregis* genitivusok egymást könnyebben felújítják, mint például a *házak*, *ökrök*, *darvak* többes alakok, a *teszek*, *vagyok*, *jövök*, *lépek* 1. személyek, midőn a funkció alaki kitevője csak részben közös, vagy a *rosae*, *domini*, *regis*, *manus* genitivusok, midőn a közös funkció alaki exponensei merőben különböznek.

52. § Az etimológiai és nyelvtani képzetsorok többszörösen keresztezik egymást. A *vész*, *vettem*, *vévő*, *vétel* stb. etimológiai sor minden egyes tagja más-más nyelvtani sorba tartozik: *vész*, *lész*, *megy*, *van*: *vettem*, *löttem*, *mentem*, *voltam*; *vétel*, *tétel*, *hitel*, *vitel* stb. Viszont például a *házak*, *emberek*, *egyek* stb. nyelvtani sor tagjai más-más etimológiai sorba valók: *ház*, *házas*, *házi*; *ember*, *emberi*, *emberség*; *ég*, *égi*, *égnek* stb.

E kereszteződések teszik lehetővé, hogy lelkünkben, képletesen szólva, etimológiai-grammatikai arányok keletkezzenek: *láz*: *lázás* = *máz*: *mázás*, *kel*: *költ* = *telik*: *tölt*, *tész*: *tött*: *tévő*: *tétel* = *vész*: *vött*: *vévő*: *vétel*.

E lelki arányok fontossága a rendes beszédműködés szempontjából nyilvánvaló: hiszen ezek tesznek bennünket képessé arra, hogy

egy-egy etimológiai képzetsor (vagy nyelvtani képzetsor) hiányzó tagját pótoljuk, újra megalkossuk. A beszélés tulajdonképpen folytonos analógiás képzés és hasonlítás. Ha valamely nyelvet folyékonyan beszélünk, minden habozás nélkül képezzük a főnév eseteit, az ige alakjait, az alapszók származékait, anélkül, hogy őket minden egyes esetben külön megtanultuk volna. A beszélés javarészt nem másoktól eltanult, begyakorolt alakok reprodukálása, hanem új alakok teremtése, amire bennünket az ismertetett arányok tesznek képessé. Valóságos lappangó paradigmaszerű képzetsorok vannak bennünk; nem egyes önálló képzetek, hanem elemi működési készségek, s ezek közül esetről esetre az hat, amelyikre a tudat állapota éppen kedvező.

A lelki arányok segítségével megalkotott új szóalak vagy meggyezik a hagyományos alakkal (ez a gyakoribb eset), vagy nem; utóbbiak a szorosabb értelemben vett „analógiás alakulások” (vagy, mint a régi, nem szerencsés elnevezés őket megbélyegezte: a „hamis analógia” szülőttei) csak elszigetelt esetek, amelyekben a rendes nyelvhasználattól való eltérés miatt az elemi erők működése szembeötlőbb.

53. § Minden nyelv alaktanának a története voltaképpen állandó küzdelem két erő között: a **fiziológiai erő** közt, amely a hangváltozások, különösen a feltételes hangváltozások által az etimológiai (vagy nyelvtani) soron belül újra meg újra különbségeket hoz létre, és a **lélektani erő**, az **analógia** közt, amely e különbségeket kiegyenlíteni törekszik.

A *ház* és a *kéz* alanyesete valamikor így hangzott: **hazu*, **kezü*, tárgyese: **hazut*, **kezüt*, tehát a tőhangzó állandó volt. A tövégi rövid magánhangzók lekopása után a tőhangzó az alanyesetben pótló nyújtással megnyúlt, s ily módon *ház*, *kêz* ~ *házat*, *kezet* kerültek egymás mellé. A *kéz* esetében a tőhangzó váltakozása ma is megvan: *kéz* (*kêzben*, *kêzről* stb.) ~ *kezet*, *kezes*, *kezek*. A *ház* esetében a szabályos **hazat*, **hazas*, **hazak* alakokat a *ház* alanyeset hatása alatt keletkezett analógiás *házat*, *házak*, *házas* alakok kiszorították, s rövid tőhangzóját csak az elszigetelt *haza* lativus őrizte meg. A hosszú tőhangzós *négy* analógiájára keletkezett a *négyen*, *négyes*, *négyet*, de még ma is szabályosan rövid tőhangzóval *négyed*, *negyven*. Ugyancsak a *daru*, *hamu*, *szó* alanyesetek hatása magyarázza a *darut*, *hamut*, *szót* tárgyeseket, amelyek a szabályos

darvat, hamvat, szavat alakokat már-már kiszorították. Máskor meg a ragos-képzős alakok hatása alatt új alanyeset keletkezik. A *könyvet, könyves* stb. alakokból vonódott el a *könyv* nominativus a régi *könyü* helyett. Végre van példa arra is, hogy kettős irányú kiegyenlítődéssel alakpár, két külön szó keletkezik (utólag rendszerint jelentésmegoszlással), például a *szarú ~ szarvat* váltakozásból egyrészt *szarv ~ szarvat*, másrészt *szarú ~ szarút*.

Az analógiás alakulások az igei paradigmákon belül épp olyan gyakoriak, mint a névszóiak körében. Valamikor a *metsz* és *játszik* igeik ragozása egészen olyan volt, mint a *fekszik* igéé. Nyelvemlékeinkben még *fekszén, metszén, fekütt, metütt, fekö, mető* (még ma is a Bodroglakban: *lábmettő* [MTSz.]) állanak egymás mellett. Lassanként azonban a *metsz* és *játsz*-igéknél az *sz* elem, amely voltaképpen gyakorító képző, s mint ilyen csak a jelen időben van helyén, áterjedt a többi igealakra is (*metszött, játszott, metsző, játszó*), s az analógia hatalmának csupán a *metél* és *játék* származékok állottak ellen. A szabályos *evő* mellett már 1663-ban előfordul az analógiás *esző* (vö. *észős* 'csípős' [MTSz.]), *hívő* mellett *nehezen hisző*.

54. § Az eddig tárgyalt esetekben az alaki kiegyenlítődések egy szócsaládon vagy paradigmán belül ment végbe, s a főszerepet az etimológiai képzetsor játszotta. Más esetekben a hasonulás a funkciót kifejező alaktani elemekre vonatkozik, s a nyelvtani képzetsor az uralkodó.

Újabban gyakran hallhatni a hagyományos *engedj* helyett az *engess* felszólító alakot, vagyis az *enged*: *engedj* ige átsiklott a *vezet*: *vezess* típushoz. A közvetítő nyilván a közös múlt-alak volt: *vezettem ~ engedtem* (ejtése: *engettem*). A *várjam, várjad, várja* stb. alakokban a *j* a felszólító mód jele. Ez a *j* elem befurakodott mindezekelőtt a jelen idejű tárgyias igealakok egy részébe (*várja, várjuk, várjátok, várják*), amelyekben eredetileg nem volt *j*, majd innen továbbterjedt a 3. személyű birtokos személyragos alakokba is: *karja < kara*.

A vulgáris latinban a *qui, cuius, cui* hatása alatt **illi, *illujus, *illui* (vö. olasz *lui*, francia *lui*) paradigma keletkezett. A latin *amamus, dormimus, vendimus* szabályos francia folytatása **amains, *dormins, *vendeins* volna; a meglévő *aimons, dormons, vendons* több 1. személynek közös *-ons* végzetét az egyetlen *sons* (< *sumus*)

analógiás hatása magyarázza. Képzőbokrok keletkezésénél és továbbterjedésénél is a nyelvtani képzetsor játssza a főszerepet. Az *alapat* az *alapos* ige *-at* képzős származéka. A *homlokzat* (*homlokoz* ige sohasem volt!) világosan bizonyítja, hogy a nyelvérzék az *alapat* származékot (és társait) így elemezte: *alap-zat*, s egy *-zat* képzőbokrot vont el belőle. A *halász*, *vadász*: *halászat*, *vadászat* arányok születték a *kalász* névszó mellé a *kalászat* 'Ährenlese' származékot.

55. § A grammatikai analógiának egyik leggyakoribb esete az elvonás: új vagy új alakú, illetve jelentésű alanyeset megalkotása.

Leggyakoribb az igéből való elvonás; így keletkezett a *kasza*: *kaszál* típus hatása alatt a *kapál*, *piszkál* igékből a *kapa*, *piszka*(fa) nominativus. Ugyanilyen elvonások *átok*, *ború*, *derű* az *átkoz*, *borul*, *derül* igékből. Ritkább a névszóból való elvonás. *Csend* (Gyöngyösi óta) elvonás a *csendes* (< régi *csendesz*), *ildom* Széchenyiek elvonása az *ildomos* melléknévből. *Medve*, *jegenye* ebből van elvonva: **medvéd*, **jegnyéd* (< szláv *medvěď*, szerbhorvát *jàgnjãđ*), amely alakokat a magyar nyelvérzék kicsinyítő *-d* képzős származéknak érzett. Van példa a ragos (illetve ragosnak vélt) alakból való elvonásra is. Így keletkezett a *domikát* 'levesféle' (< román *dumicat*) mellett, amelyet a nyelvérzék tárgyესetnek érzett, vidékenként a *domika*-(leves) alak. A szerb *čardāk* szabályos megfelelője a *csárdák* > *csárdák* volna. A *csárda* alak alig lehet egyéb, mint népi elvonás a többesnek vélt **csárdák*-ból.

Az elvonás eredménye lehet új jelentésű nominativus is. A *cifra* szó eredetileg főnév, jelentése 'zérus' volt. Származékai: *cifráll*, *cifráz*, *cifrás* 'nullákkal, köröcskéekkel díszít, illetve díszített'. E származékokból a XVIII. század folyamán a 'geziert, schnörkelhat' jelentésű *cifra* melléknevet vonták el. A *gége* szónak régen *gég*, *gög* alakja is volt (a *gége* voltaképpen olyan elhomályosult birtokos személyragos alak, mint *mája*, *zúza*), innen *gögös* annyi mint 'kiálló gégejű', majd komplikációs jelentésváltozással 'dölyfös': A mai *gög* 'dölyf' elvonás a lelki jelentésű *gögös* melléknévből.

Vö. SIMONYI ZSIGMOND, *Elvonás*. Nyr. XXXII–III; HORGER, i. m. 71.

56. § A belső analógiás változások negyedik csoportjába tartoznak azok az esetek, midőn a hasonulás alapja nem az alak vagy a jelentés, hanem a **funkció közössége**.

Az angol *always, otherwise, lengthwise* határozószókhöz hasonlított a *sometimes* (< *sometime*) adverbium is, sőt a közbeszédben a *nowheres, anywheres* (< *nowhere, anywhere*) is. A *bennetek, bennünk* partitívusok, mivel a mondatban gyakran szerepeltek tárgyképpen, felvették a *-t* tárgyragot is: *bennünket, benneteket*. A régi *csendes* melléknév a nagyszámú *-s* képzős melléknév (*heves, hűvös, vizes*) hatása alatt szintén *csendes-sé* vált. Az erdélyi íróknál előforduló *inkábbára* alakot a *többére, jobbára*-féle *-ra* ragos fokhatározók hatása magyarázza (SIMONYI ZS., MHat. I. 173).

Jelentéstan

Előszó

1895-ben jelent meg SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF *Tüzetes Magyar Nyelvtanának* első kötete, amely a magyar történeti hangtani és alaktnai kutatások eredményeit foglalja össze. A történeti mondattan kéziratban maradt; a jelentéstani rész megírását a szerzők, úgy látszik, tervbe sem vették.

Azóta kerek harminc esztendő telt el, s ez alatt a hosszú idő alatt a szakfolyóiratokban, monográfiákban tömérdek új anyag, új eredmény látott napvilágot, nemcsak a magyar történeti és finnugor összehasonlító hangtan területén – hisz ez a két tudományág csak azóta kezd igazán kibontakozni –, hanem a szófejtés, az alaktan, a mondattan és a jelentéstan területén is. A *Tüzetes Magyar Nyelvtan* ma már csak az veheti a botlás kockázata nélkül a kezébe, akinek magának módjában áll az ott található adatokat kiegészíteni, a megállapításokat, eredményeket ellenőrizni és helyesbíteni.

Ezért szántam rá magamat arra, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjének ajánlatát elfogadva, addig is, amíg új *Tüzetes Nyelvtan* kiadására gondolhatunk, a *Magyar Történeti Nyelvtan Vázlatát*, amely négyévenként ismétlődő grammatikai előadásaim vezérfonálul szolgál, mintegy kézirat gyanánt, nyomtatásban is közzétegyem. Beosztását, előadásmódját, a felvett anyag mennyiségét elsősorban pedagógiai rendeltetése magyarázza, de azért talán a szakemberek, a magyar nyelvtudomány munkásai is találnak benne egy-egy részletet, amelyet figyelmükre méltathatnak.

Budapest, 1926. április 5-én.

Gombocz Zoltán

I. Bevezetés

1. § A hagyományos grammatikának a klasszikus ókortól, DIONÜSZIOSZ THRAXtól, illetve APOLLÓNIOSZ DÜSZKOLOSZtól kezdve (Kr. utáni II. század) három főrésze volt: 1. **orthoepia** és **orthographia** (a helyes kiejtés és helyesírás tudománya); 2. **etimológia** *ἐτυμολογία* < *ἔτυμος* 'valódi, igazi'; kb. alaktan); 3. szintaxis (*σύνταξις* < *συντάσσω* 'összeállítani'; mondattan). A mi régiebb nyelv-tanainkban is ezt a három részt találjuk meg; pl. SYLVESTER JÁNOS szerint *grammaticae partes sunt: 1. Igaz írāsnak tudomāna; 2. Ighignek igaz tulajdonsāgārul ualō tudomān; 3. Befzidnek egybe fzerzisirul ualō tudomān* (*Grammatica Hungaro-Latina*. 1539, vö. TOLDY, *Corp. Gramm.* 10.).

A hangtan és mondattan mellett a *jelentéstan* (*semasiologia* < *σημαίνω* 'jelenteni') voltaképpen alig száz esztendővel ezelőtt, 1839-ben K. REISIGNél szerepel először a nyelvten önálló részeként (*Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft*; újra kiadta HEERDEGEN, *Semasiologie*. 1875).

Néhány évtizeddel később a H. STEINTHAL és M. LAZARUS által alapított *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* (1860–) bevezető programcikke is kiemeli a szójelentések tárgyalásának fontosságát, s már e folyóirat első kötetében L. TOBLER a jelentésváltozások felosztását kísérli meg (*Versuch eines Systems der Etymologie. Mit bes. Rücksicht auf Völkerpsychologie*. I, 349). Ugyane folyóirat VI. kötetében jelent meg L. TOBLER cikke: *Aesthetisches und Ethisches im Sprachgebrauch* (385). A jelentéstan fontosságát hangsúlyozza az 1860-as évek végén L. GEIGER is, amely szerinte „a nyelv szellemi részének egzakt tudománya volna” (vö. *Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft*. Stuttgart, 1868–72). Valamivel később F. HEEREDEGEN megpróbálja tervrajzát adni az egész jelentéstan rendszerének (*Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie. I–II. Über Ziele und Methode der lateinischen Semasiologie*. Erlangen, 1875). A mi nyelv-tudományi irodalmunkban SIMONYI ZSIGMOND volt az első, aki akadémiai székfoglaló értekezésében a rendszeres jelentéstan gondolatát először felvetette (*A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések*. Budapest, 1881. NyÉrt. X, 1.). A kérdés irodalmára vö. H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 1909⁴. 74–5.

2. § Noha tehát, különösen az utolsó félszázad alatt, ismételen utáltak arra, hogy a nyelv intellektuális oldalának vizsgálata háttérbe szorul a nyelvi kifejezések alakjával foglalkozó diszciplínák, elsősorban a hangtan mellett, és hangsúlyozták a szemaszilológia jogosultágát és fontosságát (vö. különösen M. BRÉAL, *Essai de sémantique*. 1904¹. 1–2), még a legújabb nagy rendszeres összehasonlító vagy történeti nyelvtanokban is hiába keressük a hangtan, alaktan és mondattan mellett a jelentéstani részt. Úgy-szólván csak KR. NYROP a kivétel, aki a *Grammaire historique de la langue française* 4. kötetében rendszeres szemaszilológiát is ad.

Mi e feltűnő hiány oka? Elsősorban mindenesetre az, hogy a szemaszilológiai jelenségek bonyolult természete s szinte végtelen változatossága rendkívül megnehezíti a megfigyelést és a rendszeralkotást. A hangváltozások törvényszerűsége felületes megfigyelés mellett is szembeszökő; a jelentésváltozások törvényszerűsége rejtettebb és nehezebben formulázható. A nyelvészek többségének fel-fogását élesen jellemzi A. THOMAS szkeptikus nyilatkozata: „A hangtanban vannak törvények, s ezért a hangtant tudománynak kell tekintenünk, a szó legszorosabb értelmében. A jelentéstanban nincsenek törvények, s alig lehet elképzelni, hogy valaha is legyenek” (*Nouveaux essais de philologie française* 28).

A rendszeralkotás nehézségét másfelől a jelentéstani törvények sajátos természete magyarázza. Míg ugyanis a hangtani törvények tapasztalati törvények, amelyek közvetlenül magukra a hangjelenségekre vonatkoznak, addig a jelentéstani törvények nincsenek nyelvhez kötve. F. DE SAUSSURE (*Cours de linguistique générale* 1922². 134) felveti azt a kérdést, hogy a szinkronikus és diakronikus nyelvszemlélet mellett volna-e jogosultsága a pánkronikus nyelvszemléletnek? Vannak-e nyelvtörvények, amelyek olyan kapcsolatokat állapítanak meg, amelyek mindig és mindenütt érvényesülnek? Noha SAUSSURE a felvetett kérdésre tagadó választ ad, azt hiszem, hogy a szemantika törvényei bizonyos fokig ilyeneknek tekinthetők. Az emberi lélek nagyjában mindenütt egyforma; a képzettársulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában. A jelentésváltozásokban pedig éppen a képzettársulásoknak az ember lelki életén uralkodó általános törvényei nyilvánulnak meg.

A magyar szóvégi magas nyelvállású rövid magánhangzók eltűnése, az úgynevezett *v*-töví névszók és igék háromirányú fejlődése a magyar hangtannak, illetve alaktannak **sajátos** problémái. Senkinek sem jutna eszébe általános hangtörténeti vagy általános történeti alaktant írni, mert hiszen a különféle nyelvek történeti hangtanának, illetve alaktanának legfeljebb legáltalánosabb módszertani keretei lehetnének nagyjában azonosak, s a pánkronikus törvények a konkrét nyelvi tényeket nem érintenék. Ezzel szemben a jelentéstan megállapításai, törvényei nem szorítkoznak egy nyelvre. A régi magyar *megfog* (vö. még ma is: *megfoghatalan*) elvont 'comprehendo' értelme ugyanolyan képzettársulás eredménye, mint a német *begreifen*, *Begriff*, a francia *comprendre* (< latin *comprehendo*, *prae-hendo* ~ görög 'fassen'), latin *concupio*, *conceptus* (< *capio*), olasz *capire*, spanyol *caber* (vulgáris latin *capire*, illetve *capere*), orosz *ponimati*, *ponati* 'begreifen' (vö. óegyházi szláv *imo* 'nehmen' BERNEKER; *EtWb.* I. 427), finn *käsittää* 'begreifen', *käsitys* 'Begriff' (< *käsi*, genitívus *käden* 'kéz'), finn *ymmärtää* 'begreifen' (< *ympäri* 'körül, köré', vö. JALO KALIMA, *Sanojen merkitysopista nykyisessä kielitieteessä*. 1908. 5), oszmán-török *akyl ermek* tulajdonképpen 'ésszel elérni' stb. szavaké. A magyar *rikító* szó esetében a színbenyomást a rokon hangulatú hangérzet nevével jelöljük; ugyanilyen eredetű a német *grell*, eine *grelle* Farbe (vö. közép-felnémet *grillen* 'laut, vor Zorn schreien', angolszász *gryllan* 'kfnirschen, grell tönen' KLUGE, *EtWb.*⁷ 180), francia *couleur criarde* (*crier* 'kiáltani'), olasz *colori stridenti* (< latin *stridere*), finn *heleänpunainen* 'rikító vörös' (vö. *heleä* 'csengő', *helinä* 'csengés') stb.

3. § Midőn így egyfelől a jelentéstani törvények pánkronikus jellegét hangsúlyozzuk, másfelől önként felvetődik a kérdés, hogy van-e egyáltalában jogosultsága a nemzeti szemantikának? Szerepelhet-e a jelentéstan is a **helyhez és időhöz** kötött hangtani, alaktani és mondattani változásokat tárgyaló **történeti** nyelvtan önálló diszciplínájaként? Erre a kérdésre határozott igennel kell válaszolnunk. Sajátos feladata lesz a jelentésváltozásokban tükröződő általános lélektani törvényszerűségeken belül keresni azt, ami az egyes nyelvekre, népekre jellemző: a képzettársulásnak s ezzel együtt a jelentésváltozásoknak a sajátos történeti, művelődéstörténeti, a faj jellegzetes szellemi sajátosságaitól, képzeletétől és érzelmvilágától függő törvényszerűségét.

*

FERDINAND DE SAUSSURE hátrahagyott nyelvlélektani munkájának (*Cours de linguistique générale*. Paris, Payot, 1915, 1922³) egyik legnagyobb érdeme a **szinkronikus** és **diakronikus** nyelvszemlélet, illetve nyelvvizsgálat viszonyának és sajátos módszerének megállapítása.

Minden nyelvi tény két szempontból vehetünk vizsgálat alá. Egyfelől a jelenben élő, jelenben gondolkozó beszélő szemszögéből: ebben az esetben minden nyelvi tény tagja egy szinkronikus jelrendszernek, amely virtuálisan él a kollektív tudatban. A szinkronikus nyelvvizsgálat egyetlen feladata megállapítani azokat a lélektani és logikai kapcsolatokat, amelyek e jelrendszer koegzisztens tagjait összefűzik. A nyelvi tények valóságának és értékének megállapításánál a történeti előzmény nem játszik szerepet: csupán az lesz irányadó, hogy mennyire él a beszélők tudatában.

A másik szempont az egymásutániség szempontja: minden nyelvi tény egy diakronikus fejlődési sorba tartozik, amelynek tagjai nincsenek meg, nem lehetnek meg egyidejűleg a beszélő tudatában, amelyek felváltják egymást az egymásra következő nemzedékek tudatában, anélkül, hogy rendszert alkotnának.

Ez a kétféle nyelvszemlélet, illetve nyelvvizsgálati mód egyaránt alkalmazható a nyelvten minden diszciplínájában. A hangtanban, az alaktanban éppúgy, mint a mondattanban szigorúan külön kell választanunk a **szinkrónia** törvényeit a **diakrónia** törvényeitől. Hogy egy példát említsek, az egymás mellé kerülő zöngés és zöngétlen zárhangok kölcsönös indukciója a mai magyar nyelv hangtanának szinkronikus törvénye: *dobtam* > *doptom*, *hatból* > *hadból* stb. Ezzel szemben az *mt* > *nt*, *mk* > *nk* ugyancsak asszimilációs jellegű változás (*romt*, *bomt* > *ront*, *bont*; *semki* > *senki* stb.) a magyar hangtörténet diakronikus törvénye.

Fölösleges külön kiemelnünk, hogy e két nyelvszemlélet szigorú különválasztása fontos a jelentésstanban is. A szemantikai tények is két szempontból vizsgálhatók: a beszélő szempontjából, aki a nyelvet gondolatai kifejezésére használja, s a múlttal, a történeti előzményekkel nem törődik; vagy a történeti fejlődés szemszögéből, amidőn a nyelvi tények egymásutánja, a változások törvényszerűsége s lélektani okai érdekelnek. A szempont megváltozásával ugyanazon szemantikai jelenség értékelése más és más lehet. A beszélő

érzése szerint az *ár* 'Flut' és 'Preis', valamint a *levél* 'Blatt' és 'Brief'-féle szavak egyaránt homonimák, holott mindkét esetben más-más történeti előzménnyel, az első esetben konvergens alakfejlődéssel, az utóbbiban divergens jelentésfejlődéssel van dolgunk (vö. a 24–25. §).

A jelentéstan tehát éppúgy, mint a többi nyelvtani diszciplína, természetesen két főrésze tagozódik: a **leíró jelentéstanra**, amelynek főkérdései a **megértés és jelentés** problémája, és **történeti jelentéstanra**, amely a **jelentésváltozások** lélektani magyarázatával és osztályozásával foglalkozik.

II. A szó lélektani alkata

4. § A nyelv konkrét értelemben egyes nyilatkozatok összege. E nyilatkozatok vagy mondatok ritmikailag és dinamikailag tagolt hangsorok, amelyekhez adott helyzetben határozott értelem fűződik. Ha a mondat jelentése logikailag tagolható, kiválaszthatjuk a hangsorból is azokat a kisebb egységeket, amelyekhez az egyes részképzetek vagy fogalmak kapcsolódnak. A nyelvi nyilatkozatok ilyen mondattani-logikai szétbontásának eredménye a **szó**.

5. § A szó **lélektani** szempontból több képzet szövedéke, komplikációja (*komplikáció* = diszparát képzetek egyidejű kapcsolata, vö. W. WUNDT, Logik. 1893². 209).

Mindenekelőtt a szó hangalakja, a **név** (= N) maga is két képzetsornak, a **hangképeknek** és a **mozgáskészségeknek** (intencióknak) a kapcsolata. A szókomplikáció másik főrésze a **tárgykép**, az a képzettartalom, amelyet a kimondott névhez a beszélő és a hallgató hozzákapcsol. Ehhez járul még az írni-olvasni tudó embereknél a szó **grafikus képe**, a hangsor jelölésére használt betűsor s az íromozgások emlékképei.

Vö. VENDRYÈS, *Le langage*. 1921. 77. kk.

6. § A hangsor emlékképét és a tárgyképet szoros asszociatív kapocs fűzi össze. Ez magyarázza a hangsor, a név **képzeletfelidéző erejét**. Egy nyelvközösségen belül a kimondott szóalakhoz a hallgatóban is ugyanolyan vagy nagyjában ugyanolyan képzettartalom kapcsolódik, mint a beszélőben: a hallgató **megérti** a beszélőt, a név

a hallgató számára is **jelent** valamit. Aszerint, hogy a hallgatóban a kimondott szóalakhoz fűződő képzettartalom mily fokig azonos a beszélőével, a megértésnek különböző fokai lehetségesek. Ismeretlen nyelv szóalakjai pusztá hangsorok, amelyekhez semmiféle tárgy-képet nem fűzünk.

És viszont, ha a tárgykép tudatossá válik, a nevet is tudatunkba idézi, s egyidejűleg feltámad a készségünk a megfelelő artikuláló mozgások elvégzésére.

Vö. A. MARTY, *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*. 1908. 474.

7. § A név és a tárgykép kapcsolata nem reális, szükségképpen, hanem csak formális: **hagyományon, begyakorlás**on alapul. A *fa*, a *ló*, a *víz* hangsorok a magyarul tudó ember lelkében felidézik a megfelelő tárgyak képét, nem azért, mintha e neveknek az illető tárgyakhoz bármi közük volna, hanem azért, mert gyermekkorában, nyelvtanulás közben a neveket számtalanszor hallotta másoktól, az illető tárgyakra vonatkoztatva. A név és a tárgykép külső kapcsolatát bizonyítja egyébként az is, hogy ugyanazon tárgyaknak különféle nyelvekben más-más neve van (*arbor, Baum, fa – equus, Pferd, ló* stb.), s ugyanazon hangsorhoz különféle nyelvekben (sőt egyugyanazon nyelven belül is) különböző képzettartalom fűződhetik (például angol *you* ~ magyar *juh*; magyar *ár* 'Flut', 'Pfrieme' és 'Preis').

8. § A nyelvek szókészletének aránylag csekély hányadát teszik azok a szavak, amelyeknél a név és a jelölt képzettartalom között bizonyos fokig reális kapcsolat van, midőn a pusztá hangsornak, előzetes begyakorlása nélkül is, képzetkeltő ereje van.

Idetartoznak mindenekelőtt a **hangutánzó és hangfestő** (hanggal utánzó) szavak: *locsog, dörög, roppan, gágog, kukorékol; cammog, csammog, kammog, kummog, babrál, babirkál, bibelődik* (vö. GOMBOCZ, *Hangutánzás és nyelvtörténet*. MNy. IX. 385. kk.). Különösen gyakoriak a hangutánzó állatnevek: *kakukk* (vö. német *Kuckuck*, latin *cuculus*, görög *κόκκυξ*, francia *coucou*, kelta *kuku*, orosz *ku-kuška*, lengyel *kukulka*, finn *käki*, zürjén *kök* stb.), *kuvik, csuvik*, francia (népnyelvi) *kro, krok, kuak, kroa* 'holló', szicíliai olasz *car-carazza* 'szarka' stb. vö. MEYER-LÜBKE, *Einf.* 79. Az ilyen esetekben a hangutánzó eredetet különböző nyelvek szavainak némi alaki egyezése is elárulja.

A felsorolt szavak az imitatív nyelvi kifejezések tipikus példái: az érzéki tárgyat vagy érzéki benyomást **utánzó hangsor** rögzíti meg. A hangutánzó (és hangfestő) kifejezések mellé sorakoznak az **analógiás** kifejezések: a hangsor és a jelölt képzettartalom között nincs materiális hasonlóság, mint az előbbi esetekben, hanem a hangpárok vagy hangsorok fokozatai között egyfelől, s a jelölt képzettartalmak között másfelől analóg kapcsolatot állapítunk meg. Közismert dolog, hogy például a finnugor nyelvekben a magánhangzó-harmóniával és a hangrendi párhuzammal kapcsolatban a palatális és veláris magánhangzópárokhoz sok esetben értelmi különbség fűződik.

A mutató névmásoknál a veláris változathoz a nagyobb, a palatális változathoz a kisebb távolság képzete társul: finn *tuo* (< **tō*), pluralis *nuo* 'az', *noin* 'úgy' ~ *tä-mä*, pluralis *nä-mä* 'ez', *näin* 'így', (vö. H. OJANSUU, *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia* 77); mordvin *to-*, *tu-* 'az': *tona* 'amaz', *toso* 'ott', *tuva* 'ott (el)' ~ *te*, *te* 'ez': *tese* 'itt', *tije* 'itt (el)', *teke* 'emez' (PAASONEN, *Mord. Chr.* 140); északi vogul *ta*, *ton* 'az, amaz', *tot* 'ott', *tül* 'onnan' ~ *ti* 'ez', *tit* 'itt', *tijl* 'innen' (MUNKÁCSI, *VNyj.* 15); tavidai vogul *tu* 'amaz', *tut* 'ott', *tū* 'oda' *tül* 'onnan' ~ *ti* 'ez, emez', *tit* 'itt', *tī* 'ide', *tīl* 'innen' (ugyanott 269–270); magyar *az*, *ott*, *oda*, *olyan*, *úgy* ~ *ez*, *itt*, *ide*, *ilyen*, *így*.

Az igék és névszók körében a palato-veláris alakpárokhoz intenzitáskülönbség képzete társul: magyar *kever* ~ *kavar*, *döb-ben* ~ *dobban*, *csehel* ~ *csahol*, *csemcseg* ~ *csamcsog*, *deged* ~ *dagad*, *dörren* ~ *durran*, *köröm* ~ *karom*, *töhönye* ~ *tohonya*, *cafet* ~ *cafat*; finn *kihinä* ~ *kuhina* 'sziszegés, susogás', *kömpi-* ~ *kom-puroi-* 'bicegni, bortorkálni', *kähjä* ~ *kahja* 'száraz köhögés' stb.

Még világosabban jelentkezik a hangalak és képzettartalom analóg megfelelése a szóképzés bizonyos ősi, primitív eszközeinél, például a **reduplikációban**. Midőn egy cselekvés vagy történés hasonló módon több ízben is megismétlődik, ha egy tárgy hasonló alakban ismételten jelentkezik megfigyelésünk számára, a reduplikációs alak természetes kifejezésmódnak tetszik, amely az iteratív jellegű objektív folyamatot híven visszatükrözteti, például *ki-kinéz*, *meg-megtapogatja*, *fel-felsóhajt* (vö. az ilyen indogermán igealakokat: szanszkrit *dá-dhāmi*, görög *τί-θημι*, *πί-πλημι* stb., ahol a reduplikáció a tartós történés jele).

Több altaji nyelv a többes szám bizonyos fajtáját (valószínűleg a disztributív pluralist) reduplikációval fejezi ki. A mandzsuban csak az élőlényeket jelentő szónak van többesjelük: *lama* 'pap', többesben *lamasa*, *haha* 'ember', többesben *hahasi*; egyébként a pluralist reduplikáció (vagy sokaságot jelentő külön szó) fejezi ki: *se* 'év', többesben *se-se*, (lásd HARLEZ, *Manuel de la langue mandchoue*. 33; BUDENZ NyK. XX. 313). Hasonlóképpen a japánban: *kuni* 'ország', többesben *kuni-guni*, *iro* 'szín', többesben *iro-iro*, *toki* 'idő', többesben *toki-doki* stb.

Az iteratív jelentésből természetes átmenettel fejlődik a tiszta **intenzív** jelentés, például a melléknevek fokozásánál (finn *täpö- täysi* 'színültig tele', török *kap-kara* 'sötét fekete', *bom-boş* 'egészen üres', *up-uzun* 'igen hosszú', *büs-bütün* 'teljesen', DENY, *Grammaire*. 237), vagy az úgynevezett intenzív igeformáknál (például szanszkrit *vár-var-ti* 'fordít', *dé-diş-te* 'mutat', vö. MEILLET, *Les langues indoeuropéennes*. 151).

Vö. E. CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen*. 1923. 9, 138. kk. (ugyanitt a kérdés irodalmát).

9. § A hangkép és tárgykép mellett a szóképnek fontos alkotórésze az **íráskép** is: a kimondott vagy elgondolt szó az ortográfia köntösében jelenik meg előttünk. A legtöbb művelt ember többet olvas és ír, mint beszél. Az iskolában könyvből és könyv által tanulunk. Nem szabad felednünk azt sem, hogy a legtöbb embernél a vizuális benyomások határozottabbak és tartósabbak, mint az akusztikaiak. Ez magyarázza meg, hogy a szó írásképe a hangképpel szemben olyan fontos szerephez jut, amely nem illeti meg; szinte elfelejtjük, hogy előbb tanultunk meg beszélni s azután írni. Az írott szó varázsa alól nehéz magunkat emancipálni: nemcsak a hangos szó hatalmáról beszélhetünk (vö. *ige ~ igéz*), hanem ugyanolyan joggal az írott szó hatalmáról is. A primitív néphitben a névkultusz kiterjed az írott szóra is: az ellenség leírt nevének bántalmazásával az ellenségnek magának akarnak ártani. De a művelt emberben is megvan a hajlandóság, persze egészen más okokból, arra, hogy a szó írásképe a hangkép rovására túlzott jelentőséget tulajdonítson, a szó lényeges alkotórészének tekintse. A hang és íráskép konfliktusában a laikus habozás nélkül ez utóbbinak nyújtja a pálmát; tapasztalásból tudom, hogy még művelt magyar emberrel is nehéz elhiteni, hogy például ebben a szóban *engem* (= *engem*) a

g előtt nem *n*, hanem *ŋ* hangot ejt, mert a palatális nazálisnak a magyar helyesírásban nincs külön jele. Sőt maga a nyelvtudomány is csak a legújabb időben szabadult meg az írás hatalma alól; BOPP és GRIMM még nem tesz határozott különbséget betű és hang között; munkáikat olvasva, azt kellene hinnünk, hogy a nyelv elválasztathatatlan az írásjelektől. Betűfonetikus manapság is szép számmal akad.

Az írott szó presztízse teszi érthetővé a nem-nyelvészek szenvedélyes tiltakozását minden helyesírási reform ellen. Mulatságos e tekintetben Sicard konventtag esete, aki a francia forradalom idején javaslatot nyújtott be a helyesírás megreformálására, s különösen a fölösleges néma *e*-k elhagyását indítványozta. S ugyanaz a konvent, amely százados, megszokott intézményeket egy tollvonással eltörölt, Sicard javaslatát fényesen leszavazta, s kimondta, hogy a néma *e* nemzeti vagyón („*l'e muet est propriété nationale*”, lásd NYROP, *Das Leben der Wörter*. 1903. 178). Hasonló szempontból jellemző GYULAI PÁL nyilatkozata is, aki az akadémiai helyesírási harcok idején meggyőződéssel hirdette, hogy aki *cz* helyett egyszerű *c*-t, vagy *a ki* helyett *aki*-t ír, nem lehet jó magyar ember!

De az íráskép igen gyakran nemcsak a hangképen, hanem a tárgyképen is diadalmaskodik. Kísérletileg is könnyű igazolni, hogy a hallgatók túlnyomó többségénél a szorosabb értelemben vett tárgynevek is elsősorban az írásképet aktualizálják (*ló, bab, fa* stb.), s különösen elvont szavaknál (*ok, jog, ha* stb.) a rendszerint határozatlan tartalmú tárgykép szinte háttérbe szorul.

Vö. F. DE SAUSSURE i. m. 45–47; J. VENDRYÈS i. m. 397. kk.; ZOLNAI BÉLA, *A látható nyelv*, Minerva V. 18–71; HORNYÁNSZKY GYULA, *A szó hatalma*. EPhK. XVIII. 633; A. DAUZAT, *La philosophie du langage*. 1920. 32.

10. § A szóhangulat. A nyelv nemcsak a megértésnek, hanem az **érzelemkeltésnek** is eszköze; a szónak nemcsak képzetfelidéző, hanem **hangulatkeltő** ereje is van.

A szóhangulat problémájával a nyelvtudomány csak a legújabb időkben kezdett foglalkozni; egységes terminológia még nem alakult ki. A mi irodalmunkban a *szóhangulat* műszó mellett (ZOLNAI BÉLA MNy. XVI. 106, XVIII. 114) az *érzelmi velejáró* kissé nehézkes kifejezést is használták (SIMONYI, *Jelentéstani szempontok*. 8,

CSÚRY BÁLINT Nyr. XXXIX. 353). W. WUNDTnál (*Die Sprache*² II. 557) és K. O. ERDMANNnál (*Die Bedeutung des Wortes*. 1910². 103. kk.) a *Gefühlston* és *Gefühlswert* kifejezéseket találjuk. A francia műszó *valeur affective* (vö. ROUDET *Journal de psychologie normale et pathologique* XVIII [1921] 684, Ch. BALLY, *Traité de stylistique française* 1909. 6 stb.); az angolban *the emotional elements in words* (vö. H. OERTEL, *Lectures on the Study of Language*. 1901. 299).

A magyarban az *apa* és *atya* nevek ugyanazt a **képzettartalmát** jelölik, de a **hangulata** mindkettőnek más. A hangulati különbséget észrevették már a *Nagy Szótár* szerkesztői is (CZUCZOR és FOGARASI), kik (I. 223) ezt a megjegyzést teszik: „Nyelvszokásilag az *apa* és *atya* között az a különbség látszik lenni, hogy az *apa* mindennapiasabb, népszerűbb s bizodalmasabb nyelvezet, ellenben az *atya* uriasabb, s nagyobb tiszteletre mutató, s bizonyos rangú s hivatalú személyeket illet.” Az érzelmi velejáró természete mindegyik számára sajátos használati kört jelöl ki; az *apa* szót használjuk, ha a viszony bensőségét, melegségét akarjuk megjelölni: *édesapám, Kossuth apánk*, ha a gyermek és a szülő viszonyát akarjuk megjelölni, különösebb érzelmi nyomaték nélkül: *fiúk és apák, az apjára ütött*, „*Legyen minden magyar utód, Különb ember, mint apja volt*” (Vörösmarty), vagy a népies köznyelvben keményebb, bántalmazó kifejezésekben: *Apád lelkinek sem teszem. Ilyet még az apád sem látott. Vakapád* stb. Ezzel szemben az *atya* szót használjuk, ha az uralkodó érzelem a tisztelet, az ünnepélyesség: *atyám uram* vagy *uram atyám, Miatyánk, lelki atya, a haza atyja* stb.

Általában a szinonimák közt igen gyakran hangulati különbség van. A *tavas* közömbös hangulatú: egyaránt beszélhetünk *csúnya, erős tavaszc* és *tavaszi álomról* vagy *tavaszi napsugárról*. De már a *kikelet* az újabb irodalmi nyelvben csak a magasabb stílusréteg szava. SIMONYI (NyÉrt. XXIII. 3: 8) egy napilapból a következő jellemző mondatot idézi: „A tavasz az idén nem kikelet, hanem csak közönségesen, csak egyszerűen tavasz. A kikeleti színek és álmok, ábrándok és mámorok nem izgatják a világot.” A *kis, kicsiny, kicsi, piciny, pici* rokon értelmű melléknevek az ünnepélyességtől (illetve közömbösségtől) a kedveskedésig és kedélyességig a hangulatok egész skáláját képviselik. E két vesszorban:

Múlt és jövő nagy tenger egy kebelnek,
Megférhetetlen oly *kicsiny tanyán*
(Vörösmarty)

és

Pici piros alma borizú

a kiemelt jelzők felcserélését a szóhangulat különbözősége lehetlenné tenné.

11. § A szóhangulat mindenekelőtt a **hangalakhoz** kapcsolódhatnak: a beszédhangok bizonyos sorának, éppen úgy, mint a zenei hangsornak, lehet bizonyos hangulata, tekintet nélkül a hozzájuk fűződő értelemre. Az efféle magyar szavak, *szellő, villám, avar*, csupán a hangbenyomást tekintve, „kellemesebb, szebb” szavak, mint például *lottyán, hattyú, kecegtet*. „Alig akadna francia ember – írja B. BOURDON (*L'expression des émotions et tendances dans le langage*. 1892. 38) –, aki az efféle hangsorokat, mint *žaza, zaza, vava*, kellemesnek (*caessant*) ne találná.” Idegen nyelvek szavai, amelyekhez semmiféle értelmet nem fűzünk, az eufónia vagy a kakofónia hatását tehetik ránk. Az olasz *rondinella, dolente*, spanyol *lugar, amada*, finn *kallio, ollenkaan* s más hasonló alkatú hangsorok harmonikusabb hatást tesznek, mint például a német *lieblichst, horchen*, angol *depth, effects*, a cseh *chrt, smrt*. Egy előkelő jogászunk beszélte, hogy diákkorában Prágán keresztülutazva, bevetődött a cseh nemzeti színházba egy *Hamlet*-előadásra, s a cseh szöveg, amelyből pedig egy szót sem értett (különösen egyes szavak: *hubička* Ophélie, *pocem* Hamlet), ellenállhatatlan komikus hatást tett reá. Természetesen az efféle megállapításoknál a szubjektív benyomásnak is szerepe lehet, például önkénytelen asszociációknak ismert nyelvek hasonló hangalakú szavaival, de kétségkívül van objektív alapjuk is.

12. § Ami mindenekelőtt a hangelemek esztétikai hatását illeti, a kérdést a **hangérzetek** és az **izomérzetek** szempontjából kell vizsgálat alá venni.

Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a zenei hangok esztétikai hatása kellemesebb, mint a zörejeké. Ebből a szempontból a beszédhangokat három csoportba oszthatjuk: 1. **tiszta** (vagy aránylag tiszta) **zenei hangok**: a zöngés magánhangzók és *l, m, n, ű*; 2. **zenei hang és zörejek keverékei**: a zöngés mássalhangzók, *r, v, z, ž, j, b, d, g*

stb.; 3. **tiszta zörejek**: a zöngétlen mássalhangzók, *s, ŝ, f, χ, p, t, k* stb. Látnivaló, hogy e sorozat nagyjában megfelel a beszédhangok hangzóssági skálájának.

A beszédhangok esztétikai hatásának másik tényezője az artikulációt kísérő izommozgások természete. A mássalhangzók képzése több izommunkát igényel, mint a magánhangzóké; a mássalhangzók közül a tenuis explosiva és a fortis spiránsok képzésmódja energikusabb, mint a mediaké és a leniseké. Ha például az *a : l : ž : b : ŝ : p* hangokat egymás után kiejtjük, az artikulációt kísérő izomérzetek fokozódó intenzitását figyelhetjük meg. Ez a megállapítás elsősorban a beszélőre vonatkozik, mert a hallgatóban a hangérzetek csak haloványabb mozgásintenciákat keltenek.

Végeredményképpen tehát kimondhatjuk, hogy a nyílt magánhangzóktól a zöngétlen tenuis zárhangokig a beszédhangok zenei értéke fokozatosan csökken, a kiejtést kísérő izomérzetek intenzitása fokozódik.

13. § Valamely **hangsor** esztétikai hatása, minden egyéb képzetársulást figyelmen kívül hagyva, mindenekelőtt a zöngésségtől, a zöngés és zöngétlen hangok megoszlásának arányszámától függ. Minél kedvezőbb a magánhangzók és mássalhangzók arányszáma az előbbieik javára, a hangbenyomás annál kellemesebb (kevésbé kemény), s a kiejtést kísérő izomérzetek annál lágyabb tónusúak, s megfordítva. TOLNAI VILMOS (MNy. XVII. 30) megállapítása szerint a magyarban a 41 magánhangzóra 59 mássalhangzó esik, amelyek közül 36 zöngés, 23 zöngétlen. Eszerint a magyar nem tartoznék a „kemény” nyelvek közé.

De függ a hangbenyomás és az izomérzet tónusa a hangelemek sorrendjétől, illetve a kapcsolat módjától is. Például a *tal : lat : alt : tla* hangsorok azonos elemekből állnak ugyan, esztétikai értékük mégsem azonos; az utolsó, *tla* határozottan diszharmonikus benyomást tesz. Az első három hangcsoport sima hangkapcsolataival szemben a *tla* változatban fellépő hangkapocs (bilaterális explózió a *t* és az *l* között) kellemetlen hangbenyomást és izomérzetet kelt.

De természetesen nemcsak a hangelemek kvalitásától függ, hogy egy hangsor reám kellemes vagy kellemetlen benyomást tesz-e. A nyomaték eloszlása, a hanglejtés, a beszédtempó szintén tényezői az esztétikai hatás előidézésének.

Vö. B. BOURDON, *L'expression des émotions et des tendances dans le langage* (Bibliothèque de philosophie contemporaine). 1892. 61. kk.; BALLY i. m. 53–55; TOLNAI VILMOS, *Egynéhány számadat a hangokról és betűkről*. Nyr. XXXV. 421–5; *A nyelvek szépségéről*. MNy. XVII. 28–32.; BOROMISZA JENŐ, *Arany János nyelvművésze-te*. Szentés, 1911. 18–20.

14. § A hangsorhoz fűződő hangulat kérdése a klasszikus ókorban a rétorok sokat vitatott problémája volt. „A zenei elem – írja E. NORDEN (*Die antike Kunstprosa*. I². 57) – a hangokban is jelentkezik, amelyekből a szó össze van téve. Aki tehát zeneileg akart írni, annak *τὰ λεγόμενα καλὰ ὀνόματα* kellett választania, vagyis olyanokat, amelyek jelentésük szerint tisztések, alakjuk szerint »szép« hangokból vannak összerakva. Az ókorban a fonetika sohasem volt önálló tudomány, hanem a retorika szolgája: csak azért foglalkoztak a hangok természetével és képzésmódjukkal, hogy megállapíthassák, hogy mely hangok szépek, tehát melyeket lehet a választékos prózában alkalmazni, melyeket kell kerülni.” ARISZTOTELÉSZ (*Rétorika* III. 2, 1405 b.) ezt írja: „A kifejezés szépsége, amint már Likümniosz megmondta, vagy a hangalaktól, vagy a jelentéstől függ, éppígy rútságuk is.” Példaképpen idézi a szép kifejezésre ezt *ῥοδοδάκτυλος Ἥως*, kevésbé szép *φοινικοδάκτυλος*, még kevésbé *ἔρυθροδάκτυλος* (vö. FR. BLASS, *Hermen. u. Kritik*. Iwan Müller, Hdb. I². 229). CICERO (*Orat.* 153) szerint az *axilla*, *maxilla*, *vexillum* szavakból azért lett *ala*, *mala*, *velum*, mert az *elegantia sermonis latini* az *x*-t, mint *vasta littera*-t nem tűrhette. Ugyancsak CICERO szerint az *f insuavissima littera*.

A klasszikus példák után indul DANTE, midőn a *De vulgari eloquentia* című latin nyelvű munkájában a széphangzás fonetikai feltételeit határozza meg: „Sola etenim *pexa*, *irsutaque urbana* tibi restare videbis, quae nobilissima sunt, et membra *Vulgaris illustris*. Et *pexa* vocamus illa, quae trisyllaba, vel vicinissima trisyllabilitati, sine aspiratione, sine accentu acuto, vel circumflexo, sine *z* vel *x* duplicibus, sine duarum liquidarum geminatione vel sine positione immediate post mutam duplicatam, **quasi loquentem cum quadam suavitate relinquunt**, ut *amore*, *donna*, *disio*, *virtute*, *donare*, *letizia*, *salute*, *securitate*, *difesa*...” (Vö. Giambattista Giuliani, *Le opere latine di Dante Alighieri*. Firenze, 1878, I. 67; DANTE ALIGHIERI, *Über das Dichten in der Mutterspra-*

che. Aus dem lat. von Fr. Dornseiff und J. Balogh. Darmstadt, 1925. 63.)

A mi íróink közül különösen KAZINCZY volt az, aki a szóalak esztétikai hatásával tudatosan foglalkozott. Az ő főelve a nyelv-szépítés volt; ennek a nyelvújításban minden egyebet alárendelt. „Az újonnan teremtett szónak elfogadására mindig hajlandónak fogja magát mutatni a nép, ha az múlhatatlanul szükséges és **szép hangzásu** leszen”. (vö. IMRE S. NyÉrt. V. 9: 54). Íme néhány példa KAZINCZY levelezéséből. KAZINCZY írja Kölcseynek 1812-ben: „*Mereng* gyönyörű szó. Szép, szebb synonymja talán az *ábrándoziknak*, *andalognak*. *Dereng* hasonlóképen igen szép formatiójú” (Lev. IX. 210). KAZINCZY Helmeccynek: „a *lángszárnyas* felette nehéz hang” (Lev. X. 12). KAZINCZY Kölcseynek: „S azt is kérni fogom, magyarázza meg, mit teszen: *balkány*? mert a’ szó igen szép szó” (Lev. X. 401; vö. *balkány* ‘vízállásos hely’, EtSz. I. 259). KAZINCZY Helmeccynek: „Fogadjuk el az elemet... Szépen hangzó s szükséges szó” (Lev. X. 428). SZEMERE Kazinczynak: „A’ Vayra írt Epigrammában szörnyű hang ez: *Isteneknek*. Én azt tartom, hogy itt a kettős *nek* kedvetlen” (Lev. X. 307). Ugyancsak SZEMERE Kazinczynak: „JENISCH... az olyan szót is átkozza, a’ mellyben egy betű kétszer fordul elő... mit mondana erre: *nálamnál*” (Lev. X, 212). A *Sonett Musája* című költeményében KAZINCZY eleinte a *gerézd* és a *szöllő* szavakkal kísérletezik: *Gerézd övedzi...*, majd: *Szöllő köríti...*, s végre megalkotja a *borág* szót:

Borág köríti mostan homlokom...

A *Tudományos Gyűjteményben* (1819) érdekesen fejtegeti az általa alkotott *borág* s a köznyelvi *venyegé* stilisztikai értékét: „A’ szőlő’ ágát a’ Vinczlér venyigének hívja, s’ az neki nem *borág*, az neki *borág* soha nem lesz. De nem e a’ Poétának? A’ Sonetto’ Muzája azt beszél, hogy régibb honjában narancság kerekíti homlokát, itt a’ *borág*. A’ venyige, általellenében a narancságnak szégyen, sőt nemtelen: a’ *borág* azt a’ vesszőt adja előnkbe, mellyen az Istenek itala terem.” Dessewffy József (Kaz. Lev. XVII. 86) a *borág* szót túlságosan merész metaforának tartja, s a venyige népi elnevezései közül a *hutyurót* ajánlja: „nem látom, miért lenne szebb a *borág* a *hutyurónál*?” A „vájít fülű” széphalmi mester a barbár aján-

laton bizonyára megbotránkozott. (Vö. TOLNAI MNy. XV, 142, XVI. 36.)

Kétségtelen, hogy a költőknél elsősorban a gondolat irányítja a formát, s nem a forma a gondolatot, mégis egyes költői irányoknál a hanganyag esztétikai hatása nevezetes szerepet játszik. A parnasszistáknál és a szimbolistáknál a *mot sonore et évocatif* elve költői alapelvvé lett. „A szavaknak – írja Théophile Gautier Baudelaire-nek – magukban véve is, tekintet nélkül arra az értelemre, amelyet kifejeznek, saját szépségük és értékük van, mint a drágaköveknek, amelyek még nincsenek megcsiszolva, s kösöntyűbe, nyakláncba vagy gyűrűbe foglalva” (idézi CASSAGNE, *L’histoire de l’art pour l’art en France*. 434). Ugyanő a költészetet így határozza meg: „Sugárzó szavak, ragyogó szavak, ritmussal és zenével”.

15. § Nemcsak a hangképnek, hanem a **tárgyképnek** is lehet hangulati értéke, érzelmi tónusa.

A dolgokat nemcsak észrevesszük, hanem velük szemben állást is foglalunk: percepciónkat a tetszésnek vagy nemtetszésnek érzése kíséri, a dolgok kellemesen vagy kellemetlenül érintenek. Nyelvi kifejezéseink is vagy túlnyomó részben intellektuális, vagy túlnyomóan affektív természetűek. Például a *folyó* és *folyam* között az intenzitáskülönbség tisztán értelmi természetű; éppígy a *kék* ~ *kékes*, *zöld* ~ *zöldes* szópároknaál is. Már a *büszke* ~ *gögös* ~ *dölyfös* melléknevek között hangulati különbséget is érzünk. A *pufók*-féle augmentatívumokhoz a nemtetszés érzése társul, s a *szegényke* származékban a logikai diminució képzeete egészen háttérbe szorul a hangulati elem mellett.

Vö. BALLY i. m. 170. kk.

16. § A 11–15. fejezetekben a **természetes** szóhangulat fajait és feltételeit vizsgáltuk. A hangulat a kifejezés inherens részének, közvetlen emanációjának tűnt fel.

De a szóhangulat forrása lehet **külső képzettársulás** is: a szó felidézheti annak a milliónek a képzetét, ahol az illető szó használata a leggyakoribb, a legtermészetesebb (BALLY szerint: *effets par évocation*). Azonos értelmű szavak között szembeszökő hangulati különbség lehet aszerint, hogy milyen stílusrétegbe tartoznak, milyen társadalmi körnek, osztálynak a kifejezése. Jellemző példaképpen idézhetjük KAZINCZY nyilatkozatát a *babér* szóról: „A *borostyán* neve-zete örökké a laurusé. A *babér* iszonyú nevével csak az fog élni, aki

tompa érzeni, hogy patikai és konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad” (Ered. Munk. I. 298, NyÚSz. I. 273).

Az Erdélyi Múzeum egyik bírálója megrója *Himfy szerelmeinek* ilyen kifejezéseit: *töpörödött boszorkányok, bicegsz, kerepel*, amelyekkel „az ily szépségű festéket nem szabad elmocskolni” (vö. ZOLNAI B. MNy. XVI. 110).

DANTE a *De vulgari eloquentia* II. kötet 7. fejezetében (Quae sint ponenda Vocabula, et quae in metro Vulgari cadere non possunt) valóságos nyelvészeti seregszemlét tart az olasz szavak fölött, azt vizsgálván, hogy melyek érdemesek arra, hogy a *Vulgare Illustre* tagjai legyenek. „Figyeld meg – írja –, olvasó, hogy a kitűnő szavak kiválasztására mennyi rostálásra van szükség. Mert ha te a nemes népnyelvet nézed, amelyet a költőknek a tragikus műfajban használniok kell, vigyázz, hogy csak a legnemesebb szavak maradjanak vissza a te rostádban.” Majd így folytatja: „Testamur ... non minimum opus esse rationis discretionem vocabulorum habere, quoniam per plures eorum species inveniri posse videmus. Nam vocabula quaedam *puerilia*, quaedam *muliebria*, quaedam *virilia*, et horum quaedam *silvestria*, quaedam *urbana*; et eorum, quae urbana vocamus, quaedam *pexa* et *lubrica*, quaedam *irsuta* et *reburra* sentimus: inter quae quidem *pexa* et *irsuta* sunt illa, quae vocamus *grandiosa*: *lubrico* vero et *reburra* vocamus illa, quae in superfluum sonant.”

Nyilvánvaló, hogy DANTE úgy érezte: a példaképpen idézett gyermeknyelvi *mamma, babbo, mate, pate* hangulatilag kirína a *Canzone* emelkedett stílusából.

Hangulati különbség van mindenekelőtt a régi szó és a köznyelvi kifejezés között. Már ARISZTOTELÉSZ (*Poétika* XXII. 7) megjegyzi, hogy Aiszkhülosz és Euripidész két azonos verssora közül az egyik köznapi, a másik költői hatást tesz, csupán azért, mert Euripidész az Aiszkhülosztól használt köznyelvi *ἔσθιει* (‘eszi’) szót a régies *θοιῶται* (‘lakomázza’) kifejezéssel helyettesíti. A *Zalán futása* ismert sorában: *századok ültenek el*, a régies *ültének* alak a köznyelvi *ültek* helyett emeli a hangulat ünnepélyességét. Gondoljunk a *Biblia* vagy *Buda halála* nyelvére!

A jövevényt az eredetivel szemben rendszerint érzelmileg teljettebb: vagy amelioratív vagy pejoratív hangulata van. Berzsenyi *Fohászkodásának* komoly, emelkedett hangulatát az idegen *zenith* s különösen a még szokatlanabb *nadir* csak emeli:

laton bizonyára megbotránkozott. (Vö. TOLNAI MNy. XV, 142, XVI. 36.)

Kétségtelen, hogy a költőknél elsősorban a gondolat irányítja a formát, s nem a forma a gondolatot, mégis egyes költői irányoknál a hanganyag esztétikai hatása nevezetes szerepet játszik. A parnasszistáknál és a szimbolistáknál a *mot sonore et évocatif* elve költői alapelvvé lett. „A szavaknak – írja Théophile Gautier Baudelaire-nek – magukban véve is, tekintet nélkül arra az értelemre, amelyet kifejeznek, saját szépségük és értékük van, mint a drágaköveknek, amelyek még nincsenek megcsiszolva, s kőöntőbe, nyakláncba vagy gyűrűbe foglalva” (idézi CASSAGNE, *L'histoire de l'art pour l'art en France*. 434). Ugyanő a költészetet így határozza meg: „Sugárzó szavak, ragyogó szavak, ritmussal és zenével”.

15. § Nemcsak a hangképnek, hanem a **tárgyképnek** is lehet hangulati értéke, érzelmi tónusa.

A dolgokat nemcsak észrevevesszük, hanem velük szemben állást is foglalunk: percepciónkat a tetszésnek vagy nemtetszésnek érzése kíséri, a dolgok kellemesen vagy kellemetlenül érintenek. Nyelvi kifejezéseink is vagy túlnyomó részben intellektuális, vagy túlnyomóan affektív természetűek. Például a *folyó* és *folyam* között az intenzitáskülönbség tisztán értelmi természetű; éppígy a *kék* ~ *kékes*, *zöld* ~ *zöldes* szópároknaál is. Már a *büszke* ~ *gögös* ~ *dölyfös* melléknevek között hangulati különbséget is érzünk. A *pufók*-féle augmentatívumokhoz a nemtetszés érzése társul, s a *szegényke* származékban a logikai diminució képzeete egészen háttérbe szorul a hangulati elem mellett.

Vö. BALLY i. m. 170. kk.

16. § A 11–15. fejezetekben a **természetes** szóhangulat fajait és feltételeit vizsgáltuk. A hangulat a kifejezés inherens részének, közvetlen emanációjának tűnt fel.

De a szóhangulat forrása lehet **külső képzettársulás** is: a szó felidézheti annak a miliónek a képzetét, ahol az illető szó használata a leggyakoribb, a legtermészetesebb (BALLY szerint: *effets par évocation*). Azonos értelmű szavak között szembeszökő hangulati különbség lehet aszerint, hogy milyen stílusrétegbe tartoznak, milyen társadalmi körnek, osztálynak a kifejezései. Jellemző példaképpen idézhetjük KAZINCZY nyilatkozatát a *babér* szóról: „A *borostyán* nevezete örökké a laurusé. A *babér* iszonyú nevével csak az fog élni, aki

tompa érzeni, hogy patikai és konyhai szókkal szép munkákban élni nem szabad” (Ered. Munk. I. 298, NyÚSz. I. 273).

Az Erdélyi Múzeum egyik bírálója megrója Himfy szerelmeinek ilyen kifejezéseit: *töpörödött boszorkányok, bicepsz, kerepel*, amelyekkel „az ily szépségű festéket nem szabad elmocskolni” (vö. ZOLNAI B. MNy. XVI. 110).

DANTE a *De vulgari eloquentia* II. kötet 7. fejezetében (Quae sint ponenda Vocabula, et quae in metro Vulgari cadere non possunt) valóságos nyelvészeti seregszemlét tart az olasz szavak fölött, azt vizsgálván, hogy melyek érdemesek arra, hogy a *Vulgare Illustre* tagjai legyenek. „Figyeld meg – írja –, olvasó, hogy a kitűnő szavak kiválasztására mennyi rostálásra van szükség. Mert ha te a nemes népnyelvet nézed, amelyet a költőknek a tragikus műfajban használniok kell, vigyázz, hogy csak a legnemesebb szavak maradjanak vissza a te rostádban.” Majd így folytatja: „Testamur ... non minimum opus esse rationis discretionem vocabulorum habere, quoniam per plures eorum species inveniri posse videmus. Nam vocabula quaedam *puerilia*, quaedam *muliebria*, quaedam *virilia*, et horum quaedam *silvestria*, quaedam *urbana*; et eorum, quae urbana vocamus, quaedam *pexa* et *lubrica*, quaedam *irsuta* et *reburra* sentimus: inter quae quidem *pexa* et *irsuta* sunt illa, quae vocamus *grandiosa*: *lubrico* vero et *reburra* vocamus illa, quae in superfluum sonant.”

Nyilvánvaló, hogy DANTE úgy érezte: a példaképpen idézett gyermeknyelvi *mamma, babbo, mate, pate* hangulatilag kirína a *Canzone* emelkedett stílusából.

Hangulati különbség van mindenekelőtt a régi szó és a köznyelvi kifejezés között. Már ARISZTOTELÉSZ (*Poétika* XXII. 7) megjegyzi, hogy Aiszkhülosz és Euripidész két azonos verssora közül az egyik köznapi, a másik költői hatást tesz, csupán azért, mert Euripidész az Aiszkhülosztól használt köznyelvi *ἔσθιει* ('eszi') szót a régies *δοιβάται* ('lakomázza') kifejezéssel helyettesíti. A *Zalán futása* ismert sorában: *századok ültenek el*, a régies *ültenek* alak a köznyelvi *ültek* helyett emeli a hangulat ünnepélyességét. Gondoljunk a *Biblia* vagy *Buda halála* nyelvére!

A jövevényszó az eredetivel szemben rendszerint érzelmileg teljettebb; vagy amelioratív vagy pejoratív hangulata van. Berzsenyi *Fohászkodásának* komoly, emelkedett hangulatát az idegen *zenith* s különösen a még szokatlanabb *nadir* csak emeli:

Téged dicsőít a zenith és nadir.

Jókai a latin *demonstrál* szót „hatalmasabbnak” érzi, mint az 1850-es évek nyelvújítási alkotását, a *tüntetés*: „mennyivel hatalmasabb szó volt ez: *demonstrál*, mint a mai pelángyás *tüntetés*” (Nemzeti kiadás LXXIV. 121).

A *hôtel, déjeuner, service* előkelőbbnek tűnik fel, mint a megfelelő magyar kifejezés: *vendégfogadó, villásreggeli, készlet*.

Byron egy dalát, amelyet Athénben írt, a hangulat erősebb aláfestéseképpen görög refrénnel látja el:

*Hear my vow, before I go,
Ζώη μου, σὰς ἀγαπῶ.*

Stephan George azt a költeményét, amelyben Párizs utáni vágyának ad kifejezést, ófrancia idézettel fejezi be:

Returnent franc en France dulce terre.

Más esetekben a jövevényt hangulata pejoratív. A *náció, flaska, bakter, csuszpájz* kevésbé „előkelő”, mint *nemzet, üveg, éjjeliőr, főzelék*. Petőfi ismert versében:

*Diligenter frequentáltam
Iskoláim egykoron...*

a latin idézet a nevetető hatást fokozza.

Vö. BALLY i. m. 203. kk.; OERTEL i. m. 299. kk.; O. ERDMANN i. m. 103; SIMONYI, *Jelentéstani szempontok*. NyÉrt. XXIII. 3. 5–9; ZOLNAI BÉLA, *Esztétikai szempontok a nyelvtudományban*. MNy. XVI. 105–112; *Az idegen szavak kérdése nyelvészeti szempontból*. MNy. XVII–XVIII. (s különnyomat 1922).

17. § A szó hangulata, éppúgy, mint hangalakja és értelme, változásnak van alávetve, történeti fejlődés eredménye.

A *némber* szónak régebben nem volt pejoratív hangulata. Legrégibb magyar bibliafordítónk *Judit könyvének* következő mondatát: *Nunc ergo ora pro nobis, quia mulier sancta es, et timens Deum*, még így fordította: Azért ma imágy mű értünk, mert szent *némberi*

vagy és urat félő (Bécsi Kódex 29). A Müncheni Kódexben (211) a Megváltó így szólítja meg anyját: *Némbéri*, imé te fiad = Mulier, ecce filius tuus. Az *együgyű* a régiségben ‘simplex, mansuetus’, pejoratív hangulat nélkül: *Együgyű* szívvel: simplicitate cordis (Jordánszky-kódex 713); *együgyöveknek* onszolatja kellett tenéked mendenkor = *mansuetorum* semper tibi placuit deprecatio (Bécsi Kódex 31). A *nyög* a XIX. század elején még kedvelt költői kifejezés volt:

*Óh hát nincsen senki, aki nyögésemet
Hallaná, s enyhíteni akarná ügyemet,*

írja Ányos Pál.

Másfelől a *kikelet* ma inkább csak a költői nyelv szava; régen indifferens hangulatú volt: „Ez az igaz ropontz, a kit *kikeletkor* salátában észnek” – írja Melius *Herbárium*ában. Beythe szerint az *anemone* ‘kekercsén, *kikeleti* fiv’.

III. A szó logikai alkata

18. § A nyelv jelek rendszere. A szavak jelei azoknak a tapasztalati vagy gondolati tárgyakkal, amelyekre vonatkoznak.

A jelek nevezetes szerepet játszanak minden emberi társadalomban. Jelalkotással találkozunk mindenütt, ahol az együtt élő emberek egymással érintkezni akarnak. „El lehet képzelni – írja SAUSSURE (i. m. 33) – egy olyan általános jeltudományt [*sémiologie*; CASSIRER i. m. 18: *Semiotik*], amely a jelek élettörvényeit vizsgálná a szociális életben.” Az írásjelek, a siketnémák jelrendszere, a tengerészek zászlójelei, az udvariassági formák vizsgálata egyként tárgya lehetne a társadalmi lélektan ezen új fejezetének; fölösleges külön kiemelni, hogy valamennyi természetes és mesterséges jelrendszer közül a **nyelv** a leggazdagabb és legfontosabb.

19a § A szójel, mint az értelmes beszéd legkisebb önálló egysége, kétarcú lelki entitás. Az egyik oldalról nézve hangkép, a másik oldalról nézve képzet, illetve képzetkomplexum. Szándékosan használom a hangkép, s nem a hangsor szót a lélektani jelleg kidomborítására. Hiszen a szót megjeleníthetjük, egész verset elszavalhatunk „magunkban”, anélkül, hogy ajkunk vagy nyelvünk megmozdulna.

A hangkép csak a hangos beszédben lesz hangorrá. Tudjuk már, hogy a hangképet és a képzettartalmat kölcsönös asszociatív kapocs fűzi össze (vö. a 6. §).

A szójel áll szemben a tárggyal, tehát egy egyszerű esetet véve:

Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a név nem magára a tárgyra vonatkozik, hanem arra, amit mi a tárgyról gondolunk; a magyar *rózsa* szó nem a valóságos virágot „jelenti”, hanem azt, amit gondolunk, ha a *rózsa* szót halljuk. Már a skolasztikusok megmondották: *vox significat mediantibus conceptibus*.

Ezek után már nem lesz nehéz a „jelentés” problémájához közelebb férkőznünk, a **jelentés** közelebbi meghatározását adnunk. A szójel két főrészének, a névnek és a hozzá fűződő képzetkomplexumnak logikai viszonyát vizsgálva, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a név a **jelölő**, a **jelentő**, a képzetkomplexum a **jelölt**, a **jelentett** szerepét tölti be. Nyilvánvaló tehát, hogy a szó jelentését nem azonosíthatjuk egyszerűen azzal a képzetkomplexummal – nevezzük ezentúl a szó **értelmének** – amelyet a név jelöl. A fenti példát tovább fejtvé, nem mondhatjuk, hogy a *rózsa* szó „jelentése” a *rózsa* „ideája”, a névtől elvonatkoztatva. A **jelentés** a **névtől** és az **értelem**től egyaránt elválaszthatatlan. Jelentésről csak akkor beszélhetünk, ha a név és a hozzá fűződő értelem **kölcsönös viszonyára** gondolunk. A jelentés, s erre a magyar szó grammatikai formája is utal, **funkciófogalom**: a névnek az az ereje, *vis verbi*, hogy képzettartalmat **jelent, megjelenít**, a szó értelmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik.

A jelentésnek ehhez a meghatározásához, amely a jelentés-változások természetéből szükségképpen következik, aránylag E. MARTINAK (*Psychologische Untersuchungen zur Bedeutungslehre*. Leipzig, 1901. 2. 5. kk.) és O. DITTRICH (*Die Probleme der Sprachpsychologie*. Leipzig, 1913. 25. kk.) felfogása áll legközelebb.

Sok tekintetben eltérő felfogása ellenére is vö. még H. AMMANN, *Vom doppelten Sinn der sprachlichen Formen* (SB. Heidelb. Ak. Phil.-Hist. Kl. 1920. 12) és *Die menschliche Rede. I. Die Idee der Sprache und das Wesen der Wortbedeutung*. Lähr i. B. 1925. 53. kk.

19b § A szótartomány. Az efféle esetekben, mint a három, háromszög, kör, asztal, ló stb., nem kétséges, hogy a szó mely tárgyakra alkalmazható. Vannak azonban, éppen nem csekély számmal, olyan esetek is, amidőn a dolog nem ilyen egyszerű. Felvethetjük például – hogy ERDMANN (i. m. 6) találó példáját fordítsam át magyarra – azt a kérdést, hogy mi a *magyar* szó értelme? Mindenki megérti, ha ezt mondom: *Magyar vagyok. A magyarok Mohácsnál vereséget szenvedtek*; de ha pontos meghatározást kellene adnom, zavarba jönnék. Az a határozatlan érzésünk van, hogy egész sereg szellemi és testi sajtáságnak kell találkoznia, hogy a *magyar* elnevezés jogos legyen. Csakhogy hiába próbáljuk meg e jeleket általánosan érvényes módon megállapítani. Azt mondhatnók például, hogy *magyar* az, aki 1. magyar állampolgár; 2. magyar az anyanyelve; 3. magyar származású. Akiknél mind a három követelmény megvan (például Arany János, Deák Ferenc), azok kétségkívül magyarok. De vannak mások is, akik magukat magyarnak tartják: Széchenyi, noha az anyanyelve nem volt magyar, Petőfi, noha származása nem magyar, s az a három millió magyar, aki Trianon óta csehszlovák, román vagy jugoszláv állampolgár, szintén jogot tart e névre. De vannak még kétesebb esetek is, például Liszt Ferenc, Lenau, Goldmark. Ezek is magyarok bizonyos tekintetben, más értelemben meg kétségkívül nem azok. Még nehezebb eligazodni, ha meggondoljuk, hogy például a magyar állampolgárság megállapítható ugyan, de a származás és az anyanyelv maguk is szétfolyó fogalmak.

A szótartománynak van tehát **magva**, s ezt mindjobban elmosódó, szétfolyó **határterület** veszi körül.

20. § „*Quid est ergo tempus?*” kérdi SZENT ÁGOSTON (*Confessiones* XI, 4); majd így folytatja: *si nemo ex me quaerat, scio, si quaerenti explicare velim, nescio.*” SZENT ÁGOSTON megjegyzése éles fényt vet a névhez fűződő értelem logikai természetére. Sok olyan szót használunk, többé-kevésbé helyesen, amelyhez nem fűződik határozott logikai fogalom. Egészen más dolog egy lelki fenomént vagy gondolati tartalmat átélni, s egészen más azt leírni, magunk

vagy mások előtt határozottá tenni. Innen van, hogy igen gyakran valaki egy szót (például *jog, idő, erő, hatás, cél* stb.) bizonyos határon belül nagy biztonsággal használ, de zavarba jönne, ha meghatározást kellene adnia.

A szó értelme nem logikai, tudományos fogalom, amelyről számot is tudok adni, hanem a konkrét használat közben fejlődik ki, **lélektani** fogalom.

21. § A szavak többértelműsége. Minden nyelvi kifejezés többértelmű. Ez természetes következménye annak, hogy sokkal több fogalmunk van, mint amennyi szóalak rendelkezésünkre áll, úgy-hogy ugyanannak a hangsornak szükségképpen több jelentése van. A már meglevő fogalmak végtelen tömegét, a nap-nap után felmerülő új fogalmakat és fogalmi árnyalatokat mind új szóval megjelölni: magában véve képtelenség volna.

A szavak **többértelműsége** (*polysémie*; ARISZTOTELÉSZnél: *ὁμωνυμία κατ'ἀναλογίαν* és *ὁμωνυμία πρὸς ἑν*) a nyelvi élet természetes következménye. Az *egészséges* szónak más értelme van ebben a kapcsolatban: *egészséges étel, egészséges vidék* = gesundheutfördernd, mint ebben: *egészséges arcszín* = gesundheitkündend. Az *áll* ige Aranyánál 31 különböző értelemárnyalatban fordul elő (vö. Nyr. XLVI. 33). LITTRÉ a *mettre* igének 49, a *prendre* és *faire* igéknek 80, illetve 82 értelmét különbözteti meg. A szavak többértelműsége szembeszökő akkor is, ha különböző nyelvek szavait vetjük össze: *nap* = Sonne, Tag, *bőr* = Haut, Leder, Fell, és megfordítva: *Farbe* = szín, festék, *Haar* = haj, szőr.

Persze fel lehetne vetni azt a kérdést, hogy vajon a szavak többértelműségéről beszélni nem a szinkronikus tények meghamisítása-e, legalább az esetek túlnyomó többségében? A magyarban a *toll* név a 'madártoll'-at és az 'íróttoll'-at is jelenti. Történeti szempontból kétségtelen, hogy a két szó azonos, hogy a szó új értelme mellett fennmaradt a régi is. De nyilvánvaló, hogy az, aki ma magyarul beszél, a névazonosság ellenére is úgy érzi, hogy két szóval van dolga, akárcsak az *ég* 'Himmel' és *ég* 'brennt', *ár* 'Preis' és *ár* 'Flut' homonim szavak esetében. Tehát az ilyen esetekben is több joggal beszélhetnénk homonímiáról, mint többértelműségről.

Vö. VENDRYÈS i. m. 232; SIMONYI, i. m. 13; H. AMMANN i. m. 96 (s MEILLET megjegyzése Bulletin de la Société de Linguistique XXVI, 3. 2).

22. § A szavak többértelműségének legérdekesebb esete, midőn ugyanazon névhez két ellentétes vagy szimmetrikus értelem kapcsolódik.

Kedvező és kedvezőtlen értelem: *hirhedett* az 1860-as évekig 'berühmt' és 'berühtigt'. *Átkoz* (< **ádkoz*) 'verfluchen' az *áld* (< **ád*, vö. EtSz. I. 67, 175) 'segnen' ige származéka; a kedvezőtlen értelem az efféle eufemisztikus kifejezésekben tapadt a szóhoz: *Áldjon meg az Isten!* = 'Verjen meg az Isten'; Hogy a fene *áldjon* meg! (MTSz). (Vö. még, hogy a német *segnen* Luthernél 'átkoz' értelemben is előfordul; latin *sacer* 'szent' és 'átkozott'; a vulgáris latinban *benedicere* 'átkozni' is; olasz *sacro*, francia *sacré* 'heilig' és 'vermaledeit').

Aktív és passzív értelem: *félelmes* régen nemcsak 'furchtbar', hanem 'ängstlich' is, például *Mire vattok ily félelmesek* = quid timidi estis? (Jordánszky-kódex 377).

A finnben *palella* (a *palaa* 'égni' ige frekventatívuma) eredeti jelentése 'égni' (vö. *tulena palella* 'ég, mint a tűz', Kalevala XII. 467), majd 'fázni' (*käteni palelee* 'fázik a kezem'). Hasonlóképpen svédországi lapp *pollte-* 'verbrennen' ~ *polltu-* 'von Frost beschädigt werden'. A finn *päästä päähän* 'elejétől végig' (vö. provanszál *de cap en cap*, a horvát *od kon do kon* 'von Anfang bis Ende' IvBr.).

Persze igaza lesz SPITZERnek (Nyr. XLVI. 30), hogy „nem annyira a nyelv szereti az ellentéteknek egy szóban való egyesítését, hanem a logika, amelyet beleviszünk a nyelvbe, elemez két jelentést ellentét gyanánt”.

Vö. SIMONYI NyÉrt. XXIII, 3. 16; SPITZER LEÓ Nyr. XLVI. 30, 140; KÖRÖSI Nyr. XLVI. 90.

23. § Mi hát a logikai nyelv hasznavehetősége? Ezt a kérdést gyakran felvetették, s a felelet többnyire óvatos, tarózkodó volt. „Die Taufen in der Sprache – írja egy helyütt HEBBEL – immer sind Nottaufen.” „Ha csak a megismerés és a megismerés közlésének szempontjából tekintjük a nyelvet, akkor bizony nagyon tökéletlen eszköznek fog feltűnni” – írja ERDMANN, (i. m. 64). Egy szellemes műkedvelő nyelvész, FRITZ MAUTHNER (*Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. 1906, I. 91–94) annyira megy, hogy a szótól minden logikai hasznavehetőséget megtagad. A szó nem logikailag pontosan körülhatárolt fogalmakat jelöl, csupán emlé-

keztető jel „lebegő, vele nem egyező, csak szomszédos képzetekre”.

Annyi kétségtelen, hogy a névhez fűződő számtalan értelemárnyalat, a szóhatár elmosódott volta rendkívül megnehezíti az egyértelmű tudományos terminológia megállapítását. Egy nemzetgazdász szerint az *érték* terminus a nemzetgazdaságtanban 17 különféle értelemben használatos. A *fogalom, gondolat, törvény* szavak mögött a filozófiai kutatások történetében hány különböző tartalom húzódott meg! MARTY (i. m. 101–201) száz lapon keresztül próbálja a nyelvi *forma* és *anyag* terminusok értelemárnyalatait megállapítani!

Nem csoda, ha Condillac hatása alatt a racionalista Talleyrand a francia forradalom idején meg akarta reformálni a francia nyelvet, olyan energikus politikai nyelvet akart teremteni, amelyben minden szónak az értelme élesen el van határolva (NYROP, *Das Leben der Wörter*. 179).

Ezzel szemben a nyelvet éppen a kifejezések némi homályossága, hangulatkeltő képessége a költészet, a beszédművészet pompás eszközévé teszik. „A logikai homályosság, a fogalmi világosság hiánya kedvező talaj az érzelmek kibontakoztatására. A sejtetésben több a művészet, mint a pontos fogalmi körülhatárolásban” (ZOLNAI B. MNy. XVIII. 149).

A szimbolistáknál a *l'impropriété de l'expression* valóságos programmá lett: „a szavak gondolatainknak és érzelmeinknek csak legdurvább részét fejezik ki, tehát evokatív és szuggesztív erejük nagyobb kifejező erejüknél; próbáljunk olyan emóciókat kelteni, mint a zene” – így határozta meg BRUNETIÈRE (*Évolution de la poésie lyrique* II². 444) az irány főtörekvését. Ugyanennek a gondolatnak ad Paul Verlaine *Art poétique*-ja költői kifejezést:

De la musique avant toute chose...

*Il faut aussi que tu n'aïlles point
Choisir tes mots sans quelque méprise:
Rien de plus cher que la chanson grise
Où l'Indécis au Précis se joint.*

Jules Renard egy helyütt ezt írja: „Mi megérteni való van egy versen? Egyáltalán semmi. A vers nem latin fordítási feladat. Na-

gyon szeretem Lamartine-t, de verseinek zenéjével megelégszem. Nem sokat nyer az ember, ha a szavak mögé tekint. Nem sokat találna ott az ember. De miért akarnók, hogy a zenének értelme legyen?" Henri Bremond (*La poésie pure. Les nouvelles littéraires*. 1925. október 24.) a *poésie-musique* jogosultságát vitatja a *poésie-raison*-nal szemben.

24. § Ha különböző szavakat hasonlítunk össze értelem és hangalak tekintetében, két fő esetet különböztethetünk meg.

Mindenekelőtt ugyanaz a hangsor heterogén képzetkomplexumok szimbóluma lehet; az ilyen esetekben **egyalakúságról, homóniáról** (ARISZTOTELÉSZnél: *ὁμωνυμία ἀπὸ τύχην*) beszélünk. A nevek egyalakúságára minden nyelvből számos példát idézhetnénk. Például magyar *ár* '1. Flut; 2. Wert; 3. Pfrieme'; *ég* '1. Himmel; 2. brennt'; *lép* '1. Milz; 2. schreitet'; *hó* '1. Monat; 2. Schnee'; *vár* '1. Burg; 2. wartet'; *ér* '1. Ader; 2. erreicht'; *hát* '1. Rücken; 2. also, nun' stb. Mindamellet a homonímia ritkán szolgáltat alkalmat félreértésre. A környezet, az előzmények, a mondattani kapcsolat rendszerint világosan utal arra, hogy a hallott névhez milyen képzet tartalmat kell fűznöm: *A tűz ég. Az ég kék. Ez a levél postán jött. Hull a levél száraz ágról* stb.

A homonímia leggyakoribb oka konvergens hangfejlődés. A magyar *ár* 'Flut' (~ vogul *tar*, osztják *tor*, zürjén *sor*), *ár* 'Wert' (~ finn *arvo*, lapp *arv*), *ár* 'Pfrieme' (~ finn *ora*, mordvin *ura*, lapp *oarre*) más-más finnugor alapalak folytatása. Az *ér* 'Ader' finnugor szó (~ vogul *tar*, osztják *ter*, *jer*, votják *ser*), az *ér* ige török jövevény (< *är-* 'gelangen'). A homonímiát széttartó hangfejlődés vagy alakváltozás ismét megszüntetheti. Régen *mér* '1. Messen; 2. Wagen' (például „Kardal Zrinihez csapni *mér*”; rím: *tér*) ma: *mér* 'messen' ~ *mer* 'wagen'. Régen *vér* '1. Blut; 2. Schlagen' (vö. NySz., PERESZLÉNYI; *Corp. Gramm.* 471); ma *vér* 'Blut' és *ver* 'schlagen'. Molière korában *grand'mère* és *grammaire* homonim szók voltak, ma nem.

A konvergens hangfejlődés útján keletkezett homonimáknak sem a nyelvtudomány, sem a stilisztika szempontjából nincsen fontosságuk.

Vö. BALLY i. m. 44 (*homonymes étymologiques*); VENDRYÈS i. m. 251; ERDMANN i. m. 14; BORBÉLY SÁNDOR, *Azonos és rokonalakú szók*. Vác, 1905.

25. § De homonim szavak nemcsak konvergens hangfejlődés, hanem **divergens jelentésfejlődés** útján is keletkezhetnek (BALLY-nál: *homonymes sémantiques*). A mai magyar nyelvben a *levél* '1. Blatt; 2. Brief', *kelet* '1. Orient; 2. Datum'; *toll* '1. Feder; 2. Schreibfeder' stb. nevek jelentései annyira távol esnek egymástól, hogy kapcsolatuk úgyszólván teljesen megszakadt. A beszélő számára, aki a jelenben él és gondolkodik, a *levél* 'Blatt' és a *levél* 'Brief' éppen úgy azonos névalakú két szó, mint a *lép* 'Milz' és a *lép* 'schreit'. Hogy az egyalakúság mindkét esetben más-más okokra vezethető vissza; hogy a *levél* esetében egy szónak a jelentései távolodtak el egymástól annyira, hogy köztük minden gondolati kapocs megszakadt; hogy a *lép* esetében megfordítva, két különböző eredetű szó lett idővel egyalakúvá: mindez történeti tény ugyan, de ez a beszélő szempontjából, aki – ismétlem – szükségképpen a jelenben él és gondolkodik, nem lesz, nem is lehet tudatosná.

Pesze a gyakorlatban nem könnyű megállapítani, hogy a polyszémia mikor csap át homonímiába. E két mondatban: *A táblán a krétával egyenes vonalat húzott*, és: *A budapest-bécsi vonalon új gyorsvonat jár*, a két vonal szó értelme között csak árnyalati különbség van; úgy érezzük, hogy **ugyanazt** a szót használjuk két, kissé különböző értelemben. A másik véglet az, midőn a két képzetkomplexumnak alig van közös eleme, például a *nyom* 'Spur' és *nyom* 'drücken' esetében. Ilyenkor úgy érezzük, hogy két **külön** szóval van dolgunk: az azonos eredet tudatát a jelentések eltérésén kívül a kategoriális elkülönődés is elhomályosította.

Vö. 21. § és BALLY i. m. 44–8.

26. § **Rokon értelmű szók.** Rokonértelműségről FINÁLY HENRIK meghatározása szerint akkor beszélhetünk, „ha két (vagy több) szó jelentése annyi pontban érintkezik egymással, hogy bizonyos esetekben egyik a másik helyébe léphet a beszéd szabatos értelmének megzavarása nélkül”. Ilyen értelemben rokon értelmű szó az *apa* és *atya*, *tavas* és *kikelet*, *eb* és *kutya*, *pór* és *paraszt*, *kicsi* és *kicsiny*, *megért* és *felfog*, *göggös* és *dölyfös*, *iszonyúan* és *rettentően* stb. S csakugyan egyre megy, akár azt mondom: *Ismertem boldogult apádat* vagy *atyádat*. *Parasztleány* vagy *pórleány*. *Egyik eb*, a *másik kutya*. *Iszonyúan* vagy *rettenetesen gyötör a főfájás* stb. stb. De még olyan esetekben is, midőn két szó, a szövegkapcsolatból kiragadva, logikailag azonos értelműnek látszik, a kölcsönös felcserélés lehető-

sége aránylag szűk keretek közt mozog. *Tavaszi ruha* helyett nem mondhatom: *kikeleti ruha*; a latin *pater patriae* kifejezést nem fordíthatom magyarra: *a haza apja*; ha valakire faragatlanságáért rászólunk, nem mondhatjuk neki: *Te pór*, e helyett *Te paraszt!* *Az arany emberben* Teréza az első éjszakáról beszél, amelyet kisleányával és Almirával a Senki szigetén töltött: „Oh! uram, az valami leírhatatlan érzés volt, mikor az első éjszakát itt töltöttük egyedül. Mikor nem volt velem más, mint egy Isten, egy gyermek és egy eb.” (Nemzeti kiadás I. 81). Tegyük a *gyermek* és az *eb* helyébe a logikailag „azonos” értelmű *gyerek* és *kutya* szavakat, s a gyönyörű antiklimax hatástalanná lesz. Herczeg Ferenc egyik novellájában (*Egy család*) egy úriemberről van szó, aki szeretne cselédjeivel a maguk nyelvén beszélni. „Sokat és szívesen káromkodott, pedig ehhez nem volt semmi tehetsége. A káromkodást egyáltalában nem lehet eltanulni, ahhoz lelemény és stílusérzék kell. Ő például azt mondta egyik kisbéresének: *A vakatyádat!* A béresnek volt stílusérzéke és elröhögte magát.”

Logikai szempontból beszélhetünk rokon értelmű s talán azonos értelmű szavakról is, de ehhez a megállapításhoz a nyelvnek vajmi kevés köze van. A szónak, amelyet ezer szál kapcsol a szókészlet többi tagjához, nemcsak értelme, hanem **helyzeti értéke** is van. Adott esetben minden hangulati elemekkel átszőtt lelki tartalomnak rendszerint csak egy adekvát nyelvi kifejezése van

Vö. BALLY i. m. 140. kk. és lásd a 10. §.

27. § A mi nyelvészeti irodalmunkban a rokon értelmű szavak kérdésével először FINÁLY HENRIK foglalkozott bővebben (*Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez*. NyÉrt. II, 4, 1870). Persze az a megállapítása, hogy „az értelem rokon volta a gyökben vagy törzsben gyökerezik, a képzőnek ellenben megkülönböztető szerepe van”, nyilvánvalóan helytelen (erre már SIMONYI ZSIGMOND is utalt *Rokonértelmű szavak* [Nyr. II. 145–8, 1873] című értekezésében), mert a szinonímiát, amely tisztára a szinkronikus nyelv szemlélet körébe eső fogalom, a nyelvtörténet szemüvegén keresztül nézi és ítéli meg. A rokonértelműség kérdését helyes felfogással tárgyalja TOLNAI VILMOS (*A rokonértelmű szavakról*. MNy. II. [1908] 114–120, lásd ugyanitt a kérdés irodalmát).

A magyar rokon értelmű szavak nevezetesebb gyűjteményei: BARÓTI SZABÓ DÁVID: *Kisded Szó-Tár*. (Kassa, 1792³); SIMONYI

ZSIGMOND (Nyr. II. 197, 247, 351, 532) és BÉLTEKY KÁLMÁN (Nyr. XV–XXII) fejtegetései; PÓRA FERENC: *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve* (Bp., 1907; kb. 30 000 szinonim szót és szólást tartalmaz az angol P. M. ROGET: *Thesaurus of English Words and Phrases* rendszere szerint 800 logikai csoportba osztva).

28. §. Tulajdonnév és köznév. A mai nyelvállapotot véve tekintetbe, a tulajdonnevek (*nomina propria*) a jelentésprobléma szempontjából sajtószerű helyzetben vannak; szinte azt mondhatnók, kívül esnek a jelentéstan körén.

Az alapvető különbség a tulajdonnév és köznév (*nomen appellativum*) között leginkább szembetűnő, ha a két névfajt a megértés szempontjából vizsgáljuk. Ha köznévről van szó, a *meg nem értésnek* („Nem értettem, amit mondtál!”) kétféle jelentése lehet: 1. nem hallottam, homályosan hallottam azt a hangsort, amit kiejtettél, s a nem tisztán percipiált hangsorhoz nem tudok értelmet fűzni; 2. nem tudom, hogy a hallott hangsorhoz milyen értelmet fűztek, a szó számomra értelmetlen. Másképp áll a dolog a tulajdonnevekkel. Ha valaki bemutatkozáskor nevét érthetetlenül mormogja, ha nem értetem meg az új vendég nevét, a *meg nem értés* csak azt jelenti: nem percipiáltam azt a hangsort, amelyet az illető kiejtett. **A tulajdonnevekhez nem fűződik semmiféle értelem.**

Nyilvánvaló ez mindenekelőtt az ilyen esetekben, mint *Duna, Tisza, Cegléd, Debrecen, Ság, Somló, János, Béla* stb.; de ha van is a tulajdonnévnek jelentése, e jelentés névként való alkalmazásával nincs szükségképpen kapcsolatban. A *Kovács* vagy *Szabó* névből semmit sem következtethetünk az illetők foglalkozására; *Kis János* lehet öles természetű ember stb., a kapcsolatot a név és viselője között nem a nyelv teremti meg, hanem a szokás, a vallásos felfogás, a törvény vagy éppen az egyéni önkény.

A skolasztikusok a XIII. században az arisztotelészi logikához új fejezetet csatoltak, amelyben a nevek természetével foglalkoztak: *de terminorum proprietatibus*. Azóta a logikusok egy része különbséget tesz egyebek közt **együttjelző** (*connotativ, konnotatív*) és **nem-együttjelző** (*non-connotativ*) nevek között. JOHN STUART MILL meghatározása szerint nem-együttjelző az olyan kifejezés, amely csak egy tárgyat vagy egy attribútumot jelöl. Együttjelző kifejezés az olyan, amely egy tárgyat jelöl, s egy attribútumot is magában foglal. Ez a megkülönböztetés nagyjában a köznevekre és a tulaj-

donnevekre is illik, legalábbis annyiban, amennyiben minden tulajdonnév a *nomina non-connotativa* csoportba tartozik. Ha az ezerégyéjszakai rablók módjára, írja MILL, egy házat krétavonással megjelölünk, hogy újra ráismerjünk, úgy ennek a jelnek van **célja**, de voltaképpen semmiféle **jelentése** nincsen. A krétavonás a házzal kapcsolatban semmit sem magyaráz: nem jelenti azt, hogy „ez a ház ezé meg ezé”, vagy hogy „ez az a ház, amelyben a zsákmány van” stb. A jelnek egyetlen célja a megkülönböztetés, hogy a keresett házra később is ráismerjünk. S midőn a szemfüles Morgiana krétával a többi házra is vonást húzott, a rablók tervét megghiúsította: a krétajelek ott voltak, de már nem feleltek meg céljuknak, hogy Ali Babá házat a többitől megkülönböztessék.

A tulajdonnév is ilyen krétavonás, amellyel egy személyt vagy tárgyat megjelölünk: lényege nem e jelentésfunkció, mint a köznévné, egyetlen célja az **identifikáció**.

Vö. AMMANN i. m. 66. kk.; e felfogás ellen MARTY i. m. 438–9.

29. § A tulajdonnevek „jelentésnélkülisége” nem eredeti állapot. A primitív társadalomban a tulajdonnév, a személynév nem az identifikáció eszköze, vagy legalábbis nem csak az identifikáció eszköze. Éppen ellenkezőleg, a személynév az egyénnek más lényekkel való kapcsolatát jelöli, sőt megteremti. Megjelöli és megteremti az egyén kapcsolatát totemisztikus csoportjával, az ősapával, akinek a reinkarnációja az egyén, az individuális totemmel vagy a láthatatlan hatalmakkal, amelyek ily módon a név viselőjét védelmükbe veszik (Vö. LÉVY-BRÜHL–JERUSALEM, *Das Denken der Naturvölker*. 1921. 37). A töröknél, az iszlám kor előtt a legtöbb törzs vagy család totemje ragadozó madár volt: *toγrul* ‘sasféle’, *akkuš* ‘fehér sólyom’, *kartal* ‘sas’, *toγan* ‘sólyom’, *turuntai* ‘ölyvféle’, *soγkur* ‘fehér sólyom’ stb. (vö. M. TH. HOUTSMA, *Ein türkisch–arabisches Glossar*. 1894. 28. kk.). Ha mármost ilyen személynevekkel találkozunk: *Akuš* (Szent László 1092-ben hadakozik az Al-Dunánál egy *Akuš* nevű kun vezérrel), *Er-Toγrul* (Oszmán atyja), *Bäl-Toγan-Tutuk*, *Tuγan-kan* (RADLOFF, *Inschr. Neue folge*, 46; HAMMER-PURGSTALL, *Geschichte d. goldenen Horde*. 234), *Turuntai* (1185-ben Nyesztornál, palóc fejedelem), *Kara-Soγkur*, *Ak-Soγkur* (Oszmán egyik nagybátyját is *Soγkur-Täkinnek* hívják), úgy e nevek legfontosabb rendeltetése nem az identifikáció, hanem az, hogy az illető egyén vagy törzs kapcsolatát a védő totemmel megteremtse. A török

totemisztikus nevek a mi Árpád-kori társadalmunkban is el voltak terjedve: *Ákos, Túrul, Tiván* (vö. *Oluptiuan Várad* Regestrum 88. §.; ma *Alattyán*, Heves m.), *Torontál, Zongor*, s magyar fordításaik: *Sólyom, Ölyves, Kánya, Keselőd* stb. (vö. GOMBOCZ, *Árpád-kori személyneveink*. MNy. X. 241. kk.).

A kezdetleges, vallásban, babonában gyökerező nevek közé tartoznak az úgynevezett óvónevek is, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy a megrontásra kész gonosz szellem elől elrejtsek, letagadják az újszülöttet: 1174: *Numwog*, 1138/1329: *Mauog*, uo.: *Numel*, 1152: *Haladi* stb. (PAIS, *Régi személyneveink jelentéstana*. MNy. XVIII. 95).

Nem vehetők a mai értelemben véve tulajdonneveknek a testalkatra, szervezetre vonatkozó elnevezések sem: 1171, 1181: *quisid*, 1211: *Nogiud*, uo.: *Ereus*, 1171: *Hituand*, 1199: *Scimed*, 1211: *Vocu*, 1271: *Fyntur* (PAIS i. m. 28).

A társadalmi fejlődés előrehaladottabb fokán a családnevek kialakulásával az effajta kezdetleges nevekből jelentés nélküli, valóságos tulajdonnevek lesznek. Sőt a családnév és keresztnév azonosság esetén újabb identifikáló jegy hozzáadása válik szükségessé, hogy a személynév rendeltetésének megfelelhessen. Így keletkezik a népnél a megkülönböztető ragadványnév: *Csimbókos Balog János* ~ *Érsekes Balog János, Istenes Horvát Péter* stb., vagy a budapesti rendőrségnél *Horvát XII. János, Tóth VII. István*-féle sajtóságos személymegjelölések.

A jelentésfejlődésnek ugyanezt a folyamatát figyelhetjük meg a földrajzi neveknél is. *Erdély, Körös, Cégléd, Szilágy* ma már jelentés nélküli, valóságos tulajdonnevek, amelyek az alapul szolgáló tulajdonnevekhez (ómagyar *erdeü-elü* = erdő elve, erdön túli rész; *kőris* 'fraxinus', *cégle, cigle* 'parti fűz, kosárkötő fűz'; *szil* 'ulmus') semmi szál sem fűz; az összetétel elhomályosulása, a divergens alakfejlődés, az alapszónak a közhasználatból való kiveszése, illetve a képzésmód ritka volta a köznévv s a belőle származó tulajdonnév kapcsolatát megszüntette.

Még nagyobb mértékben áll ez az idegen nyelvekből átvett tulajdonnevekre. Az idegen eredetű *Zala, Beszterce, Pest, Balaton, Veszprém* földrajzi neveinknek a magyarban semmi értelmük sincsen. De természetesen, mint minden tulajdonnév, ezek is közszavakból származnak, s a névadáskor, annak a népnek a nyelvében,

amelytől a névadás kiindult, határozott értelem fűződött hozzájuk: *Zala* < *Szala*, vö. ófelnémet *salō* 'trübe'; *Beszterce* < szláv *bystrica* 'Wildbach'; *Pest* < bolgár-szláv *pešt* 'kemence'; *Balaton* < szláv *blatinŭ* 'mocsaras'; *Veszprém* < *Beszprém* < cseh *bezpriem* 'indulatos' stb.

30. § De nemcsak köznevekből válhatnak időfolytán tulajdonnevek; a fordított fejlődésre is, minden nyelv történetéből, számos példát idézhetünk. Ha a tulajdonnév, bármely oknál fogva, jelentéshez jut, elveszti identifikáló erejét, s köznévvé lesz.

Az *Antal* keresztnévnek a régi magyaroknál, hogy miért, nem tudjuk, 'döre, esztelen' értelme fejlődött. A közmondásokban *Antal* a féleszűt képviseli: *Antal a fejed: du bist ein Töpfel; megjött Antal Budáról: er ist aus der Narrenzunft*, MA. [1708] II. 16. Ezekben az idézetekben: Nem *antalul* felelt Szent Antal egy néminemű bölcsnek (Pataki Füsüs, *Királyoknak Tüköre* III. 60); annyira *elantalodnak*, hogy sem az értelmes tanítóktól, sem a barmoknak példáikból semmi jót ne tanulhassanak (Miskolczy, *Vadkert* 9), az *antalul*, *elantalodik* szavak már valóságos köznevek, 'oktalanul', illetve 'oktalanná válik' értelemmel. A szó jelentése később amelioratív irányban fejlődött, s a nyelvújítás korában *andalog*, *andalít* a költői nyelv kedvelt szavává lett.

Hasonló eredetűek a magyar köznevek közül: *aggastyán* < *ágostyán* < latin **Augustianus* 'Ágoston rendi remete', *fukar* < *Fugger* családnév (az augsburgi Fuggerektől II. Ulászló és II. Lajos vett fel kölcsönöket, s ezek fejében a pénzverést árendába adták nekik; a magyar *fukar* jelentése a XVI. században 'publicanus'; 'fösvény, zsugori' jelentése csak a XIX. század óta adatolt); *kaján* < *kajon* a bibliai *Kain* nevéből; *viganó* valószínűleg *Vigano* Mária olasz táncosnő nevéből. A népnyelvben: *péterke* 'kukac; a csibe nyelvén támadt keményedés' (MTSz.); *petike* 'szitafa, szemrázó fa (a malomban)'; *marci* 'cipó'; *veres gyurkó* 'fakulacs'; *mihók* '1. félszemére vak; 2. kancsó' (MTSz.) a nyelvújítók a *Gyarmat* helynevet 'colonia' értelemben közszónak tették meg. A palócoknál *duna* általában 'árvíz' (MTSz.); hasonló jelentésváltozással a csagatájok a Volga török *Átil* nevét 'folyam' értelemben köznévvé használják.

Vö. TOLNAI, *Személynevek mint köznevek*. Nyr. XXVIII. 1; SZILY MNy. VII. 90, 135.

IV. A jelentésváltozások osztályozása

31. § A jelentésváltozásoknak ma is legelterjedtebb logikai osztályozása a változástípusok megkülönböztetésében a klasszikus stilisztika nyomdokain halad.

Poétikájának 21. fejezetében ARISZTOTELÉSZ még csak egy trópusról (görög *τρόπος* < *τρέπω*; eredeti jelentése 'Wendung, Richtung', majd egyéb értelme mellett: 'Ausdrucksweise, uneigentlicher Ausdruck, Redefigur') beszél, ti. a **metaforáról** (görög *μεταφορά* 'Übertragung, bildlicher Ausdruck'), amelyet a mainál tágabb értelemben használ. A metafora szerinte névátvitel, mégpedig vagy a nemről a fajra, vagy a fajról a nemre, vagy analógia szerint. Ma csak a hasonlósági átvitel, az arisztotelészi metafora harmadik fajtát nevezik a stilisztikák metaforának.

A rómaiaknál CICERO és különösen QUINTILIANUS (*De institutione oratoria*) fejlesztette tovább a trópusok elméletét. Ez utóbbi már 14 trópusfajt különböztet meg: metafora, szinekdoché, metonímia, antonomázia, onomatopoeia, katakhrézis, metalepszis, epitheton, allegória, enigma, irónia, amelynek három alfaja: perifrázis, hiperbaton, hiperbola. A későbbi stilisztikák főképpen az első három, szorosabb értelemben vett trópus fontosságát hangsúlyozták.

32. § A reneszánsz kor és a XVII. század ezen a téren is a klasszikusokat követte. Mindenképpen külön hely illeti meg az olasz GIAMBATTISTA VICÓT, kinek 1725-ben megjelent *Principj di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni* című munkája, az első nagyszabású kísérlet a szellemi tudományok rendszerezésére, a nyelvtudomány történetében is nevezetes állomás. Ebben a fantasztikus-zseniális munkában a nyelvtudomány alapvető problémái mellett (a nyelv eredete, a hangutánzás elmélete, a nomen prioritása az igével szemben stb.) a trópusok kérdése is szóba kerül, s noha VICO a négy trópusfaj (metafora, metonímia, szinekdoché, irónia) megkülönböztetésével régi nyomokon jár, a képes beszédnek olyan mélyenjáró néplélektani magyarázatát adja, amely az olvasóra kétszáz esztendő múlva is az aktualitás erejével hat.

Vö. MAUTHNER, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, II². 1912. 479; CASSIRER i. m. I. 90; RÁCZ LAJOS, *Vico és a történetbölcsezet megalapítása*. Protestáns Szemle XXXIV. 447.

33. § Midőn a XIX. század második felében a nyelvtudósok is behatóbban kezdenek foglalkozni a jelentéstan kérdéseivel, a jelentésváltozások osztályozásában a régi stilisztika rendszerét szinte változatlanul átveszik, mégis azzal a különbséggel, hogy a szinekdochénak két fajtát különböztetik meg, aszerint, hogy a nemről a fajra (specializáció), illetve a fajról a nemre (generalizáció) történik az átvitel.

A. DARMESTETER (*La vie des mots*. 1899⁵), M. BRÉAL (*Essai de sémantique*. 1904¹) és CLÉDAT (*Revue de Philologie Française* IX [1895] 49) négy főformát különböztet meg: 1. **Jelentésszűkülés**, átvitel nemről a fajra. A fogalom köre szűkül, tartalma gazdagodik. A francia *linceul* csak a *halotti* lepedőt jelenti; az angol *undertaker* csak *temetkezési* vállalkozó. 2. **Jelentéstágulás**, átvitel a fajról a nemre. A fogalom köre tágul, tartalma szegényedik. A francia *pancier* általában 'kosár' (nem csak kenyeres kosár). 3. **Metafora**, hasonlósági alapon történő átvitel. A francia *piéd* nemcsak az ember lábát, hanem az asztal lábát is jelenti. 4. **Metonímia**, midőn a régi jelentés az újjal oki, térbeli vagy időbeli kapcsolatban van. A francia *cognac* nevét az után a város után kapta, ahol az első borpárlatot készítették.

Lényegében ugyanezt az osztályozást találjuk PAULnál is (*Prinzipien der Sprachgeschichte*. 1909⁴). PAUL mindenekelőtt a szavak **szokásos és alkalmi** jelentését (*usuelle und okkasionelle Bedeutung*) különbözteti meg. Az előbbi az a teljes képzettartalom, amely a szóhoz egy nyelvközösségen belül kapcsolódik; az utóbbi az a képzettartalom, amelyet a beszélő a szóhoz kapcsolni akar. A szokásos és alkalmi jelentés viszonyát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 1. a szokásos jelentés lehet többféle, az alkalmi mindig csak egy; 2. az alkalmi jelentés köre szűkebb, tartalma gazdagabb lehet, mint a szokásosé: amaz konkrét („*real existierend*”), emez absztrakt; 3. az alkalmi jelentés a szokásosnak nem minden elemét foglalja magában, tehát köre tágabb, tartalma szegényebb; 4. alkalmi használatban a szóhoz hozzáérhetjük azt, ami vele helyi, időbeli vagy oki kapcsolatban van.

Mármost PAUL szerint minden igazi jelentésváltozás az alkalmi jelentések szokásossá válása: ami eleinte egyéni, pillanatnyi volt, lassan-lassan általánossá, szokásossá válik. Fontos a jelentésváltozás szempontjából a gyermekkori nyelvtanulás. A szójelentést nem

meghatározás segítségével sajátítjuk el; a gyermek a szónak mindig csak alkalmi jelentéseit tanulja meg, s a szóhatárok megvonása gyakran eltérhet a megelőző nemzedék nyelvszokásától.

A szokásos és alkalmi jelentés viszonyának megfelelőleg PAUL a jelentésváltozásoknak is három főfajtáját különbözteti meg: 1. A **jelentésszűkülést**: a szójelentés köre megszűkül, tartalma gazdagodik. Például német *Gift* (< *geben*) 'adag' > 'méregadag, mérég'. 2. A **jelentéstágulás**: a szójelentés köre tágul, tartalma szegényedik. Például német *fertig* 'zu einer Fahrt gerüstet, bereit' > 'bereit'. 3. **Átvitel** térbeli, időbeli vagy oki kapcsolat alapján. Például német *Zunge* = 'Sprache'.

Ennek a felosztásnak kétségtől van deskriptív értéke. Előnye, hogy könnyen áttekinthető: a legtöbb esetben nem nehéz a jelentésváltozásokat megillető helyükre besorolni. Hiszen a három osztály voltaképpen a logikai fölrendelés, alárendelés és mellérendelés viszonyának felel meg.

Nagy hiánya azonban, hogy midőn így a jelentésváltozásokat logikai sémák alá sorolja, semmit sem árul el a jelentésváltozások **lelki motívumaiból**, a jelentésváltozások külső és belső feltételeiből. Ha megállapítjuk, hogy a régi jelentés az újjal milyen logikai viszonyban van, ez a megállapítás utólagos reflexió eredménye, s magával a folyamattal semminémű kapcsolatban nincs. Mert hiszen csak nem tehetjük fel, hogy a nyelvben (a beszélő emberben) magában valami ösztönszerű törekvés volna a jelentések szűkítésére, tágítására vagy az átvitelre oki, időbeli vagy térbeli kapcsolat alapján.

Vö. ROUDET, *Classification des changements sémantiques*. Journal de Psychologie Normale et Pathologique XVIII. (1921) 679; W. WUNDT, *Die Sprache*² II. 474.

34. § Az eddig tárgyalt logikai osztályozással szemben bizonyos tetintetben haladást jelent A. MEILLET kísérlete a jelentésváltozások történeti-szociológiai osztályozására: *Comment les mots changent de sens?* (Année Sociologique 1904–05, IX.)

MEILLET szerint a jelentésváltozások okai három alaptípusra vezethetők vissza: 1. A szoros értelemben vett nyelvi, grammatikai okok. A változás oka mondattani: a jelentésváltozás bizonyos mondatokban vagy szó szerkezetekben indul meg, amelyekben az illető szó sajátos szerepet játszik. Idetartoznak az ellipsis útján keletkező

jelentésszűkülések: *palais* = Palais de Justice, valamint a mondattani tapadás, a jelentéstapadás (*contagion sémantique*) esetei, például a francia *pas*, *personne* szavak tagadó értelme a velük állandóan kapcsolt *ne* tagadó szó hatása alatt. 2. A szó által megjelölt tárgy megváltozása: ha egy tárgy vagy társadalmi berendezés stb. megváltozik, továbbra is a régi nevet használjuk. *Tollal* írunk, amely nem *madártoll*, *papíroson*, amely nem *papürosz*. 3. A szó vándorlása egyik szociális csoportból a másikba. MEILLET a jelentésváltozásoknak ezeket a szociális okait fejtegeti legbővebben.

Egy adott nyelven belül, amelyet a hanganyag, ejtésmódnak és a nyelvtani alakoknak azonossága határoz meg, voltaképpen annyi **szókészlet** van, ahány társadalmi csoport. Van kétségkívül közös szókészlet is, de minden egyes, társadalmi rangja és foglalkozása által meghatározott csoportnak van sajátos szókincse is: van technikai, tudományos, politikai stb. szótár.

Mikor egy csoport nevet akar adni egy fogalomnak, amelyet a köznyelv nem ismer, alkothat új szót összetétel vagy képzés útján, átvehet egy idegen szót, vagy lefordíthatja azt (*calque linguistique*), de alkalmazhat köznyelvi szót is, a szokottnál szűkebb jelentéssel. Így fejlődött például a francia *traire* (< latin *trahere*) szűkebb körű 'fejni' jelentése. Tehát: **a szó jelentése megszűkül, ha nagyobb szociális körből kisebb körbe kerül át.**

De a megfordított jelenség éppen olyan gyakori: a köznyelv is gyakran vesz át szavakat a csoportnyelvekből. Megtörténhetik, hogy az átvett szó megtartja eredeti jelentését, műszó marad. De az esetek többségében az új környezetben lassan-lassan elveszti pontos értelmét; jelentése egyre határozatlanabbá, általánosabbá válik. Például a francia *camarade* és *compagnon* ma általában 'társ'; eredetileg: 'soldat qui couchait dans la même chambrée' és 'soldat qui partageait le même pain', vagyis mindkét szó katonai műkifejezés volt. Tehát: **a szó jelentése tágul, ha kisebb szociális körből nagyobb körbe lép át.**

MEILLET osztályozásának kétségkívül megvan az az érdeme, hogy a hagyományos logikai sémákkal szakítva, a jelentésváltozások okait kutatja, s az okok ismerete alapján próbálja rendszerét felépíteni. De másrészt tagadhatatlan az is, hogy osztályozása se nem egységes, se nem teljes. A szorosabb értelemben vett lélektani okokra visszavezethető jelentésváltozásokat (például *rikító* 'greller

Ton' > 'grelle Farbe'; érez 'berühren' > 'fühlen'), amelyek sem grammatikai, sem művelődéstörténeti, sem szociológiai okokból nem magyarázhatók, rendszerében nehéz volna elhelyezni. De a MEILLET által felhozott okok a jelentésváltozásoknak nem is **közvetlen** okai.

A jelentésváltozás lélektani folyamat, tehát a jelentésváltozások értelmezése is csak lélektani lehet, s osztályozásuk is csak lélektani alapon történhetik.

Éppen ezért a MEILLET-féle történeti-szociológiai értelmezés, amely a jelentésváltozásokat az emberi műveltség, kultúra sokirányú fejlődésével, változásával, másrészt a nyelvközösség társadalmi alkatával, csoport- és osztálynyelvek keletkezésével, s e csoportok, osztályok egymásra hatásával: a **belső nyelvkeveredéssel** hozza kapcsolatba s magyarázza, bármilyen értékes adatokat szolgáltat is egyébként a jelentésváltozások mélyebb megértéséhez, a lélektani értelmezést szintén nem teszi nélkülözhetővé vagy fölöslegessé. Hiszen a műveltségi s szociális feltételek megváltozása csak egyik oka a képzettársulás és appercepció megváltozásának, s a jelentésváltozás folyamataival csak **közvetve** van kapcsolatban.

Vö. BARANYAI ZOLTÁN, *Egy jelentéstani kísérlet*. Nyr. XXXVIII. 61–8, 107–114; ROUDET i. m. 680; HJALMAR FALK, *La philosophie linguistique française*. Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1923. 1. kk.; A. SOMMERFELT, *La philosophie linguistique française. Réponse à M. Hjalmar Falk*. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris XXV (1924) 22. kk.

35. § Az első kísérlet a jelentésváltozásoknak egységes, lélektani alapon való osztályozására WUNDT VILMOS nevéhez fűződik (*Völkerpsychologie. Die Sprache*. II². 449. kk.).

WUNDT abból a kétségbevonhatatlan tényből indul ki, hogy minden jelentésváltozás a képzettársulás törvényén alapul. Ha ez a képzettársulás, amely a változást megindítja, nagy társadalmi csoportban lép fel, **szabályos jelentésváltozást** (*regulärer Bedeutungswandel*) hoz létre. Ha ellenben a képzettársulás csak esetlegesen, önkényesen lép fel, csak egy egyénnél vagy kis társadalmi csoportban, a jelentésváltozás **szórványos** lesz (*singulärer Bedeutungswandel*). A szabályos jelentésváltozás esetében az új jelentés a régiből **fokozatosan** fejlődik ki, a szórványosnál hirtelen, átmenet nélkül. A

szabályos jelentésváltozás egy fogalomnak a története, a szórványos egy **szóé**. A két típus szemléltetésére WUNDT a latin *monēta* és *pecunia* szavak történetére hivatkozik. *Monēta* Junó egyik jelzője. Rómában *Iuno Monēta* templomában volt a pénzverő. Tehát egy esetleges képzettársulás következtében, amely csak Róma lakóinál történhetett meg, a *monēta* a 'pénz' jelentést vette fel. Ez tehát szórványos jelentésváltozás.

Ezzel szemben a *pecunia* (< *pecu*) eredetileg annyi mint 'vagyon szarvasmarhában'. A lábasjóság volt Rómában a sajátképpeni, igazi vagyon. Midőn a gazdasági élet fejlődésével a pénz lépett e kezdetleges csereeszköz helyébe, az új csereeszköz megtartotta a régi nevét. Ebben az esetben tehát a képzettársulás nem esetleges; minden olyan esetben megfigyelhetjük, amidőn egy nép a kizárólagosan földművelő, pásztorkodó életmódról a gazdasági élet fejlettebb formáira tér át. Ez a jelentésváltozás tehát egyszersmind a **csere-tárgy** fogalmi fejlődése is.

A szórványos jelentésváltozások további osztályozását figyelmen kívül hagyva, WUNDT a szabályos jelentésváltozásoknak négy fő-típusát különbözteti meg:

1. Asszimilációs jelentésváltozás a tartalmi hasonlóság alapján (*assimilativer Bedeutungswandel*): például az asztal *lába*.

2. Komplikációs jelentésváltozás (*complicativer Bedeutungswandel*), a hangulati rokonság alapján, például *rikító* szín.

3. Érzelmi hatások a jelentésváltozásnál (*Gefühlswirkungen beim Bedeutungswandel*), például latin *captivu(m)* > francia *chétif* 'csenevész'.

4. Jelentéssűrűsödés (*associative Verdichtung der Bedeutung*), például francia *viande* 'hús' < latin *vivenda* 'élelem'.

Vö. GOMBOCZ, *Nyelvtörténet és lélektan*. NyF. VII. 51–64 [kötetünkben 59–72]; *Képzettársulás és jelentésváltozás*. MNy. VII. 97; B. DELBRÜCK, *Grundfragen der Sprachforschung*. 1901; SÜTTERLIN, *Das Wesen der sprachlichen Gebilde*. 1902. 176.

36. § WUNDT rendszerének bírálói elsősorban a rendszer alap-gondolatát, a szórványos és szabályos jelentésváltozások szembe-állítását tették kritika tárgyává.

Nyilvánvaló, hogy WUNDT előtt a hangváltozások analógiája lebegett, s a két típus megkülönböztetését a hangtanból vitte át a jelentés tanba. De amíg a hangtanban a hirtelen történő, szórványos

jellegű hangcserék szembeállítása a fokozatosan történő szabályos hangváltozásokkal a jelenségek természetéből önként következik, addig a szórványos és szabályos jelentésváltozások különválasztása mesterkéltséggel és erőszakos. A *kcs* > *csk* hangátvetés ebben: *szökcse* > *szöcske* hirtelen, ugrásszerűleg történt, az új hangkép átmenet nélkül lépett a régi helyébe. Ezzel szemben az *u* > *ü* változás esetében (például latin *murum* > francia *mur*) az átmeneti állomások hosszú sora képzelhető, az artikuláló mozgások és a hangképek lassú, fokozatos átváltozásával van dolgunk. Ellenben a jelentésváltozások – nemcsak a WUNDT értelmében vett szórványos, hanem a szabályos jelentésváltozások is – legalább az esetek túlnyomó többségében ugrásszerűek: a régi és az új jelentés között nincsenek közbeeső fokok. Miféle átmenet képzelhető például a *láb* név két jelentése: ‘emberi láb’ és ‘asztalláb’ között? A *rikító* név régen hangéretet jelölt; midőn a rokon hangulatú, de diszparát tartalmú színéret nevéről kezdtek használni, a jelentésváltozás, illetve a jelölésváltozás itt is csak hirtelen, ugrásszerű lehetett. Pedig mindkét esetben – WUNDT szerint is – szabályos jelentésváltozással van dolgunk.

Éppen ilyen elfogadhatatlan WUNDT másik tétele is, hogy a szórványos jelentésváltozás egy **szó**, a szabályos egy **fogalom** története: amott a régi jelentés az újjal csak esetleges, külső kapcsolatban van, emitt az új a régiből szervesen fejlődik. Nehéz volna elképzelni ezt a szerves fejlődést az *érez* ‘oft berühren’ > ‘fühlen’, *ért* ‘berühren’ > ‘begreifen, verstehen’ jelentésváltozások esetében; hiszen a ‘berühren’ ~ ‘fühlen, verstehen’ fogalmakat éppen olyan áthidalhatatlan szakadék választja el, akárcsak a tér és idő, a hang és szín fogalmait!

Látnivaló, hogy a tévedések kútforrása az a WUNDT által is osztott hamis felfogás, amely a jelentést egynek veszi a szó értelmével, a név által megjelölt fogalommal, s ennél fogva a jelentésváltozást nem **jelölésváltozásnak**, hanem **fogalomváltozásnak** tekinti.

Vö. L. ROUDET i. m. 681. kk.; A. MARTY i. m. *Anhang. Zu Wundts Lehre vom regulären und singulären Bedeutungswandel.* 543–738.

V. A jelentésváltozások rendszere

37. § Általánosan elfogadott tétel, hogy a hangváltozás és jelentésváltozás egymástól független folyamat. Megváltozhatik a szó hangalakja állandó jelentés mellett, és megfordítva: megváltozhatik a szó jelentése állandó hangalak mellett. Végre megváltozhatik egyidejűleg a szó hangalakja és jelentése is, anélkül, hogy a két folyamatnak egymáshoz köze volna.

Ha elfogadjuk a szó jelentésének a 19. §-ban adott meghatározását, e tételt így kell megfogalmaznunk: a hangalak megváltozása általában véve nem érinti a név képzetfelidéző erejét. Áll ez mindezekelőtt a lassan végbemenő, szabályos hangváltozásokra, amidőn a hangkép több nemzedék életében fokozatosan alakul át, s a változásról az egyes ember tudomást sem szerezhet. De áll bizonyos határokon belül a hangcserékre is: abban az esetben, ha a változás következtében a szó általános hangképe lényegesen nem változik meg (pl. *szökcse* > *szöcske*, **erkér* > *erkél* stb.), a név jelentés-funkciója érintetlen marad. Gyökeres változás esetén, amely a szó általános hangképét is megváltoztatja, ha például egy magyarul tudó idegen *ablak* helyett tévedésből *abkal*-t mondana, a név értelmetlenné válik, képzetfelidéző ereje megszűnik.

Mint minden nyelvi változásnál, a jelentésváltozásnál is két mozzanatot kell megkülönböztetnünk. A jelentésváltozás – névátvitel vagy jelentésátvitel – mint a képzettársulás törvényeinek egyik külső, nyelvi megnyilvánulása, természetesen az egyes emberben (vagy egyidejűleg több egyénben) megy végbe. Ez a változás **egyéni lélektani** mozzanata. Az új jelentés vagy az új név elterjedése, az alkalmi jelentés vagy névhasználat szokásossá válása a tudattalan szociális utánpótlás problémája. Általában véve minél természetesebb képzettársulás indítja meg a változást, minél jellemzőbb az új név, minél erősebb az új elnevezés hangulata, érzelmi velejárója, annál valószínűbb a szemantikai újítás gyors elterjedése, általánossá válása. Ez a változás **tömeglélektani** mozzanata.

38. § Hogy a jelentésváltozások lelki mechanizmusát megérthessük, a **nyelv** és a **beszéd** viszonyát kell figyelembe vennünk. A nyelv szóképeknek és nyelvtani emlékképeknek a rendszere, amely virtuálisan él az egy nyelvközösséghez tartozó egyének tudatában. A

beszéd egyéni tevékenység, amellyel a beszélő a benne élő jelrendszert gondolatainak kifejezésére használja.

A beszédben kell keresnünk minden nyelvi változás csíráját. A jelentésváltozás gyökere is az egyénnek abban a törekvésében keresendő, hogy a nyelv segítségével kifejezze gondolatait. Ugyanolyan természetű ez, mint minden lelki törekvés: képzetek és gondolatok várása, lelki beállítottság, amelynek majd az a feladata, hogy egy bizonyos határozott kép felmerülését előkészítse, mint például az emlékezés esetében, majd az, hogy a felmerülhető képzetek hosszabb-rövidebb játékát, küzdelmét indítsa meg, mint például a megértésre vagy a kifejezésre való törekvés esetében. Annak a gondolatnak, amelyet a nyelv segítségével ki akarunk fejezni, eleinte nincs határozott formája, csak dinamikus séma. Határozott alakot csak akkor ölt, ha a séma betölti képzet-, illetve fogalomidéző szerepét (vö. BERGSON, *L'effort intellectuel*. Revue Philosophique 1902).

A kifejezésre való törekvés két képzetrendszert idéz fel: egyfelől **szóképeket**, másfelől valóságos és gondolati tárgyak **képzeteit**, vagy egyszerűen szavakat (neveket) és képzeteket (tapasztalati, lélektani fogalmakat). A szavak és képzetek az egyes ember tudatában két különálló, de egymással mégis szoros kapcsolatban lévő rendszert alkotnak: a szavaknak (neveknek) és képzeteknek (fogalmaknak) a rendszerét.

A fogalomrendszer tagjait éppúgy, mint a névrendszer elemeit sokszoros képzettársulás szálai fűzik össze. A kapcsolatoknak két főtípusa van: 1. Az olyan érzeteknek és képzeteknek, amelyek tapasztalatunkban egyidejűleg vagy közvetlenül egymás után jelentkeznek, megvan az a készségük, hogy egymást kölcsönösen felújítsák: érintkezési képzettársulás (*Berührungsassociation, association par contiguïté*). 2. Minden tudati tartalom felújíthatja azt a tudati tartalmat, amellyel közös elemei vannak: hasonlósági képzettársulás (*Ähnlichkeitsassociation, association par ressemblance*). Azt az érintkezési képzettársuláson alapuló kapcsolatot, amely egy mondat vagy állandó kifejezés tagjait összefűzi, szintagmatikus kapcsolatnak nevezzük (görög *σύνταγμα – σύνταξις*, F. DE SAUSSURE műszava).

A fogalmaknak és neveknek ez a rendszere kölcsönös kapcsolatban van: minden névhez általában egy-egy fogalom kapcsolódik, és megfordítva: a fogalmakhoz legtöbbször egy-egy név. Midőn be-

széd közben egy fogalomnak nevet akarunk adni, négy eset lehetséges: 1. A felmerülő fogalomhoz – az esetek túlnyomó többségében – közvetlenül kapcsolódik egy név. Ilyenkor a kifejezésre való törekvés eredménye ráemlékezés. 2. A kétnyelvűség esetén megtörténhetik, hogy a felmerülő, megnevezendő fogalomhoz nem a beszélő anyanyelvének, hanem egy ugyancsak elsajátított idegen nyelvnek a szóalakja társul. A kifejezésre való törekvés szókölcsonvételével végződik. 3. Ha a beszélő a fogalom megjelölésére nem talál kész nevet, egy meglévő szintagmatípus mintájára új származékszót vagy összetételt alkothat. 4. Végre a kifejezésre való törekvés szemantikai újítást is eredményezhet.

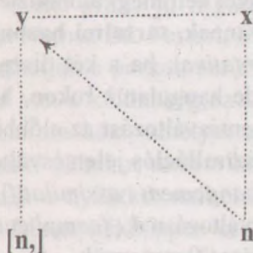
Minden jelentésváltozás végeredményben jelölésváltozás. Ha megállapítjuk, hogy egy szó jelentése megváltozott, ez voltaképpen úgy értendő, hogy az n név **nemcsak** az x , vagy a további fejlődés folyamán **nem** az x , hanem az y képzet vagy fogalom állandó jelévé vált, tehát: $nx > nxy > ny$. Más szóval az n név a hallgatóban nemcsak az x , hanem az y fogalmat is felidézheti, vagy teljes jelentésváltozás esetén az n név csak az y fogalom felidezésére lesz alkalmas.

Mármost a jelölésváltozásnak általában véve két fő típusa képzelhető:

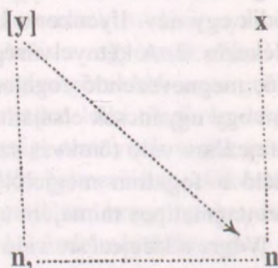
1. Valamely fogalom jelölésére lefoglalhatjuk azt a nevet, amely eredetileg egy, az előbbivel társult fogalom neve volt. **A név átvonódik egyik értelemről a másikra.**

2. A név jelölte fogalom egy másik névhez kapcsolódik, amely az előbbivel asszociatív kapcsolatban van. **Az értelem átvonódik egyik névről a másikra.**

Képletesen kifejezve, az első esetben

az utóbbiban

változással van dolgunk.

Vö. GOMBOCZ MNy. VII. 98; SCHUCHARDT *Anthropos* 1912. 883; Nyr. XLVI. 137; lásd különösen ROUDET i. m. 686. kk.

39. § A névátvitelt a tárgyképek, a jelentésátvitelt a hangképek társulása teszi lehetővé. Mivel az asszociatív kapcsolat mindkét esetben vagy **hasonlóságon**, vagy **érintkezésen** alapulhat, a jelentésváltozásoknak négy főtípusát kell megkülönböztetnünk:

1. Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján.
2. Névátvitel érintkezési képzettársulás alapján.
3. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján.
4. Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján.

VI. Névátvitel a tárgyképek hasonlósága alapján

40. § Ha a névátvitelt a tárgyképek hasonlósági képzettársulása teszi lehetővé, két főesetet kell megkülönböztetnünk. Ha a két tárgyképeknek közös elemei vannak, **tartalmi hasonlósággal** van dolgunk (*ressemblance représentative*); ha a két diszparát tárgyképeknek nincsenek közös elemei, de hangulatuk rokon, **hangulati hasonlósággal** van dolgunk. A jelentésváltozást az előbbi esetben, WUNDT terminológiája szerint, **asszimilációs** jelentésváltozásnak (*assimilativer Bedeutungswandel, changement assimilatif*), az utóbbi esetben **komplikációs** jelentésváltozásnak (*complicativer Bedeutungswandel, changement complicatif*) nevezzük.

41. § Az asszimilációs jelentésváltozás leggyakoribb formája két azonos elemekkel bíró képzetkomplexum apperceptív asszimilációján alapul. E lelki folyamat természetes következménye, hogy úgy érezzük: az asszimiláló képzethez kapcsolódó név az asszimilált képzethez is tartozik. Lélektani szempontból **azonosítással**, a külső nyelvi változást tekintve, **névátvitellel** van dolgunk. A lelki folyamat egyszerűségét bizonyítja az a körülmény is, hogy rendszerint legközvetlenebb megfigyelésünk körébe eső tárgyak nevét visszük át a távolabb eső tárgyra.

Az idetartozó jelenségek egy részét a stilisztika a metaforák fejtegetésében tárgyalja, holott nyilvánvaló, hogy ha a korszó nyílását *száj*nak nevezem el, nem hasonlósági átvittel van dolgunk, ami az egyező és nem egyező jegyek tudatos mérlegelését feltételezné; nem átvitel, hanem azonosítás történt. Az apperceptió pillanatában az uralkodó képzetek egyezése mellett az eltérő elemek annyira háttérbe szorulnak, hogy a *száj* a korszó nyílása adekvát nevének tűnik fel. A *vörös gyurkó* vagy *mihók*-féle korszónevek is világosan mutatják, hogy a primitív képzetet a korszót, a kulacsot csakugyan élőlénynek tekinti.

Csodálatos intuícióval fejtegeti ugyanezt a lélektani igazságot már GIAMBATTISTA VICO is a *Scienza nuova*ban. Érdemes szavait szó szerint idézni: „Per tutto cio è dimostrato che tutti i tropi si riducono a questi quattro ... i quali si sono finora creduti ingegnosi ritruovati degli scrittori, sono stati necessarii modi di spiegarsi, e nella lor origine aver avuto tutta la sua natia propriet: ma poiché col più spiegarsi la mente umana si ritruovarono le voci che significano forme astratte ... tai parlari delle prime nazioni sono divenuti trasporti; e quindi s'incomincian a convellere que' due communi errori de' Grammatici, che il parlare de prosatori e proprio, improprio quel de' poeti; o che prima fu il parlare da prosa, dapoì del verso” (VICO, *Scienza Nuova*. Ed. Ferrari, Milano, 1844, II. 195).

42. § Joggal fölvethejtük e ponton azt a kérdést is, hogy a tudatosság szempontjából van-e különbség az asszimilációs jelentésváltozás és a költői metafora közt, amelyet sokan az egyéni reflexió eredményének tartanak? Mindaz, amit a költői alkotás lélektanáról maguknak a költőknek a nyilatkozataiból megállapíthatunk, ellene mond e feltevésnek. Bizonyítékképpen csak Théophile Gautier két ismert nyilatkozatát idézem, amely a költői kifejezés ösztönös

eredetere vet élénk világot: „La poésie n'est pas un état permanent de l'âme. Les mieux doués ne sont visités par le dieu que de loin en loin; la volonté n'y peut rien, ou presque rien ... Une strophe abandonnée dans un coin de la mémoire comme une larve entourée de sa coque s'anime tout à coup, et s'envole en battant des ailes: son temps d'éclosion était venu. Au milieu d'une occupation toute différente ou d'un entretien sérieux une bouche invisible vous souffle à l'oreille le mot qui manquait, et l'ode en suspens depuis plusieurs mois est achevée” (*Histoire du romantisme*. 1857. 155). Majd egy másik helyen: „Celui qu'une pensée, fût-ce la plus compliquée, une vision, fût-ce la plus apocalyptique, surprend sans mots pour la réaliser, celui-là n'est pas un écrivain.”

Lélektani szempontból a költői metafora is azonosítás, a költői alkotás pillanatában a metaforikus elnevezés is a tárgy adekvát nevének tűnik fel; a különbség csupán az, hogy az asszimilációs jelentésváltozás a népi fantázia, míg a költői nyelv metaforái egyéni, sajátos, nem mindennapi fantázia termékei.

Vö. A. CASSAGNE, *La théorie de l'art pour l'art en France*. IX. *La production de l'oeuvre*. Paris, 1906; TH. RIBOT, *Essais sur l'imagination créatrice*. III. *Le facteur inconscient*. Paris, 1908; KORNIS GYULA, *A lelki élet*, II. 432. Másképp vélekedik MARTY i. m. 632. kk.

43. § Az asszimilációs névátvitel leggyakoribb esete, hogy az emberi testrészek és cselekvések nevével jelöljük a környező természet tárgyait és folyamatait. Beszélünk a hegy *lábáról, hátáról, gerincéről, derekáról*, a hajó *orráról, faráról, gerincéről*; a korsónak *szája, ajka, hasa, füle, csecse, talpa*, a haragnak *nyelve*, a boronának, gerebennek *foga*, a máknak *feje* van. Hasonló átvitelek: *puskagy, kerékagy, búzaszem, mákszem, szőlőszem, szegfej, hétfő* stb. Jellemző állati testrészek: a sisak *taraja*, ekeszarv, *szarufa*, ablak-*szárny*. Emberi cselekvések nevével jelölünk természeti folyamatokat: a fahíd lábakon *áll*, a felhők *jönnek, mennek*, a kocszi *szalad*, Mogorván *ül* az ősi vár (Arany, *Katalin*).

A névátvitelnek ez a fajtája természetesen nemcsak a magyar nyelv sajátága, hasonló jelentésváltozásokat más nyelvekből is nagy számmal idézhetünk. Hasonló elnevezések: finn *veitsen-pää* 'a kés nyele', *miekän-pää* 'a kard markolata', *vuoren-niska* 'a hegy feje', *kosken-niska* 'a sellő eleje, sodra'; votják *turym-jyr* 'a fű he-

gye', *taba-pud* 'a serpenyő nyele, tulajdonképpen lába'; oszmán *dağın başı* 'der Berggipfel', kazah *arys başy* 'a rozs feje, kalásza'. Nemcsak a magyar fejezi ki a 'finire' képzetét a befejez igével; hasonló szemlélet van a finn *päättä*, török *başarmak* (< *baş* 'fej'), francia *achever*, spanyol, provanszál *acabar* stb. igékben is. Ennek az antropocentrikus szemléletnek, midőn az ember a természet holt tárgyait megeleveníti, minden tárgyban saját magára ismer, megtölti a természetet saját cselekvéseivel, vágyaival és szenvedéseivel, gyönyörű költői kifejezést ad VICO többször idézett művében: „Quello è degno d'osservazione, che in tutte le lingue la maggior parte dell' espressioni d'intorno a cose inanimate sono fatte con trasporti del corpo umano, e delle sue parti, e degli umani sensi, e dell' umane passioni; come *capo* per cima o principio, *fronte, spalle* avanti e dietro, *occhi* delle viti, ... *bocca* ogni apertura, *labbro orlo* di vaso e d'altro, ... e i nostri cittadini *andar in amore* le piante, *andar in pazzia* le viti, *lagrimare* gli orni: lo che zuvo va di seguito a quella degnit', che l'uomo ignorante si fa regola dell' universo, siccome negli esempi arrecati egli di sè stesso ha fatto un intiero mondo: perche come la Metafisica ragionata insegna che *homo intelligendo fit omnia*, cosi questa Metafisica fantasca dimostra cho *homo non intelligendo fit omnia*; e forse con più di verità detto questo che quello, perche l'uomo con l'intendere spiega la sua mente, e comprende esse cose; ma col non intendere egli di sè fa esse cose, e trasformandovisi lo diventa” (idézett kiadás II 192).

Vö. SZOLÁR, *Jelentéstanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról*. NyF. XXXV.; ZLINSZKY ALADÁR, *A szóképekről*. 1911. 5. kk.

44. § Az eddig tárgyalt esetekben, képlettel kifejezve

$$nx > nxy$$

változással van dolgunk, vagyis a név régi értelme az új mellett is tovább él: *szem* 1. 'Auge; 2. Korn'; *láb* 1. 'Fuss; 2. Stütze' stb. De a további fejlődés folyamán a szó eredeti testrészelentése feledésbe is mehet: az ilyen esetekben

$$nx > nxy > ny$$

képlettel kifejezhető teljes jelentésváltozással van dolgunk. A *szár* szó mai jelentése ‘Halm, Stiel’; eredetileg testrésze neve volt: ‘Schienbein’ (vö. finn *sääri*, mordvin *šajjár*, zürjén *tšör* ‘Schienbein, Schmalbein’ NyH⁶ 154; *öböl* ma ‘Meerbusen’, eredetileg ‘sinus, gremium’ MA. (vö. „Mire hajtod el te kezedet... te *öblödnek* közepiről: de medio sino tuo”, Döbrentei-kódex 139; magyar *öböl* < mongol *öbür* ‘kebel, mell, a ruha öble’ MSFOu. XXX. 110).

Különösen gyakori az eredeti jelentés elhomályosulása származékokban: *szemölcs* ‘Warze’, *sömör* ‘papula, herpes’ (MNY. XXI. 60), *szád* ‘orificium’, *fék* ‘Bremse’, *szemez* ‘okulieren’ a *szem*, *száj* (*szá*), *fő* (*fé*) szavak származékai, de az etimológiai kapcsolat tudata a megfelelő testrésznevekkel már rég megszűnt. Hasonló esetek: finn *päitset* ‘fék, kötőfék’ < *pää*; török *başak* ‘kalász’ < *baş* ‘fej’; francia *oeillet* ‘szegfű’ < *oeil* ‘szem’.

45. § A mondottakkal szoros lélektani kapcsolatban van az a közismert tény is, hogy az általános térbeli viszonylatokat a finnugor nyelvek (s természetesen sok más, különösen primitív nyelv is) olyan ragokkal és névutókkal fejezik ki, amelyek eredetileg testrésznevek ragos alakjai. Ilyen „materiális” megjelölései a térbeli viszonylatoknak: magyar *fölött*, *fölül*, *fölé*, *fönn* (< *föl*, amely viszont a *fő* szó *l* képzős származéka, vö. NyH⁶ 124, WICHMANN, JSFOu. XXX. 6: 13); *mellett*, *mellől*, *mellé* (< *mell* ‘Brust’); *benn*, *belől*, *belé*, majd ebből a belviszonyt kifejező esetreagok: *-ben*, *-ből*, *-be*; *-ban*, *-ból*, *-ba* (< *bél* ‘Eingeweide’); *hátul*, *hátra* (< *hát* ‘Rücken’); *szemben*, *szembe* (< *szem* ‘Auge’); finn *päällä*, *päältä*, *päälle* ‘fölött, fölül, fölé’ (< *pääle*-, ez viszont a *pää* szó *l* képzős származéka); *rinnalla*, *rinnalta*, *rinnalle* ‘mellett stb.’ (< *rinta* ‘mell’); *korvalla*, *korvalle* ‘mellett’ (< *korva* ‘fül’; = észl *kõrwale*, *kõrwas*); cseremis *şeggelne*, *şeggelke* ‘mögött, mögé’ (< *şeggel* ‘mögötte levő’, vö. magyar *segg* BUDENZ, MUSz. 344. sz.); *kəðalne*, *kəðač* ‘középen, középül’ (< *kəðal* ‘derék, lágyék’); *melən* ‘felé’ (< *mel* ‘Brust’); vö. BEKE Fgr.F. XVI. 236. kk., WICHMANN i. h.

Hasonló kifejezések a törökségben: *arkamda* ‘mögöttem’, *arkasynda* ‘mögötte’, *arkasynda* ‘mögé’ (< *arka* ‘Rücken, Nacken’); *başymda*, *başymda* ‘mellettem, mellette’ (< *baş* ‘fej’); azerbajdzsán *dalusynda* ‘mögötte’ (például *bu kölün dalusynda* ‘e tó mö-

gött', < *dal, dalu, daly* 'Rücken, Schulter, Schulterblatt') DENY, *Grammaire turque*. 657.

Vö. CASSIRER i. m. I. 156; ZLINSZKY i. m. 13.

46. § Jóval kevesebb példát idézhetünk a magyarból a fordított irányú asszimilációs jelentésváltozásra, midőn emberi (vagy állati) testrészeket más tárgyak nevével jelölünk. A *sarok* szónak ma két jelentése van: 'Ecke, Winkel' és 'Ferse'; az előbbi jelentés az eredeti (vö. zürjén *serög*, votják *seräg, seräk* 'Ecke, Winckel', lásd PAASONEN, *S-laute*. 128). A török eredetű *szirt* 'occiput, das Genicke' (vö. MA., PP., Pázmányból NySz.; leginkább ebben az összetételben: *nyakszirt*) szintén másodlagos (< török *syrt* 'die Hinterseite, der Rücken; die Erhöhung, der Hügel' MSFOu. XXX. 124). A *borda* eredetileg takácsműszó; jelentése: 'pecten filiarum, Weberkamm' (< szláv *brdo* 'pecten textorius' EtSz. I. 478); 'costa, Rippe' jelentése csak a XVI. század óta mutatható ki. A *kobak* tulajdonképpen 'Kürbisflasche' (< török *kabak* 'Kürbis', MSFOu. XXX. 96), ma – persze csak tréfásan – fejre is alkalmazzák (vö. *tölkfödő* 'kalap'). A *garat* 'die Gosse' (tölcsérforma faszerkezet, amelyből a malomkő alá hull az őrlendő gabona) „der Schlund” értelemben neologizmus (1833 óta); a *szájpadlás* először BARÓTI SZABÓNÁL fordul elő 1792-ben.

47. § Az eddig tárgyalt legegyszerűbb esetekben az **uralkodó képzet** a jelentésváltozás megtörténte után is ugyanaz maradt; sokkal változatosabb, érdekesebb jelenségcsoportot alkotnak azok az esetek, midőn az asszimilációt és névátvitelt nyomon követi az **uralkodó képzet megváltozása**.

A környező természeti viszonyok megváltozásával, társadalmi átalakulásokkal, az ember által teremtett kultúra sokirányú fejlődésével szükségképpen együtt jár az appercepció külső feltételeinek gyökeres megváltozása. Innen van, hogy míg az állandó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás esetében némi eszmélkedés bárkit rávezethet a régi és új jelentés kapcsolatára, az uralkodó képzet megváltozása esetén az új jelentéssel bíró szó etimológiai kapcsolatának a tudata is elhomályosul.

Némi túlzással elmondhatjuk, hogy abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések, tárgyfejlődések, egyszóval egész múltunk emlékét őrizzük. Ilyen értelemben

elmondhatjuk, hogy míg egyfelől e jelentésváltozások megértéséhez, helyes lélektani magyarázatához az általános, közvetlen tapasztalatot meghaladó szakszerű tárgyismeretre, etnográfiai, etnológiai, művelődéstörténeti tájékozottságra van szükségünk, másfelől éppen a nyelv lesz a régi korokból fennmaradt, szinte megcsontosodott elnevezéseivel, szólásaival a tágabb értelemben vett művelődéstörténetnek egyik legértékesebb forrása.

Vö. KERTÉSZ MANÓ, *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Bp., 1922; TOLNAI VILMOS, *A szólásokról*. MNy. V–VI.; ugyanezt az irányt szolgálja a *Wörter und Sachen. Kulturhistorische Zeitschrift für Wort- und Sachforschung* (Heidelberg, 1909–) című folyóirat is.

48. § Az uralkodó jegy megváltozásának egyik leggyakoribb oka a megnevezett **tárgy megváltozása**. Idők folyamán a művelődés tárgyai átalakulnak, intézmények, szokások megváltoznak vagy megszűnnek, de a régi elnevezés, kifejezés megmarad, s az etimológiai kapcsolat világosan utal az eredeti névadás indítékaira. A régi jelentés az új képzetársulás s a vele járó jelentésváltozás mellett is megmaradhat. Jellemző példa a *toll* fogalom története. Uralkodó jegye eleinte a *röpülés*, majd később, mikor a madártollat írásra kezdi használni, az *írás* képzete volt. A név akkor is megmarad, mikor a használatból a madártollat az acél írószerszám kiszorítja. A *lábos* szó esetében, ha az etimológiai kapcsolat tudata még nem is, az uralkodó képzet már meglehetősen elhomályosult, különösen az olyanok előtt, akik a régi nyílt tűzhely jellemző háromlábú fazekait már csak hallomásból ismerik. A sors útján jutott rét- vagy erdőrészt az ország több vidékén még ma is *nyilasnak* nevezik, noha a kisorolás már századok óta nem nyílvetéssel, hanem szalma- vagy gyufaszállal történik. A *fal* eredetileg 'vesszőfonadék'-ot jelentett (finn *pato* 'sepimentum, quo aqua in rivis cohibetur' RENVALL), de a név a kőből vagy téglából építtetre is átvonódott (hasonló jelentésváltozással német *Wand*, amely a *winden* ige családjába tartozik). A *hatos* évtizedeken át csakugyan „hatos” volt, tudniillik hat pengő krajcár értékű legkisebb ezüstpénz; ugyanez maradt a neve a *tíz* krajcár értékű legkisebb ezüstpénznek is, sőt a nikkell húszfilléresnek is, amely már se *hatos* érték, se *ezüst* nem volt.

Ha valakinek sietős dolga van, azt mondjuk: *körmére égett* a dolog. Ez a szólás a régi klastromi élet emléke; az éjjeli ájtatosságok

alkalmával a barátoknak bizonyára nemegyszer sietniök kellett az olvasással, hogy a szűken kiszabott, *körmükre ragasztott* gyertyadarabka a *körmükre ne égjen*. Az *eladó* leány, *vőlegény* (= *vevő le-gény*) a régi magyaroknál is megvolt leányvétel emléke (a XVII. században: *eladás* annyi mint 'férjhez adás'; a székelyeknél *meg-venni* 'feleségül venni'; a háromszéki *leányvásár* 'vásáros napok közé eső vasárnap' – vö. TAGÁNYI, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. Népr.K. Új. f. I. 1919). A *földhöz ragadt* kifejezés uralkodó képze- te ma nem ugyanaz, mint volt a jobbágyvilágban, amikor a szegény ember csakugyan *glebae adstrictus* volt.

49. § Az uralkodó jegy elhomályosulásának, megváltozásának másik leggyakoribb oka a belső nyelvkeveredés. Ha kisebb szociális körből, egyfoglalkozású emberek homogén csoportjából egy-egy szó átkerül a köznyelvbe, más szóval, ha műszóból közszóvá lesz, az új környezetben a névhez fűződő konkrét képzetelemnek egy része természetszerűleg veszendőbe megy: a szó jelentésköre tágul, tartalma szegényedik. A köznyelv telítve van olyan elfakult, általánosabb jelentésű szavakkal, kifejezésekkel, amelyek eredetileg egy kisebb szociális csoport, foglalkozási ág műszavai, szakkifejezései voltak. Az idetartozó jelentésváltozások beláthatatlanul gazdag csoportjából csak néhány ismert példát ragadok ki.

Ilyenek a **pásztorélet, földművelés** köréből: *csökönös*, még a XVIII. század végén is csak lóról mondták; ez felel meg eredetének is (< török *čikin* 'stützig, störrisch, von Pferden', vö. EtSz. I, 8. füzet). *Szélhámos* a 'szélről fogott ló' volt, amely szabadabban fic-kándozhatott. Az eredeti uralkodó képzet nyilván az olyan emberek körében homályosult el, akiknek lóval, kocsival nem sok dolguk akadt. *Rakoncátlan* ma általában 'unbändig, zügello, ausgelassen' (különösen gyerek). Pedig a *rakonca* (régén és a népnél *rokonca, rokinca* is [NySz., MTSz.] < szláv, vö. szerb *rukunica* 'die Hand-habe, der Griff'; *rukunice* 'die Deichselstange' VUK³; horvát ugyan-úgy, IvBr.) voltaképpen a szekéroldal támasztókarója, vagy az oldal nélküli szekér négy végébe szúrt rúd, amely a felrakott fát mit összetartja (*rakoncás szekér*). A *ösztön* régén és a Székelyföldön manapság is az ökörhajtó vessző, illetve a bivalyosok szurkálóbotja (< szláv *ostĭn*, vö. egyházi szláv *ostĭnŭ* 'Stachel, womit man die Ochsen teibt', szerbhorvát *ostan, osten* ugyanúgy, cseh *osten* ugyan-úgy stb.); ösztönözni eredetileg csak az ökröt, bivalyt lehetett. *Szór*

ma általában 'streuen'; valamikor csak a gabonát lehetett szórni (< török *sawur-* 'wannen, worfeln' MSFOu. XXX. 125).

Halászat, vadászat: a *gyertya* eredetileg halászati műszó volt: szurokfenyő fáklya, amelyet az éjjeli halászat egy neménél használtak (< török *žarta*, altaji *jarta*, csuvas *šurta* 'die Leuchte [zum Fische fangen], Fackel'). Ugyancsak a halászat, vadászat műkifejezései eredetileg: *pedzi már* 'kezdi érteni, felfogni' (tulajdonképpen a hal pedzi a horgot), *egyívásúak*, *lépre megy*, *törbe esik* stb.

Hadi élet: a *kóborol* ma általában 'herumirren, herumschweifen', de régebben a 'portyázni' szinonimája volt. A *tárgy* szó mai 'Gegenstand' jelentése alig 150 esztendő; régibb jelentése (XVIII. század) 'Ziel, Absicht', illetve (a XVII–XVIII. században) 'Zielscheibe'; eredeti jelentése 'kerek pajzs' volt, s az ófrancia *targe* átvétele (vö. MNy X. 403). A *se pénz*, *se posztó* kifejezés akkor keletkezett, mikor a katonák zsoldját részben készpénzben, részben posztóban fizették, illetve nem fizették.

A régi **céhélet** emlékét őrzi *kontár* szavunk. A *kontár* ma ügyetlen ember, aki elrontja, amihez hozzáfog; régen az olyan mesterember, aki a céhen kívül dolgozott (< középfelnémet *kunter* 'falsch', *cunterfeit* 'nachgemacht' < francia *contre-*). A *himpellér* a régi céhvilágban azonos értelmű volt a kontárral (< német *Hümpler*, *Himpler* 'der langsam und schlecht arbeitet' SCHMELLER, *Wb.* I. 1113); ma 'semmiházi, elvetemült'.

50. § Bármilyen tanulságosak is az asszimilációs jelentésváltozások művelődéstörténeti szempontból, lélektani értékre nem mérkőzhetnek a hasonlóságon alapuló névátvitel másik főformájával, a **komplikációs jelentésváltozással**. Bármely nyelv történetében megfigyelhető szinte kimeríthetetlen változatosságuk mindennél világosabban bizonyítja, hogy milyen rendkívül fontos szerep jut a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek kapcsolódásának, a komplikációnak egész lelki életünk kialakulásában.

A *rikító* melléknév a *ri*, *rikat*, *rikolt* szócsaládba tartozik, s eredetileg természetesen **hangérzetet** jelölt. Ha ma az eleven pirost rikító pirosnak mondjuk, a névátvitel nem a két képzet tartalmi közössége – hiszen két különböző érzékterület érzetei és képzetei között tartalmi közösség nem képzelhető –, hanem a hozzájuk fűződő hangulat **rokonsága** teszi lehetővé. Ezek azok a **megfelelések**, amelyekről Charles Baudelaire beszél *Correspondences* című versében:

*Les parfums, les couleurs et les sons se répondent.
Il est des parfums frais comme des chairs d'enfants
Doux, comme les hautbois, verts comme les prairies...*

Ez a lélektani háttére Arthur Rimbaud *Les voyelles* című ismert versének, amelyben a magánhangzók és színek párhuzamos skáláját állítja fel:

*A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, voyelles,
Je dirai un jour vos naissances latentes...*

vagy Théophile Gautier bizarr versének: *Contralto, Symphonie en blanc majeur* (Szimfónia fehér dúrban).

Igaz, hogy a különböző érzékterületekhez tartozó, semmi közös elemmel nem bíró, diszparát képzetek kapcsolata nem olyan erős, mint az asszimiláció esetében, de még mindig elég erős ahhoz, hogy a névátvitelt természetesnek találjuk, s hogy az idézett példában a *rikító* név bizonyos színérzet jellemző, megfelelő, adekvát nevének tűnjék fel.

Vö. W. WUNDT, *Die Sprache* II². 538. kk.; KORNIS, *A lelki élet*, I. 375.

51. § A *rikító* szó története egyszersmind példa a komplikációs jelentésváltozások legegyszerűbb formájára, amidőn ti. érzéki érzetek nevét visszük át egyik érzékterületről a másikra. Itt is megjelölhetjük azokat az általános kereteket, amelyek között a képzettársulás mozog. Az átvitt nevek legnagyobb része a tapintási érzetek köréből van véve, más szóval íz-, szag-, hang- és szín-benyomások leggyakrabban rokonhangulatú tapintási érzeteket idéznek tudatunkba. A komplikációs képzettársulás nyelvileg leggyakrabban a jelzős szerkezetekben, a jelzők megválasztásában nyilvánul. Különösen a finomabb jellemzésre törekvő irodalmi és költői nyelvnek kedvelt eszköze a diszparát tartalmú, de rokon hangulatú jelzők alkalmazása. Íme egy ki gyűjtemény az asszociációk lélektani sorrendjében:

Tapintás > szag: *Nehéz*, fojtó *búze* van a ködnek (Jókai). *Nehéz szag*. **Tapintás > hang:** *Lágy hangon* elkezdí énekelni a románcot (Jókai). *Künn tompa morajjal* távoznak a rendek (Arany). Nem fogad váró lény *meleg szava* (Tompá). *Kemény hangon* ráparancsolt.

Tapintás > szín: *Tompa színek, meleg, hideg színek. Íz > szag:* *edesseges zagokual* (Jókai-kódex). Itt mulassunk, itt enyelgjünk, tiszta *édes illatában* (Vörösmarty). **Íz > hang:** *Keserű, édes hang.* Szinte ömölnek tört szívemből a *keserű igék* (Ady). **Íz > szín:** *Színei* ellágyulnak, akárhányszor *édesekek* lesznek. **Hang > szín:** A kép leg-erősebb *hangú színe*, a palást sárgája... (Művészet I. 67). A karcoló művész... *halk tónusokkal* adja a *tompa színeket* (ugyanott I, 90). **Szín > hang:** *Színes és színtelen hang, sötét és világos, ragyogó hang* (Tompa), *sötét hangon* ily szavakat mondott (Arany). *Szava* messziről jön, komoly, bús, fénytelen (Ady, *Paul Verlaine álma*). Karollak, vonlak s mégsem érlek el: Itt a *fehér csönd*, a fehér lepel (Ady), A fehér csönd. Ezek a szavak... nem a szótár szavai voltak, eleven szavak, *veres*, mérges, tüzes *szavak*, *lobogó lilák* és enyhén *kékek*, melyek felgyúladtak és világítottak a sötétben (Kosztolányi Dezső, Mikszáth-Alamanach 1918. 220). Nem érdektelen egy nagy énekművésznek, Titta Ruffónak a nyilatkozata sem: „Sokszor, ha *énekelek, színekre gondolok*. Így beszélek magamban: Ezt a hangot vedd barnábbra, ezt viszont kékre, emezt meg éggő pirosra” (Az Est 1925. IV. 2.).

A felsorolt esetekben persze még nem történt valóságos jelentés-változás, de a jelzős nyelvhasználat megfigyelése már csak azért is fontos, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat segíti elő, úgyhogy a névátvitel és a szintagmatikus tapadás folyamatai voltaképpen összefonódnak.

52. § Szorosabb értelemben vett névátvitelre a magyarból csak néhány példát idézhetünk. A *lág*y melléknév eredeti jelentése ‘mol-lis, weich’ (vö. a *lág*yék ‘die Weichen’ származékot is), de már a gyakori *lágymeleg* (> *lagymatag* [HORGER, *MSzav.* 113–4]) kapcsolat, valamint a *langyos* mellékalak hőérzetet jelöl. Ugyanez a ‘weich’ > ‘lauwarm’ jelentésváltozás megtörtént a vogulban is: a magyar szavaknak megfelelő vogul *lańšij* első jelentése ‘weich’ (vö. északi vogul *lańšij* ‘puha’ [VNépkGy. II, 58]; cseremisiz *lyndzyra* ‘weich’, észt *lońt* ‘schlaff’ [NyK. XXXIX. 226, WICHMANN, *Tscher. Texte* 69]), de emellett északi vogul *lońšij*, kondai vogul *lańšəj*, tavdai vogul *lańšij* ‘langyos’ (NyK. XXXIX. 446, XXV. 271), tavdai vogul *lanšum-* ‘meglangyul’ (VNyj. 287), pélimi vogul *jel-láńš-* ‘meglangyul’ (VNyj. 240); északi osztják *luńse*, déli osztják *lunt* ‘warm, lauwarm’). Ebben az esetben is komplikációval van

dolgunk, mert a hőérzet a szorosabb értelemben vett tapintási érzettel szemben diszparátnak tekinthető.

Az *íz* eredeti jelentése 'Geschmack' (vö. *ézes* ÓMS., *édes* 'süss'), de a Székelyföldön *üz*, *űz* 'szag, illat', *űzöl*, *űzül* 'szagol' (MTSz.) (vö. középfelnémet *gesmac* 'íz' és 'szag'). A már tárgyalt *rikító* szó esetében is teljes jelentésváltozás történt: ma *rikító* inkább csak színérzetre vonatkozik.

Vö. SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND, *Jelentéstanulmányok a komplikációs jelentésváltozásokról*. NyF. XXXVI.

53. § A komplikációs jelentésváltozások második csoportjába tartoznak azok az esetek, amidőn külső tárgyak és állapotok nevét át-visszük érzéki érzetekre. A *vörös*, *vörös* 'rot' melléknév a *vér* 'blut' szó szabályos nomen possessorisa (a ma járatos véres analógiás alakulás), s eredeti jelentése 'blutig' volt. Hasonló jelentésváltozás történt az osztjákban (északi osztják *vyr* 'Blut' ~ *vyrty* 'rot'), a vogulban (*vygyr* '1. Blut', 2. 'rot') s a finnben is (finn *veri* 'Blut' ~ *verevä* 'pirosposzsgás'). A *szög* szó jelentése, különösen hajra vonatkoztatva: 'brunus, subniger'. Maga is *szög* legény, lova is szerencsen (Gyöngyösi). *Szög haját* megkenté illatos kenettel (Arany). Kék szemű, de *szöghajú* (Arany). Eredeti jelentése voltaképpen 'die Nelke', régen ugyanis a barna színnek egy változatát a szegfűről nevezték el. A *deres*, a *dér* 'pruina' származéka egyszersmind színnévül is használatos. Egyébiránt maga a szín eredetileg 'felület' jelentésű (hasonló jelentésváltozással görög *χρῶμα* 'Farbe' ~ *χρῶς* 'Oberfläche'; finn *karva* '1. szőr; 2. szín'; latin *color* 'Farbe als Hülle' < *cēlo*; óind *várnah* 'Umhüllung, Farbe').

54. § **Érzéki érzetek** nevét lelkiállapotokra visszük át, vagy e lelkiállapotot a **velejáró testi változás** nevével jelöljük. A fejlődés első szakában a szónak fiziológiai és lelki jelentése is van, s testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen.

A *keserű* 'bitter' melléknév elkeseredik, kesereg származéka ma már csak lelkiállapotra vonatkozik (vö. német *Erbitterung*, francia *aigreur*, finn *karvas* 'fanyar, keserű' ~ *karvaus*, *mielen-karvaus* 'elkeseredés'; görög *ἡδύς* 'süss' ~ *ἡδονή* 'Freude' ~ *ἡδομαι* 'freue mich'). *Fanyalog* 'kedvetlenül, kelletlenül, immel-ámmal tesz valamit, kelletlenkedik'; *fanyarán* 'kedvetlenül' Székelyföld, MTSz., *fanyari* 'kelletlen, rossz kedvű' (MTSz. ugyanott) < *fanyar* 'sauer, herb'.

A félelem, a lelki gyötrődés szívszorulással jár. Ez a képzetársulás magyarázza az *aggódik*, *aggodalom* (vö. *megaggik* 'a tej túróvá keményedik', *aggódik* ugyanaz, *megaggódik* 'összetöpörödik a szőlő' MTSz.), *töpreng* (vö. *töpik*, *töpörödik* 'összesezik'), szorongás lelki jelentését. A *megrökönyödik* igének a köznyelvben csak lelki vonatkozása van; eredeti jelentése 'megfülled, dohosodik, rothadásnak indul' (MTSz.).

Aki megijed valamitől, annak a szíve *megdöbben*, a haja *borzad*.

A *retteg* ige eredeti jelentése: 'reszket'. MURMELLIUS szótárában (1533) a *Populus tremula* magyar neve *rettegőfa*, s a nép ma is ismer *rettegő* (azaz reszkető) fület. Már a következő mondatokban: „az asszonyallat nagy *retteghwen* előwe yewe” (Jordánszky-kódex); *Myt rettegz* eedes leanyom (Érdy-kódex). a *retteg* igének tulajdoníthatunk éppúgy testi, mint lelki értelmet. Ma a *retteg* igének (s a *retten*, *rettent*, *rettenetes* származékoknak már a nyelvemlékek korában is) csak lelki értelme van. Egészen hasonló a *rémül* története; a következő példából: *földec remülenec* koporsoc megnyilnac (Nádorkódex), még kiteszik, hogy eredeti jelentése 'zittern' volt, amit egyébként a szócsaládba tartozó remeg gyakorító alak is kétségtelenné tesz.

Büszke szavunk a *bűz* származéka, s eredeti jelentése 'putidus' volt. „Egy *büszke*, magát pézmázó úrfiat csak azért öletett, mert a rajta való szagot nehezeltette” – írja Bethlen Miklós (*Önéletírás*. 38). De már az ilyen mondatokban: „*bűzzel*, hetykén, *büszkén* szól”, lelki vonatkozása is van. Ma érzelmi velejárója is más, mint régen, amikor csak gáncsoló értelemben használták. A *büszke* ember *fennhéjázó*, *fennhordja az orrát*, *pöffeszkedik*, *felfuvalkodott*, *dagályos* (NySz.). Hasonló képzetársulásból fakadó átvitel magyarázza *gögös* szavunkat is. *Gögös* az olyan ember, aki kitolja a gégéjét, vagy mint régen mondták: a *gögjét*; „*kiülő göggel*... lépcselni taval kevélység volt” – írja Faludi. A következő XVII. századi példák az átmenetet szemléltetik, midőn a szónak már kezd lelki vonatkozása is lenni: „Te magadat mely nagy göggel kezded ottan tartani, mely fel kezdesz látni; *gögös* nyakkal jártanak” (NySz.).

A *buta* szónak a székelységben megvan az eredeti jelentése: *buta fejsze* 'tompá, életlen fejsze'. Csak a nyelvtörténeti kutatás derítette fel, hogy nemcsak az 'obstupeo' jelentésű hüledez származék,

hanem a *hülye* (< *hülő*) melléknév is a *hül* igétől ered (vö. a népnél *szájahült* 'buta').

Ma csak az indulat, a harag *higgad*, *higgadt* gondolkodásról beszélünk. Eredeti jelentése: 'lányul, enged, tisztul'; 1544-ben még ezt olvassuk: „az palazk tokba töltetem *bort higgadni*” (Oklsz.).

Vö. ZOLNAI GYULA, *A kevélység kifejezései a magyar nyelvben*. Ethn. XIII, 92. SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND, *Jelentés-tanulmányok*. MNy. IV–V. LÖRINCZ JENŐ, *A lelki élet szavaihoz*. MNy. XXII.

55. § A másodlagos komplikációs jelentésváltozások esetében külső cselekvések nevét visszük át **lelki** folyamatok: a megértés, érzés, akarás jelölésére. Az eredeti és az új jelentésnek semmi közös, sem tartalmi, sem érzelmi eleme nincsen, mindamellett itt is mindig van olyan közbeeső fok, amidőn a szó külső és belső: lelki folyamatot is jelölt egyszerre.

A *fog*, *megfog* eredeti jelentése: 'fassen, fangen, ergreifen', tehát konkrét tárgyaknak kezünkkel való megilletése, megérintése. Lassanként hozzájárul e tevékenységhez a lelki aktus is: a megilletéshez a megismerés, megértés célzata társul, de sokáig él mellette az eredeti érzéki jelentés is. Kitűnően érzékelteti ezt az átmeneti, közbülső állapotot Arany, midőn a *Toldiban* ezt írja: Mert *föleráni* könnyű, könnyű nemcsak *ésszel*, Hanme *ököllel* is, és megfogni *kézzel*. Hasonló példák: Amit *elmédben* akarsz *fogni*... olvasd el gyakorta (Comeniusból NySz). *Elméddel meg* nem *foghatod* (Érsekújvári Kódex 274). *Értelemmel* való *megfogástok* szerént: pro vestro capt. (Comeniusból NySz). Ma is általános: nem *fog az eszem*. A primitív ember számára a gondolkodás nem pusztán belső, lelki tevékenység, hanem olyan kifejező mozgásokkal kísért folyamat, amelyekben az őt foglalkoztató gondolatokat, terveket, érzékileg láthatóan szeme elé állítja. Az intellektuális élet kibontakozásával a lelki folyamatok testinek gondolt hordozói, eszközlői elhalványulnak, s a szó egymagában is értelmi működésnek lesz jelölőjévé. Az eredeti, érzéki jelentés megmaradhat ugyan, de a beszélő úgy érzi, mintha két önálló, más-más jelentésű szóval állana szemben.

Természetes, hogy a jelentésváltozásoknak ebben a csoportjában is a tapintási érzetek, a kéz kifejező mozgásai uralkodnak.

A magyar *tud* finnugor megfelelői (zürjén *tyd-*, votják *tod-*, finn *tuntee*, lapp *dovvda-*) mind lelki vonatkozásúak: 'tud, érez, ismer,

megismer'. De a finn *tunnustaa* vagy *tunnustella* származéknak még megvan az eredeti érzéki értelme: 'tactu tento, tentans exploro' (például RENVALL: *tunnustele kädelläsi* 'tapints meg a kezéddel'). A *tapasztal* 'erfahren' a *tapint*, *tapogat* igék alapszavának olyan származéka, mint *akad* mellett *akasztal* (MTSz.). A régi nyelv és a népnyelv még ismeri eredeti 'betasten' jelentését is (például Orrok vagyon, de és nem éznek [tudniillik érznek] kezek vagyon, és nem *tapasztalnak* [Apor-kódex 86]; Az asztalt ha *megtapasztalja* az ember, melegséget érez [Mikes]). A népnyelvben is *tapasztal* több vidéken annyi, mint 'tapogat' (MTSz.).

A török eredetű *ér* 'attingere, pervenire' igének három származéka is használatos lelki jelentéssel. *Érez* (-z gyakorító képzővel) 'fühlen' (ma: hideget, meleget, szagot, ízt érez; régen hangbenyomásra: Kezde *hallgatni*, ha valamit *érözne* [Debreceni Kódex 114]); *érzelem* 'Gefühl' (Midőn a fekönek sem egy mozgását *füleknék érzelmével* foghatná [Bécsi Kódex 42]). *Ért* 'verstehen' (jellemző, hogy a 'fühlen' jelentésű *érez* gyakorító származék, ellenben a 'verstehen' jelentésű *ért* mozzanatos-intenzív képzővel alakult). *Érdek* (ige), *érdékel* (olyan gyakorító származék, mint *fül*: régi *fuldok*, *fuldokol*, *öl*: régi *öldök*, *öldököl*), régi jelentése 'gyakran hozzáér' (vö. Kit a herceg hátul a nagy hellebárdal *érdeknie* kezdte [Székely, *Krónika* 168]; De ha nagy kosokkal *érdeknie* kezdik (a tornyot) [Balassa]; Lovat sarkantyúval *érdekelni*: *agitare equum calcaribus* [MA]; A havas eső *érdekli* nyakunkat [NySz.]). Már a lelki jelentés felé kezd hajlani a következő példákban: Oh, mily keserves szók *érdeklik* füleimet (NySz.). Ha nem *érdekli* a szégyen sziveteket (Kónyi). Ma az *érdékel* csak 'interessieren'.

Fontol 'erwägen'. A lelki jelentés kialakulására jellemző példa: Csak magamban eltitkolom, Szívem *latjában fontolom*. *Latol*, *latolgat* (1845 óta), régen *latra vet*, például: De ha beljebb nézed még az anglusokat, *Fontra*, *latra veted* véghez vitt hartzokat (Orczy). Ha zsémbes, durva voltam, *lattal ne mérd* (Arany, TSz.). Az elvont jelentés kifejlődését az is elősegítette, hogy az uralkodó jegy elhomályosult, amióta a font és a lat, mint súlymérték eltűnt a forgalomból. Egészen hasonló jelentésváltozással: latin *dēlibero* 'erwägen, überlegen' < *libra* 'Wage'; francia *penser*, olasz *pensare* < latin *pensare* 'wägen, abwägen' (verbum intensivum < *pendo*); német *erwägen* stb.

Kohol 'erfinden, erdichten' < *koh* 'Kochofen'. A jelentésfejlődés menetét jelzik a következő példák: Az ő *kohából* költ: ex sinu illius est (Decsi). Emberi gondolatnak műhelyében *kohlott* vallás (Pázmány). A hamisságnak ülővasán *koholt* praktika (Faludi).

Hánytorgat elméjében, *fejében forgat* (vö. latin *cogitare* < **co-agitare*; finn *ajattelee* 'gondolkozik' < *ajaa* 'üz, hajt'. *Aivoni ajat-televi* [Kalevala I. 2]).

A magyar *akar* 'wollen' talán a vogul *āṛkwār-mät-*, *āṛkwät-*, osztják *arḱarm-* 'schauen, blicken' megfelelője (hasonló jelentésváltozással latin *spectare*, német *auf etwas absehen, Absicht*).

Vö. WUNDT i. m. II². 551; MOHAI LAJOS, *Jelentés tanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról*. Székesfehérvár, 1908.

VII. Névátvitel érintkezési képzettársulás alapján

56. § A névátvitel alapja lehet a képzetek érintkező képzet-társulása is. Az olyan képzetkomplexumok, amelyek a tudatban gyakran jelentkeznek egyidejűleg vagy közvetlenül egymás után, egymást kölcsönösen aktualizálhatják, s az ilyen esetben a helyi vagy időbeli együttlét, a valóságos vagy képzelni oki kapcsolat alapján a névátvitel természetesnek tűnik fel.

A *merül* ige mai köznyelvi jelentése 'versinken'. Ámde nyilvánvaló, hogy a *mer* 'schöpfen' ige visszaható származéka, tehát eredeti jelentése ez volt 'erschöpft werden'. A szamosháti nyelvjárásban ma is gyakori ebben az eredeti jelentésében: Kicsi *merült* (= merítődött) a kanálba. A jelentésváltozás útja világos: A korszó a víz alá *merült* = = tele merítődött, s emiatt elsüllyedt. A névátvitelt a két folyamat oki kapcsolata tette lehetővé. E jelentésváltozásnak etimológiailag is pontos megfelelője megvan a vogulban is: vogul *āmart-*, *oamərt-* 'schöpfen' (KANNISTO, MSFOu. XLVI. 4, NyK. XXXIX. 434, = osztják *amərt-*, *ēmər-*, ugyanaz. KARJALAINEN, MSFOu. XXIII. 190, votják *omyrt-*, ut., mordvin *amul-*, finn *ammeltaa, ammentaa* ugyanaz), de északi vogul *āmərawə* 'alámerül' (VNépkGy. I. 71), *āmərmət-* 'belemerít' (ugyanott III. 242), tadvai vogul *āmərtäxt-* 'merül' (VNyj. 257). Vö. CSÜRY, Szily-émlék 11.

57. § Hasonló névátvitel történt a következő esetekben is. A nyelv eredeti jelentése szerint testrésznév, de ugyanezzel a névvel jelöljük a beszélést, amelynél a nyelv fontos szerepet játszik. A görög *γλῶσσα*, a latin *lingua*, finn *kieli*, a török *til* stb. szavaknak ugyancsak két jelentése van: 'die Zunge' és 'die Sprache'. Sőt a német *Zunge*-nak (a *Sprache* mellett), az angol *tongue*-nak (a *language* mellett) szintén kifejlődött a 'beszéd' jelentése is. A vogul a némaságot, a szótlanlanságot így írja körül: *sūp-ńelmtal* 'szótlan', tulajdonképpen 'száj- és nyelvtelen'; vagy *sūp ā'im, ńelm ā'im*, szó szerint: 'száj nincs, nyelv nincs'.

A szláv *čemerī* eredetileg egy mérges növénynek, a hunyornak, Helleborusnak a neve. A jelentésfejlődés állomásai: '1. Helleborus, Nieswurz; 2. Gift der Nieswurz; 3. die dadurch hervorgerufenen Krankheitserscheinungen; 4. Zorn, Kummer, (vö. BERNEKER, *EtWb.* I. 143). A magyarba a szláv szó harmadik jelentésével került át: *csömör*. A vogul *pānχ* első jelentése 'galóca' (VNépkGy. II. 362), majd a galócanedv élvezete által okozott 'részezség' uo. I. 115, 117. Hasonló átvitellel a magyar *méreg* '1. Gift; 2. Ärger, Verdruss'.

58. § Az olyan folyamatokat, amelyeket szimbolikus cselekvés kísér, egyszerűen az utóbbi névvel jelöljük, s ez a név természetesen megmaradhat azután is, amidőn maga a szimbólum már divatjától múlt. A legény a leány kezét kéri meg, s ha megkapja, megtartják a kézfogót: a kézadás szimbolikus gesztusa (= a kezemet adom zálogba, hogy ígéretemet megtartom) a szerződés ünnepélyes megpecsételése.

A *kenyértörés, kenyértörésre kerül a dolog* = elérkezett a döntő pillanat, egyházi eredetű kifejezés. „Megnyitattik szemünk – írja Pázmány – *in fractione panis*, ennek a mennyei kenyérnek szegésében.” A *kenyértörésre kerül* szólásmód az utolsó vacsorára emlékeztető egyházi szertartásból szivárgott át a közéletre való alkalmazásban (vö. BINDER *Ethn.* XIII. 238, SIMAI MNy. VI. 364, SZILY MNy. XIII. 87–8).

A kézadás szimbolikus értelmével függ össze a *kezes, kezesség, kezeskedik* kifejezések 'Bürge, Bürgschaft, sich verbürgern' jelentése is. A Jókai-kódexben ezt olvasuk: „... yt mynd ez nepnek elewtté agyad nekem hytedet hogy ezeket tarczad... Tehat az farkas yo laba felemeluen ada hytytt zent Ferencznek *kezebe ew kezese-nek*”. A szláv nyelvekben hasonló értelemben szintén a *ruka* 'kéz'

származéka szerepel: szlovák *ručit' sa*, cseh *ručiti se* 'sich verbürgen' (vö. MNy. XIV. 223, XV. 48).

Vö. ZLINSZKY i. m. 19.

59. § Nagy szerepet játszik a névátvitelnek ez a faja az énfogalom kialakulásában. Az **én**, a **magam** megjelölésére kezdetleges fokon minden nyelv nem külön e célra szolgáló névmásokat, hanem konkrét, szemléletes tárgyneveket használ. „Insbesondere zeigt die Sprache – írja CASSIRER (i. m. I. 210) –, wie das konkrete Selbstgefühl anfangs noch völlig an die konkrete Anschauung des eigenen Leibes und seiner einzelnen Gliedmassen gebunden bleibt. Es ergiebt sich hier dasselbe Verhältnis, die uns im Ausdruck der räumlichen, der zeitlichen und der zahlenmässigen Bestimmungen entgegentrat, die gleichfalls diese durchgehende Orientierung am physischen Dasein und insbesondere am menschlichen Körper zeigen.” A magyarban a *személy* szó a *szēm* 'das Auge' -ély kicsinyítő képzős származéka (vö. NyK. XLV. 15; hasonló jelentésfejlődéssel latin *persona* 'Larve' > 'Person'). Ide tartoznak az efféle énmegjelölések is: Jaj szegény *fejemnek*; *Fejtől* fizetett adó (CzF.); Számláljátok meg minden férfiat az *fejek* szerint (MA.), Bines *fejönknek* idvességére (Érdy-kódex 505); – Egy lélek sem volt ott. Minden keresztyén *léleknek* ily tanácsomat adom (Faludi). *Lélek* az ajtón se be, se ki (Arany). Nem kell se *testemnek*, se *lelkemnek*.

Ez a konkrét énszemlélet magyarázza meg, hogy igen sok nyelvben, különösen az ural-altáji nyelvekben testrésznevek ragos alakjai valósággal a személyes és visszaható névmások szerepét töltik be. Leggyakrabban a **test**, **fej**, **lélek** és **kebel** jelentésű szavak szerepelnek ilyen funkcióban.

A magyar *magam*, *magad*, *maga* etimológiailag kétségkívül a *mag* szóval tartozik össze; ez utóbbi megfelelői a rokonságban: votják *mugor*, *mygör* 'Körper, Leib', zürjén *mygör* 'Leib, Rumpf', cseremisiz *monggyr*, *moγyr* 'Körper' (*r* denominális névszóképzővel), eredeti jelentése 'corpus', majd ebből 'semen'. *Megölte magát* tehát tulajdonképpen annyit tesz: megölte a **testét** (vö. KERTÉSZ MNy. VII. 6). A mongolban *beje* 'test' egyszersmind visszaható névmás is: *či bejeben ügüget* 'te magadat odaadván', *beje degen abχu* 'magához venni' (NyK. XXI, 285, SCHMIDT, *Mong. Gramm.* 44); ugyanígy a mandzsuban: *beje* 'test', de: *beje be wame* 'magát megölni', *mini-beje* 'saját magam', (HARLEZ, *Manuel de la langue*

mandchoue 42). A mongolból jakut *bäjä* 'Körper', amely szintén szerepel 'selbst' értelemben is: *bäjäm asabyn* 'magam nyitom ki', *bäjä bäjälärin* 'egymást' (vö. BÖHTLINGK, *Jakutisches Wb.* 133). Hasonló jelentésváltozással: középelnémet *líp* 'Leib'.

Az úgynevezett „árnyéklélek” vogul-osztják neve: *īs, is*; ugyanez a szó valamennyi finnugor nyelvben (a magyar kivételével) mint reflexív névmás szerepel: finn *itse*, lapp *ješ*, mordvin *eš*, cseremisiz *yš-ke*, zürjén-votják *aš-*. Eredeti jelentése még átc sillámlik a finnben is az ilyen kifejezésben: *meni itsettömäksi* 'elájult' (vö. PAASONEN, *Über finnisch-ugrischen Völkern.* JSFOu. XXVI. 4: 7). A szanszkritban és a héberben ugyancsak a 'lélek' jelentésű *āt mā*, illetve *nefeš* szerepel visszaható névmásként. A keleti cseremiszek is a csuvas eredetű *čon* 'Seele' szót használják ugyanilyen szerepben. A kal-mukban *ämn* 'Atem, Leben' és 'selbst'.

A mordvinban a *pīa, pīü* 'Kopf, Haupt, Gipfel' szó szerepel visszaható névmásképpen: *eš pīants af nájisi* 'nem látja magát' (PAASONEN, *Mordw. Chrest.* 114); *mon es pīan mija* 'eladtam magamat, tulajdonképpen a fejemet' (BUDENZ NyK. XIII. 55).

A törökségben *öz, ös* 'selbst' (például *özüm, özün* 'magam, magad', csagatáj *öz özi bilä* 'magánál') az ujgurban 'személyiség' értelemben is előfordul. Eredetileg szintén testrésznév: török *öz*, mongol *örü* 'Brust' (RAMSTEDT, Thomsen-Festschrift 184). Hasonlóképpen a mongol *öber, öger* 'Brust' (~? török *övkä* 'Lunge, Zorn', Ramstedt i. h.) egyszersmind visszaható névmás is: *öberün bejeben ügüget* 'én magamat odaadván' (NyK. XXI. 285, SCHMIDT, *Mong. Gramm.* 44).

60. § Természetesen igen sok esetben nehéz eldönteni, hogy a képzetek érintkezése alapján történő névátvitellel, vagy megfordítva, jelentésátvitellel, szintagmatikus tapadással van-e dolgunk.

A török eredetű *gyékény* két jelentése: '1. Typha palustris, Binse; 2. Binsendecke, Matte, Binsenkorb'; a megfelelő török *žäkän* szónak is ez a két jelentése van: 'Art Binsen; die aus Binsen hergestellten Matten'. Lehet, hogy a magyar szó második jelentése a *gyékénytakaró*-féle összetételekben tapadás útján keletkezett. Ugyanezt kell mondanunk a *sármál* > *sármány, sármálinkó, aranymál* (*alamár, olomári* [MTSz.]), *vörösbe gy, szarkaláb, veresszem* (halfajta), *félnadrág*-féle elnevezésekről is. A régiségben nem ritka, hogy jelzős főnevek, tehát egész jelzős szerkezetek jelzőként szerepelnek

(*lúlábfű, ökörfarkfű, félkézkalmár, kétkézhaló*), tehát *sármány, szarkaláb* stb. elvonás is lehet *sármánymadár, szarkalábfű-féle* összetételekből. (vö. BEKE Nyr. XLII. 62). Ilyen eredetűnek látszanak a török nyelvek hasonló elnevezései is, kazah *ak-sakal* 'ein alter Mann, Weissbart', de vö. *ak-sakal kiši*, szó szerint 'fehér szakáll ember', türkmén *ak-baş* 'eine Art Hirse' (tulajdonképpen 'fehér-fej'), de van ilyen kifejezés is: *ak-baş-ot* 'Apium graveolens' (tulajdonképpen fehér-fej-fű').

VIII. Jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján

61. § A jelentésváltozások harmadik főformájánál jelentésátvitel történik a nevek hasonlósága alapján: egy név egy többé-kevésbé hasonló hangalakú szóval vagy szócsaláddal társul, s jelentése is amahoz igazodik.

A szláv eredetű *iromba* melléknév eredeti, a népnyelvben ma is élő jelentése 'katzengrau, gesprenkelt' (< szláv *jarěbŭ*, vö. szlovák *jarabý, -á, -é* 'gesprenkelt, fuchsröt', orosz *rjabyj, rjaboj* 'schekig, blatternarbig'). Az újabb irodalmi nyelvben a hasonló hangalakú *otromba, goromba* hatására jelentése megváltozott: 'idomtalan, nehézkés' értelemben kezdik használni: „A legelső levélben már ott volt az *adió*, de rendkívül *iromba* betűkkel írva” (az öreg Garamvölgyi tudniillik Aladár agarának a karmai közé fogta a tollat, s azzal iratta oda a szót) (Jókai, *Új földesúr*); „leírta a csonakászdal hangjegyeit *iromba* betűkkel” (Jókai, Nemzeti kiadás LXX. 196); „A hajó *iromba*, hatalmas körvonalai...” Napilapból. Vö. TOLNAI MNy. XII, 27. 340, SZENDREY MNy. XV. 35.

Az *iratos* (< *ír* 'schreiben, zeichnen') jelentése 'tarka'; nyilván az *ír* 'balzsam' szó hatása alatt írja egy helyütt Bársony István: *iratos* illatok, 'balzsamos illatok' értelemben.

A *padmaly* „vízmosás, oldalüreg a sírban” [így is: *padlan, panal, padnal* MTSz.] < szláv *pod-molŭ*, vö. bolgár *podmol* 'Klippe', szlovén *podm'ol*, cseh *podmol* 'Uferbruch, vom Wasser unter spülter Ort', BERNEKER, *EtWb.* II. 74.

Újabban a *padmaly*, nyilván a *padlás, padolat* szó hatása alatt két új jelentésben is előfordul: 1. 'padlás, mennyezet' (Jókai, *Elátk.*

csal.; „a szőnyeg zöld, a *padmaly* fehér...” Herczeg); 2. ‘padló’: „... egyház, amelynek *padmalya* alatt alussza örök álmát...” Vö. MNy. II. 383, XII. 27.

Az *ildomos* eredeti jelentése ‘klug’ < török *yldam* ‘ua.’ [vö. „legyetek ildomosak, miként az kégyók” Müncheni Kódex]. FOGARASI JÁNOS elevenítette fel a szót, a régi nyelvhasználatnak megfelelőleg: *ildomos*, *ildom* ‘eszélyes, eszély’. Széchenyi kedves szava volt; erre céloz Arany is a *Széchenyi emlékezetében*: „Vezérszó: *ildom*, a zászlón: előre”. Ma az *illik*, *illedelmes* szavak hatására ‘Anstand, anständig’ jelentése fejlődött.

A *cinterem* tulajdonképpen ‘temetőkert’ (középkori latin *coemeterium* < görög *κοιμητήριον*). A *terem* szó hatása magyarázza, hogy újabban itt-ott ‘díszterem, lovagterem’ értelemben is kezdik használni, Tábori Róbert „a kastély *cinterméről*” beszél; Kiss József egy balladájában (*Gedővár asszonya*): „Nyerj meg újra... próbáld fön­n a *cinteremben*, kockánk a kard éle.”

A *csótár* (< oszmán *çultar*) eredeti jelentése ‘Pferdedecke’, a *sujtás* hatása alatt ‘cafrang, sallang’ jelentése is fejlődött.

A *sujtás* asszociatív hatását a *csultár*, *csútár* mellett fellépő *sujtár*, *sújtár* alakváltozatok is bizonyítják (vö. EtSz.).

Persze ezek a jelentéssiklások csak szórványosan lépnek fel, s bizonyos fokig félreértésre vallanak, s inkább csak akkor lehetségesek, ha ahhoz a névhez, amely az új jelentést kapja, megelőzőleg nem fűződött határozott értelem.

IX. Jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján

62. § A jelentésváltozások negyedik főcsoportjánál szintén jelentésátvitel történik, de nem a nevek hasonlósága, hanem szintagmatikus kapcsolata alapján.

Mondatban él a szó; a szók jelentését is, legalább részben, a mondatkapcsolat, a többi mondattaghoz való viszonyuk határozza meg. E mondatokban: *Mi kék az ég, mi zöld a fű! Tanúm az ég és minden seregi; Elnézem a habok játékát; Mulasztásodat még ez egyszer elnézem* – a mondatbeli kapcsolat az *ég* és *elnézem* szavaknak más-más oldalát domborítja ki. Valóságos **tapadás** esetében azok az

új képzelemek, amelyek a szóhoz a mondatban fűződtek, a mondatkapcsolatból kiszakított szóhoz is hozzátapadnak.

A mondat szimultán tudati tartalom; mondattani szerkezetek tagjait külső asszociatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek ugyanazon tagok azonos mondattani kapcsolatban. Az ily módon kialakult lazább vagy szorosabb asszociációs csoportokon belül indul meg a jelentés-változásnak az a formája, amelyet **tapadásnak** nevezhetünk, olyképpen, hogy a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát.

Vö. GOMBOCZ MNy. VII. 99, *Nyelvtörténeti módszertan*. 26; [kötetünkben: 105]; ROUDET i. m. 690.

63. § Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy össszetett névszók tagjai között.

Néha a jelző veszi fel a vele gyakran kapcsolt jelzett szó képzettartalmát, s a jelzett szó, mint felesleges, elmarad: a jelző az egész kifejezéssel egyértékűvé lesz. Így vált ki a *sertés* 'Schwein' szó a régiségben gyakori *sertés-marha* 'Borsten-vieh' kapcsolatból. „A katonák – írja még Faludi – a szarvas, *sertés* és gyapjas *marha* között vagdalkoznak.” A *hitves* régi jelentése ugyanaz, mint a *hites* szóé, tudniillik 'fidus, juratus'. „Egy hitvös *barátomnak írtam*” (Magyar Történelmi Tár). „*Hitvesebb tselédit* magához hívatta” (Kónyi). Mai 'Ehefrau' jelentését a leggyakoribb *hitves-feleség* kapcsolatban nyerte. Ugyanígy keletkezett *ürmös* 'Wermut' < *ürmös bor, hintó* 'die Kutsche' < *hintó-szekér* (tudniillik hintáló szekér); *szarvas* (állat), *gulyás* (hús), *lakatos* (mester).

Máskor meg a jelzett szó veszi fel leggyakoribb jelzője jelentését is, s a jelző elmarad. Ilyen esetek: *költő* < *versköltő, kelet* < *napkelet*. A *marha* szó a régiségben általában 'vagyon'-t jelent; male parta male dilabuntur közmondás régi magyar fordítása: ebül gyült *marhának* ebül kell vesznie; *megmarhásodik* 'sich bereichern'. De természetesen, hogy állattenyésztő népnél, amelynek legfontosabb, sokszor egyetlen vagyona a háziállat volt, a *szarvasmarha, gyapjasmarha, lábasmarha, vágómarha* (NySz.) kapcsolatok gyakoribbak voltak, mint az *ezüstmarha, ruhamarha, kalmármarha* stb. (NySz.) kapcsolatok, s hogy így a *marha* szó lassanként az egész nyelvetületen a 'pecus' jelentést vette fel. Egészen hasonló *jószág* és *barom* szavaink története, eredete szerint mindkettő általában 'va-

gyon'-t jelent. A *jószág* olyan származéka a *jó* szónak, mint *ország* az *úr* szónak; a *barom* török *barym* megfelelőjének a jelentése 'Habe, Gut'. Mégis a *barom* már a nyelvemlékek kora előtt az egész nyelvterületen, a jószág újabban az Alföld egy részében a 'szarvasmarha' egyik nevévé lett.

Vö. GOMBOCZ A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 1911, XXXVII. 3; SIMONYI NyÉrt. XXIII, 3. 25 [nála: ráértés]; CSÜRI BÁLINT MNy. XIV. 256.

64. § Megtörténhetik a tapadás igés kifejezésekben is, vagyis igék s hozzájuk tartozó névszók állandó kapcsolataiban. Az állandó vagy gyakori tárgy jelentése ráragadhat az igére: *Múlat* a 'praeterire, vorbeigehen' jelentésű *múlik* ige míveltetője; mai jelentését az *időt múlat* kapcsolatban nyerte (például Heában való dolgokban *mulatta idejét* [Vásárhelyi Daloskönyv]; Has hizlalással *mulattyák az időt*, [Frank. NySz.]). Innen kettős jelentése: 1. valahol tartózkodik, időzik; 2. jól tölti az időt, tehát az utóbbi esetben a határozó jelentése is az igéhez tapadt. *Földi ember kevéssel beéri* – írja Arany a mai nyelvszokás szerint. A tárgyas igealak még ma is a valamikor megvolt tárgyra utal, s csakugyan Pázmánynál még ezt olvassuk: *Földi ember szükségét beéri. Váltani* nemcsak *pénzt*, hanem *ruhát, lovakat és színt* is lehet, mégis a mai nyelvhasználat szerint a mondatbeli kapcsolatból kiszakított *váltani* igéhez elsősorban a 'pénzváltás' képzete tapad.

Végre van eset arra is, hogy az alany hozzátapad az állítmányhoz. Ezekben a mondatokban: *Termett neki bőven; Tizenkettőt vert Adonyban; jut neki mulatságra is*; az alany: *gabona, óra, pénz*, mint magától értetődő, elmaradhatott.

Vö. SIMONYI i. h.; CSÜRI MNy. XIV. 256.

65. § A mondattani tapadással lélektani szempontból rokon természetűek azok az esetek, midőn, valamely szóhoz egy-egy társadalmi csoporton belül új képzetemek tapadnak, s az új, szűkebb jelentésű szó elterjed az egész nyelvközösségben. A csoportnyelvekben a tapadás folyamata meg van könnyítve azáltal, hogy egyfoglalkozásúak, hasonló életmódúak, egy társadalmi rétegbe tartozók között az eszmetársulás iránya sok egyénnél ugyanaz; az értelem pontosabb meghatározása nélkül is megértik egymást, másrészt a kifejezések gyakorisága érthetővé teszi a tágabb értelmű szókat is. A *szűrni* ige jelentése általában 'filtrare', de már *szüret* csak a *bor-*

szüretet jelenti. Ezt az értelmét nyilván a szőlősgazdák körében nyerte. Hasonló szakkifejezések, mesterszók: *gyűjt, forgat, vetés*, ma csak *magvetés* értelemben, sőt további jelentésváltozással: a 'kisarjadzott gabona'. *Rántás, bevet, süt* és *dagaszt* a konyhában kapták mai sajátos, szűkebb jelentésüket. A *fellép, fellépés* szavak hallatára a legtöbb ember a színházra gondol. Az *avatás* szóhoz a posztókallósok körében egészen más állandó képzetemek tapadnak, mint például egyetemi körökben.

66. § Nem minden esetben tudunk rámutatni arra a mondattani vagy társadalmi okra, amely a képzettársulások egyirányba terelésével a tapadást előidéz. Különösen áll ez a semleges jelentésű szavakról, amelyek időfolytán rendszerint hol jó, hol rossz mellékértelmet vesznek fel. A *hír* lehet jó is, rossz is, mégis a *híres* melléknév ma csak 'jó hírű' értelemben használatos. A *hírhedik* ige régen jó értelemben is járta: Kywe *hyrhót* az ew zentseeges volta, olvassuk az Érdy-kódexben (410 b). *Hirhédik* még a XIX. század elején a *Magyar Tudós Társaság Magyar és német zsebszótára* (1838) szerint is annyi, mint *hiresedik*, s Vörösmarty 1841-ben így szólíthatta Liszt Ferencet: *Hirhedett zenésze a világnak*, s még Jókai is ezt írja a *Régi jó táblabírákban*: „az ötödik [levél] ezüstneműekről szóllott *hirhedett* ötvöshöz.” Ma *hirhedt* csak 'berüchtigt', s nem 'berühmt'. *Elkövetni* mai nyelvszokásunk szerint csak a rosszat lehet, de a XVIII. században Faludi még ezt írhatta: „A keresztyén ember kötelessége: hogy a gonoszt elkerülje és a *jót* *elkövesse*.” A *sors* ma is közönyös szó; egyaránt beszélhetünk *jó* és *balsorsról*; ellenben a *szerencse*, amely régebben a *sors* egyértékese volt, ma csak *jó szerencse*, a *végzet* viszont csak *balvégzet*.

Lélektani szempontból a felsorolt esetek is a tapadás csoportjába tartoznak, ha nem tekinthetők is mindig szorosabban vett mondattani tapadásnak, amennyiben a mellékképzeteket nem mindig külön szó, hanem gyakran csak a kíséző gesztus vagy hanghordozás fejezi ki. Ha például ezt a mondatot – *No te híres!* – gúnyos hanghordozással mondom, a *híres* mindjárt a *komisz* szinonimájává lesz.

Vö. KR. NYROP, *Das Leben der Wörter*. 57; GOMBOCZ, *Nyelvtörténeti módszertan*. 28 [kötetünkben: 107–8].

67. § A névhez fűződő jelentés egyidejűleg többirányú képzettársulás hatása alatt állhat, úgyhogy egyidejűleg többirányú jelentésváltozás indulhat meg. Különösen gyakori a tapadás és vonzás

folyamatainak összefonódása. A *rikító* esetében például a névátvitelt a hangéreztről a színérzetre a két diszparát képzet hangulati rokon-sága tette lehetővé, de a *rikító piros*-féle jelzős szerkezetek gyakori-sága tapadás útján szintén hozzájárult az új jelentés állandósulá-sához. A 'zittern' jelentésű *rém* igető (vö. *remeg*) *rémül* származé-kának 'sich fürchten', *rémlik* származékának 'es dückt mir' jelen-tése fejlődött.

Még gyakoribb, hogy a különböző irányú képzettársulások egy-más után lépnek fel, s a szó több közbeeső állomáson keresztül jut el mai jelentéséhez. A régi *lábos fazék* elnevezés **állandó** uralkodó jegyű **asszimiláció** eredménye. Ebből a jelzős kapcsolatból tapadás útján vált ki a rövidebb *lábás* név. Végre a tárgy megváltozása maga után vonta az **uralkodó jegy megváltozását** is. A *deres* melléknév eredeti jelentése: 'dérszínű' (**komplikációs** jelentésváltozás); a *deres ló* kapcsolatban nyerte 'Schimmel' jelentését **tapadás** útján (hasonló tapadással: *fakó*, *pej*, tudniillik ló). Végre a *deres* szó 'Prügelbank' jelentése **asszimiláció** eredménye.

Rövidítések

- BERNEKER, *EtWb.* = E. BERNEKER: *Slavisches etymologisches Wörterbuch. Erster Band (A-L)*. Heidelberg, 1908–13.
- C. = CALEPINUS, *Dictionarium*. 1585. (Ed. J. MELICH, Bp., 1912.)
- Corp. Gram.* = *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiadta TOLDY FERENCZ. Pest, 1866.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS: *A magyar nyelv szótára. I–VI*. Pest, 1862–74.
- DENY, *Grammaire* = J. DENY, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*. Paris, 1920.
- EPhK. = Egyetemes Philologiai Közlöny. Folyóirat. Bp., 1877–1948.
- Ethn. = Ethnographia. Folyóirat. Bp., 1890–
- ETsz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: *Magyar etymologiai szótár I–17*. Bp.: 1914–1944.
- FgrF. = Finnugor füzetek. Adalékok a finnugor nyelvek ismeretéhez és összehasonlításához. Sorozat. Bp., 1880–
- FUF. = Finnisch-ugrische Forschungen. Zeitschrift für finnisch-ugrische Sprach- und Volkskunde. Folyóirat. Helsingfors, 1901–
- HORGER, *MSzav.* = HORGER ANTAL: *Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye*. Bp., 1924.
- IvBr.F. = F. IVEKOVIČ–I. BROZ, *Rječnik hrvatskoga jezika. I–II*. Zagreb, 1901.
- JSFOu. = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Folyóirat. Helsingfors, 1886–
- KLUGE, *EtWb.* = FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Strassburg. 1910⁷.
- KSz. = Keleti Szemle – Revue Orientale. Folyóirat. Bp., 1900–1932.

- MA = Szenczi Molnár Albert művei, különösen latin-magyar és magyar-latin szótára (Nürnberg, 1604).
- MEYER-LÜBKE, *Einf.* = WILHELM MEYER-LÜBKE, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*. Heidelberg, 1901¹ (1920², 1920³).
- MNépkGy. = Magyar népköltési gyűjtemény. Sorozat. Bp., 1872–1924.
- MNy. = Magyar Nyelv. Folyóirat. 1905–
- MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Sorozat. Bp., 1922–
- MSFOu. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Sorozat. Helsinki, 1890–
- MTSz. = SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- MURMELLIUS = *A Murmellius-féle latin-magyar szójegyzék*. Kiadta SZAMOTA ISTVÁN. 1896.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF: *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Bp., 1873–1881.
- NyÉrt. = Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. Bp., 1867–
- NyF. = Nyelvészeti Füzetek. Sorozat. Szerkesztő: SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1902–1918.
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Folyóirat. Bp., 1862–
- NyH. = SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar nyelvhasznítás*. Bp., 1920⁶.
- Nyr. = Magyar Nyelvőr. Folyóirat. Bp., 1872–
- NYROP = K. NYROP: *Das Leben der Wörter. Aus dem Dänischen übersetzt von R. VOGT*, Leipzig, 1903.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemléktől a nyelvújításig*. Bp., 1890–93.
- NyÚSz. = SZILY KÁLMÁN: *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével I–II*. Bp., 1902–08.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: *Magyar oklevél-szótár*. Bp., 1902–06.
- ÓMS. = Ómagyar Mária-Siralom.
- PAASONEN, *Mordw. Chrest.* = H. PAASONEN, *Mordwinische Chrestomathie nebst Glossar und grammatikalischen Abriss*. Helsingfors, 1909.
- PAASONEN, *s-Laute* = H. PAASONEN, *Die finnisch-ugrischen s-Laute*. Helsingfors, 1918. (= MSFOu. XLI.)
- PP. = PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum*. Lőcse, 1708.

- RENVALL = G. RENVALL: *Lexicon linguae finnicae*. Aboe, 1826.
- RMKT. = Régi magyar költők tára. Sorozat. Bp., 1877–
- SCHMELLER, *Wb.* = J. A. SCHMELLER: *Bayerisches Wörterbuch I–II*. München, 1872–78².
- SIMONYI ZS., *Mhat.* = SIMONYI ZSIGMOND: *A magyar határozók*. Bp., 1888–1895.
- Szily-émlék = Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp., 1918.
- TMNy. = SIMONYI ZSIGMOND–BALASSA JÓZSEF: *Tüzetes magyar nyelvtan*. Bp., 1895.
- Tsz. = *Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság*. Budán, 1938.
- VNépkGy. = MUNKÁCSI BERNÁT: *Vogul népköltési gyűjtemény*. Bp., 1892–1921.
- VNyj. = MUNKÁCSI BERNÁT: *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve*. Bp., 1894. (Különlenyomat a NyK 21–24. kötetéből.)
- VUK = VUK STEPHANOVITSCH KARADSCHITSCH: *Lexikon serbico-germanicum-latinum*. Beograd 1898¹.
- WICHMANN, *Tscher. Texte* = YRJÖ WICHMANN: *Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammakalischem Abriss*. Helsingfors, 1923.

JEGYZETEK

9. lap: Wundt, Wilhelm (1832. augusztus 16. Neckerau–1920. augusztus 31. Grossbothen bei Leipzig): német filozófus, pszichológus, nyelvész. Eredeti végzettsége szerint orvos, 1864-től a fiziológia professzora volt Heidelbergben, 1874-től az induktív filozófiáé Zürichben, 1875-től pedig a filozófia egyetemi tanára Lipcsében. Itt alapította meg a kísérleti pszichológia első laboratóriumát (1879). Pszichofizikai kísérletei során tulajdonképpen a tudati tények fizikai-fiziológiai korrelátumait kutatta. Az alkalmazott redukciós, az érzetelemekre visszavezethető módszert ő maga sem tartotta megfelelőnek ahhoz, hogy segítségével kielégítően lehessen tanulmányozni a magasabb szintű pszichikus folyamatokat, főként a gondolkodást. Ezek vizsgálata megvalósíthatatlannak látszott a fejlődési szempont bekapcsolása nélkül, ami az egyénlélektantól a néplélektanhoz vezetett.

Gondolkodását az akarat szerepét túlhangsúlyozó idealizmus és szigorúan pozitívista elemek sajátos elegyedése jellemezte. Az empirikus pszichológia addigi eredményeinek összefoglalásával átfogó koncepció megalkotására törekedett, amelyre később a filozófiát mint a szaktudományok ismereteit ellentmondásmentes rendszerbe egyesítő általános tudományt kívánta ráépíteni. A filozófia történetét, illetve az eszmetörténetet az úgynevezett *Völkerpsychologie*-ra (néplélektanra, azaz kb. az egyes népek, nemzetek sajátosságait megragadó diszciplínára) alapozta. Szerinte az egyének lelki életét állandóan meghatározza és átszövi társadalmi környezetük, s egyiket sem lehet megérteni a másik nélkül. Wundt megfigyelése szerint a társadalmi jelenségek, különösen a nyelv, főszerepet játszanak a magasabb rendű mentális folyamatokban. A filozófia más területeit is (etika, logika, metafizika) a pszichológián keresztül próbálta meg felépíteni.

Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte ('Néplélektan. A nyelv, mítosz és szokások fejlődéstörvényeinek vizsgálata') című tizkötetes, hatalmas vállalkozásában a nyelv, a mítosz, a szokások (erkölcsök) fejlődését szintén pszichológiai alapon próbálta megragadni. Tehát azokat a lelki folyamatokat vizsgálta, amelyek az emberi társas élet fejlődésének és általános értékű szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak. Néplélektani vizsgálatainak tárgya az a lélektani törvényszerűség, amellyel e szellemi termékek (nyelv, mítosz, szokások) az egyéni akarattól függetlenül az emberi társas életben fejlődnek. A *Völkerpsychologie* kötetei (1–2: *Die Sprache* 'A nyelv', 1900; 3: *Die Kunst* 'A művészet', 1905; 4–6: *Mythos und Religion* 'Mítosz és vallás', 1906–09; 7–8: *Die Gesellschaft* 'A társadalom', 1917; 9: *Das Recht* 'A jog', 1918; *Kultur und*

Geschichte 'Kultúra és történelem', 1920) egy-egy tudomány korabeli állását tükrözik, s legalábbis ebből a szempontból máig haszonnal forgathatók. Wundt tehát Steinhallal együtt a néplélektan megalapítójának számít; az újgrammatikusok nyelvszemléletével ellentétben nem az asszociációs, hanem az apperceptív, nem az egyéni, hanem a kollektív pszichológia híve volt. Munkáira nagy anyaggazdagság, módszertani igény, ezzel együtt azonban számos szellemi, még inkább politikai-társadalmi engedmény jellemző. Az 1880-as évek végéig „tisztá empiristaként” tartották számon, későbbi metafizikáját sokan csalódottan fogadták. A tapasztalati megismerésből a metafizikába való átmenetet Kantra emlékeztetően oldotta meg. E metafizika „akarati egységiségek” tevékeny összhangjából indult ki, amelyek kölcsönhatása a szerves lélekben magasabb rendű akarati egységeket alakít ki, s ezek egy „közép-ponti tudat” fejlődésének eltérő fokozatait alkotják. Az abszolút világ-akarát és világ-tudat eszméje viszont megismerhetetlen.

Wundt fő eredményének a kísérleti pszichológia megalkotását tartják, kései munkássága, szociálpszichológiája, legalábbis a legutóbbi időkig, nem kapott kellő megbecsülést.

További fő művei: *Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele* ('Előadások az emberi és állati lélekről', 1-2, 1863-64); *Grundzüge der physiologischen Psychologie* ('A fiziológiai pszichológia alapvonásai', 1-3, 1874); *Logik* ('Logika', 1-3, 1880-83); *Ethik* ('Etika', 1-3, 1886); *System der Philosophie* ('A filozófia rendszere', 1-2, 1889); *Grundriss der Psychologie* ('A pszichológia alapvonalai', 1896); *Einleitung in die Philosophie* ('Bevezetés a filozófiába', 1901); *Kleine Schriften* ('Kisebbs írások', 1-3, 1910-21); *Probleme der Völkerpsychologie* ('A néplélektan problémái', 1911); *Elemente der Völkerpsychologie* ('A néplélektan elemei', 1912); *Einführung in die Psychologie* ('Bevezetés a pszichológiába', 1913, utánnomás 1950); *Sinnliche und übersinnliche Welt* ('Érzéki és érzékfeletti világ', 1914); *Die Nationen und ihre Philosophie* ('A nemzetek és filozófiájuk', 1916); *Erlebtes und Erkanntes* ('Amit megéltem és amit megismertem', önéletrajz, 1920); *Philosophische Studien* ('Filozófiai tanulmányok', 1-20, 1883-1902); *Psychologische Studien* ('Pszichológiai tanulmányok', 1-10, 1906-17).

Irodalom: E. König: *Wilhelm Wundt* (1912); A. Heussner: *Einführung in Wilhelm Wundts Philosophie und Psychologie* ('Bevezetés W. W. filozófiájába és pszichológiájába', 1920); W. Nef: *Die Philosophie Wilhelm Wundts* ('W. W. filozófiája', 1923); *Wilhelm Wundt* (1-2, 1923); P. Petersen: *Wilhelm Wundt und seine Zeit* ('W. W. és kora', 1925); Eleonore Wundt: *Wilhelm Wundts Werk* ('W. W. életműve', 1927, összes műveinek jegyzékével).

9. lap: *Völkerpsychologie (néplélektan, angol folk psychology)*: Wundt tudatosan választotta ezt az elnevezést (első előadását ilyen címen 1874-ben tartotta) a korában is felvetődött *Sozialpsychologie* és *Gemeinschaftspsychologie* ('közösségi lélektan', utóbb Karácsony Sándornál *társaslélektan*) kifejezéseket elvetve. A *Volk* a németben olyan közösséget (*Gemeinschaft*) jelent, amelynek tagjait faji, nyelvi, történelmi és kulturális együvé tartozás határozza meg. A *Volk* egyébként jelölhet katonai csapatot, egy hajó legénységét és alsóbb osztályokat (főleg a parasztokat és gyakran proletárokat) is. A *Volk* fogalma, amely Németország egyesítése (lezárult: 1871)

során került fokozatosan előtérbe, éppen Wundt munkássága idején várt lélektani feldolgozásra. A *Volk* (vagy magyar *nép*, angol *folk* stb.) használata azonban a *Völkerpsychologie* kifejezésben legalább két okból nem bizonyult szerencsésnek. Egyrészt azért, mert a *Volk* a németben is (az angol *folk*hoz és magyar *nép*hez hasonlóan) ilyesféle összetételekben is szerepel, mint *Volkskunst* 'népművészet', *Volkslied* 'népdal', *Völkerkunde* 'néprajz'.

Másrészt a német *Völkerpsychologie* elnevezés háttéréhez érdemes megemlíteni az I. világháborút követően elterjedt úgynevezett *völkisch*-mozgalmat (német *völkisch* 'népies, népieskedő'). Maga a *völkisch* kifejezés – a *volklich* 'népi' mellett – a XIX. század utolsó harmadától terjedt el a németben a *national* 'nemzeti' szó németesítéseképpen, míg az 1930-as évekre egyértelműen az antiszemita nacionalizmus-hoz kapcsolódott.

9. lap, 3. sor: Paul, Hermann (1846. augusztus 7. Salbke–1921. december 29. München): német nyelvész, az újgrammatikus iskola egyik vezető egyénisége. Már magdeburgi gimnazista korában (1858–66) meggyöngült a látása, élete végére teljesen megvakult. Mégis elvégezte a berlini, lipcei egyetemet (1866–70), 1874-től egyetemi tanár volt (Freiburg im Breisgau, München). 1874-től társszerkesztője a legjobb német filológiai folyóiratnak (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 1874–), a német germanisztika legjobb kézikönyvének (*Grundriss der germanischen Philologie*, 1889–1993¹, 1896–1906²), szerzője a legjobb középfelnémet nyelvtannak (*Mittelhochdeutsche Grammatik*, 1881¹, 1918¹¹), egy kitűnő szótárnak (*Deutsches Wörterbuch*, Halle, 1897) és egy ötkötetes német történeti nyelvtannak (*Deutsche Grammatik*, 1916–20). Fő műve a *Prinzipien der Sprachgeschichte* ('A nyelvtörténet elvei', Halle, 1880¹), az újgrammatikus nyelvészeti paradigmászerű kifejtése.

Irodalom: Petz Gedeon: *Paul Herman k. tag emlékezete* (Bp., 1923).

9. lap, jegyzet: Becker, Philipp August (Fülöp Ágost) (1862. június 1. Mülhausen–1947. november 21. Lipcse): elzászi származású filológus. Protestáns teológiát tanult Neuchâtelben, majd germanisztikát és romanisztikát Strassburgban és Párizsban. (Itt Saussure is tanította.) 1888-tól Freiburg im Breisgauban, 1893–1905 között a budapesti egyetemen franciatanár, majd Bécsben, 1917–1930 között Lipcsében, 1930–1934 között ismét Freiburgban, 1945–1947 között újra Lipcsében a romanisztika egyetemi tanára. Elsősorban spanyol és ófrancia irodalommal foglalkozott, legjelentősebbek az ófrancia költészetet és az udvari eposzt tárgyaló művei. Szabó Dezső (*Életeim* 1–2. Bukarest: Kriterion 1982, 1: 593–4) lesújtó véleménnyel volt róla. Fő korai művei: *Geschichte der spanischen Literatur* (Strassburg, 1904); *Grundriss der altfranzösischen Literatur. I. Teil* (Heidelberg, 1907).

12. lap, 31. sor: Steinthal, Heymann (1823. május 16. Gröbzig–1899. március 14. Berlin): német nyelvész és filozófus. 1863-tól a berlini egyetem tanára volt. Moritz Lazarus (1824–1903) társaságában a néplélektan megalapozójának tekintik. Ők alapították e tudományág első folyóiratát (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1859–90). A kiadvány nyelvtudományi vonatkozásai – főleg

Wundt révén – az újgrammatikusok ellentáborát erősítették. Sokat foglalkozott a nyelv eredetével és a világ nyelveinek osztályozásával. Főbb művei: *Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee* ('A nyelvek osztályozásának a nyelvészme fejlődéseként való bemutatása', Berlin, 1850); *Der Ursprung der Sprache im Zusammenhang mit den letzten Fragen alles Wissens* ('A nyelv eredete, minden tudás legvégső kérdésével kapcsolatban', Berlin, 1851); *Grammatik, Logik, Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zueinander* ('Grammatika, logika és pszichológia. Elveik és egymáshoz való viszonyuk', Berlin, 1855); *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues* ('A nyelvi felépítés legfőbb típusainak jellemzése', Berlin, 1860); *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern* ('A nyelvtudomány története a görögök-nél és a rómaiaknál', 1–2, Berlin, 1862–63); *Abriss der Sprachwissenschaft* ('A nyelvtudomány vázlata', 1–2, Berlin, 1871–93).

Irodalom: Th. Achelis: *Heymann Steinthal* (Berlin, 1898).

12. lap, 37. sor: Herbart, Johann Friedrich (1776. május 4. Oldenburg–1841. augusztus 14. Göttingen): német filozófus, pedagógus. 1794-től Fichtét hallgatta Jénában. Mesterének szubjektív idealizmusával, majd később a klasszikus német filozófia dialektikájával szemben igyekezett a pozitív tudományosságra támaszkodni. Filozófiája azonban fő téziseiben mindvégig idealista jellegű maradt. 1797–1800 között házitanító volt Bernben. Már ekkor megnyilvánuló pedagógiai érdeklődése vezette Pestalozzival való megismerkedéséhez. 1803-tól a filozófia és pedagógia magántanára Göttingában. 1809-től egyetemi rendes tanár Königsbergeben, s egyben az általa alapított Pedagógiai Szeminárium első vezetője is. 1833-tól haláláig ismét Göttingában egyetemi tanár. Filozófiájában empirista konkrétság és spekulatív formalizmus keveredett. A kanti magánvaló fogalmát nem tartotta határfogalomnak, hanem olyan megismerhetetlennek, amelyről azonban a tudományokat lehetővé tevő képzeteket alkotunk. Arra az eredményre jutott, hogy a tapasztalat alapfogalmi ellentmondásosak. A filozófia fő feladatának éppen azt tekintette, hogy megtisztítsa a fogalmakat ellentmondásosságuktól (az úgynevezett viszonylatok módszere). E fogalmak megmunkálása során alakította ki metafizikai koncepcióját, mely szerint sok egyszerű valóságdarab (*das Reale*) létezik. Ezen egyszerű tényrűségekben építette fel a filozófia többi diszciplináját is („kvalitatív atomizmus”), formalizmusa e folyamatokban bontakozott ki. E tények létmódját önfenntartásuk határozza meg, amellyel saját létüket más tények „zavarását” kiszűrve igyekeznek megőrizni. Tudattartalmaink úgy épülnek fel, hogy e valóságdarabok egymáshoz fűződő tényleges viszonyukban a sokrétűnek, illetve a változónak képzetét keltik bennünk. Ilyetén kapcsolódásuk teszi rendkívül fontossá a pszichológia tudományát, melyben Herbart megkülönbözteti a képzetek statikáját, illetve mechanikáját, s ezek törvényeit matematikai általánosítással is megkísérelte megfogalmazni. Az egymást gátló, elősegítő, egyensúlyban tartó képzetek felfogásából filozófiájában út nyílik a „tudatlan” tételezéséhez is. Etikájában, korábbi angolszász elképzelésekhez kapcsolódva, az erkölcsi ítéletet az erkölcsi „jzlés” kifejeződésének tartotta, amely az emberi cselekedetek megítélésében valósul meg. A cselekvést irányító akaratot egy reláció tagjaként értelmezte. Őt alapvető akaratú viszonylatot különböztetett meg, őt úgyne-

vezett „gyakorlati eszmét”: a belső szabadság, a tökéletesség, a jóakarát, a jog és a méltányosság eszméit. Ezekből további öt eszmét vezetett le, melyek az individuumba vonatkozó etikai feltételeket a társadalomra vonatkoztatják: a társadalom, a kultúrrendszer, a közigazgatás, a jogi közösség és a bérrendszer eszméit. Filozófiájának egésze általánosságban tagadta a tudat alkotó, korlátlan szabadságát, inkább külső meghatározottságát emelte ki. Pszichológiájának ezzel összefüggő nagy tudománytörténeti jelentőségű eredménye az úgynevezett „asszociációs” lélektan. A nevelőnek mind oktatási, mind nevelési munkájában jószerével nem kell mást tennie, mint helyes képzetek létrehozása fölött ügyelni a növendék lelkében. Herbart meghatározó hatást váltott ki az Osztrák–Magyar Monarchiában, ahol uralkodó korfilozófiaként „leibniz–herbarti rendszerről” is beszéltek.

Fő művei: *Allgemeine Pädagogik* ('Általános pedagógia', 1806); *Hauptpunkte der Metaphysik* ('A metafizika fő kérdései', 1806–08); *Allgemeine praktische Philosophie* ('Általános gyakorlati filozófia', 1808); *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie* ('Bevezetés a filozófiába', 1813); *Lehrbuch zur Psychologie* ('A pszichológia tankönyve', 1816); *Psychologie als Wissenschaft* ('Pszichológia mint tudomány', 1–2, 1824–25); *Allgemeine Metaphysik* ('Általános metafizika', 1–2, 1828–29); *Kurze Enzyklopädie* ('Rövid enciklopédia', 1831); *Umriss pädagogischer Vorstellungen* ('Pedagógiai elképzelések vázlata', 1835; magyarul: *Herbart pedagógiai előadásainak vázlata*, fordította Nagy Béla, 1932); *Gesamtausgabe* ('Összkiadás', kiadta G. Hartenstein, 1850–52); *Gesamtausgabe der Werke Herbarts in chronologischer Reihenfolge* ('Herbart műveinek összkiadása kronologikus sorrendben', kiadta Kehrbach, Flügel, Fritzsich, 1–15, 1882–1909).

Irodalom: J. Capesius: *Die Metaphysik Herbarts* ('H. metafizikája', 1878); G. A. Hennig: *Johann Friedrich Herbart* (1884); A. Rimsky-Korsakow: *Herbarts Ontologie* ('H. ontológiája', 1903); Kinkel: *J. Fr. Herbart, sein Leben und seine Philosophie* ('J. Fr. H. élete és filozófiája', 1903); Fr. Franke: *Johann Friedrich Herbart, Grundzüge seiner Lehre* ('J. Fr. H., Tanításának alapvonásai', 1909); Th. Fritzsich: *Herbarts Leben und Lehre* ('H. élete és tana', 1921); Gockler Lajos: *Herbart erkölcsstana* (1915); Sellei István: *Herbart etikája* (1931); J. H. Schmitz: *J. Fr. Herbart – Bibliographie 1842–1963* (1964); E. Geissler: *Herbarts Lehre vom erziehenden Unterricht* ('H. tana a nevelő oktatásról', 1970).

A magyar nyelvű Herbart-irodalmat 1896-ig összeállította Waldapfel János (*Magyar Paedagogia* 5, 1896); további magyar nyelvű pedagógiai irodalom Herbartról: Vágvölgyi Béla: *A tanítás fokozatainak elmélete és gyakorlata* (1904); Hajdú János: *Az irodalmi oktatás Herbart pedagógiájában* (1918); Tóth Géza: *A matematikai oktatás Herbart pedagógiájában* (1926); Fináczy Ernő: *Nevelésemelések a XIX. században* (1934).

14. lap, 35. sor: Delbrück, Berthold (Gustav Gottlieb) (1842. június 26. Putbus auf Rügen–1922. január 2. Jena): német nyelvész, indogermanista. 1885-től a lipcsei, 1912-től a göttingai Tudományos Társaság rendes tagja volt. 1890-től a Bajor Tudományos Akadémia tagja. Felsőfokú tanulmányait Halléban és Szentpétervárott végezte. 1870-től rendkívüli professzor a jénai egyetemen, 1873-tól 1912-ig a szanszkritológia és az összehasonlító nyelvtudományok rendes professzora. Tudományos

munkássága során az *újgrammatikus iskola* képviselőjeként létrehozta az indoeurópai nyelvek összehasonlító és történeti mondattanának tudományát. Ő tette egyenrangúvá a mondattant a hang- és alaktannal. A történeti források összehasonlításából kimutatható legrégebbi formák rekonstruálását is megkísérelte. Fő műve a Karl Brugmann-nal (1849–1919) közösen írt *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* ('Az indogermán nyelvek összehasonlító nyelvtanának kézikönyve', 1–5, 1893–1900) három általa szerzett, a mondattannal foglalkozó kötete (*Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, 'Az indogermán nyelvek összehasonlító mondattana').

További művei: *Syntaktische Forschungen. Altindische Syntax* ('Mondattani vizsgálódások. Óindiai szintaxis', 1888); *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen* ('Bevezetés az indoeurópai nyelvek tanulmányozásába', 1880); *Die indogermanische Verwandtschaftsnamen* ('Az indoeurópai rokonsági elnevezések', 1889); *Grundfragen der Sprachforschung. mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert* ('A nyelv kutatás alapvető kérdései, tekintettel W. Wundt nyelvpszichológiájára', 1901); *Synkretismus* ('Szinkretizmus', 1907).

Irodalom: E. A. Kuhn (szerk.): *Festschrift für Berthold Delbrück zum 70. Geburtstag* (1912); E. Herrmann: *Berthold Delbrück* (1923).

14. lap, 37. sor: „...Bár érinteni kell itt azt a kérdést, hogy egy nyelv kutatónak, aki el akar jutni Steinhaltól Wundtig, tudományos törekvései nem egy pontján az új tanításból komoly nehézségei támadnak. Nem tanácsolhatjuk-e – kérdezheti Paul egy követője –, hogy szorultságunkban, amikor a tudattalanunkban meglévő fogalmak és rendszerek teljes szemléletét feladjuk, ez mégis miféle igazolhatóan jó szolgálatot tesz nekünk a nyelvtudományban? Ez az aggodalom alaptalan lehet. A **gyakorlatban** ugyanis a nyelv kutatónak a tudat wundti sötétebb oldala és a »hajlamok« nagyjából ugyanazt nyújtják, mint a tudattalan sötét területei, a korábbi szemléletből megőrzött képződményekkel... látnivaló: a gyakorlati ember számára mindkét elmélet létezhet.”

15. lap, 30. sor: Gombocz a siketek jelnyelvének ismertetésekor is Wundtot kionvatolja, aki viszont elsősorban – mint egyéb esetekben is – korabeli német, francia és angol forrásokra támaszkodott. A siketek szerte a világon kialakították jelnyelveiket, de a különböző országokban más és más jelnyelveket használnak. A magyar siketeknek is megvan a maguk jelnyelve, amelynek története és rokonsága egyaránt tisztázatlan egyelőre. Mindenesetre a magyar siketek jelnyelve nem azonos a jelekkel visszaadott magyar nyelvvel, ez az úgynevezett jelelt magyar, amelyet ismernek ugyan, de egymás között ritkán használják. Gombocz példái tehát heterogén forrásokból származnak, nem valók sem a magyar siketek jelnyelvéből, sem az úgynevezett jelelt magyarból.

32. lap, jegyzet: „Ezzel a névvel ... [a lélek] ama produktumait illetjük, amelyekben több képzet egy újjá, összetett állapotúvá egyesül” ... „A teljes képzetek mindig egyidejűleg **egyszeri** gondolatalkutások és **szimultán** kapcsolatok...”

34. lap, 31. sor: Darmesteter, Arsène (1846. január 5. Château-Salins–1888. november. 16. Párizs): francia nyelvész, filológus. 1881-től a Sorbonne-on az ófrancia nyelv és irodalom professzora volt. Adolphe Hatzfeld és Antoine Thomas társaságában francia nagyszótárt szerkesztett (*Dictionnaire général de la langue française*, 1–2, 1890–1900). További művei: *Traité de la formation des mots* ('Értekezés a szóképzésről', 1881); *La Vie des mots* ('A szavak élete', 1887).

Öccse, James Darmesteter (1849. március 28. Château-Salins–1894. október 19. Maisons-Laffitte): francia orientalista (iranista). Párizsban tanult, majd ugyanitt 1877-től az École des Hautes Études és 1885-től a Collège de France tanára volt. Indiai tanulmányútja után a pastu nyelvről és irodalomról tett közzé értékes munkákat, lefordította franciára az *Avesztát* (*Le Zend-Avesta*, 1–3, 1892–93), s részt vett e mű angol fordításának (1883–87) elkészítésében is.

34. lap, jegyzet: „...az egymás mellé helyezés nem más, mint két, a használat véletlenszerűsége miatt szomszédos terminus egyszerű egyesülése; az összetétel szavak belső egyesülése, ahol a közeledés létjogosultsága az ellipszisben van.”

35. lap, jegyzet: „...a képzetek agglutinációja az apperceptív kapcsolat első fokozata; ezen az eredetileg asszociatív összekötött képzetek mindegyikének kapcsolatát értjük, amelyeknél az alkotórészek ugyan még kivethetően tudatosak számunkra, ám ugyanezekből már teljes képzet alakult...”

36. lap, jegyzet: Friedrich Müller (1834–1898) osztrák nyelvész és etnográfus *Grundriss der Sprachwissenschaft* ('A nyelvtudomány alapvonalai', 1–4, Wien, 1876) című műve.

39. lap, jegyzet: „A tulajdonság fokozására szélesebb körben elterjedt szó- és hangismétléstől hiányzik a mi összehasonlításunkra jellemző háromfokozatúság. ... Ráadásul ezek csak a minden szóformát átfogó, reduplikációval való gondolatfokozás külön alkalmazását képviselik.”

41. lap, jegyzet: Otto von Böhtlingk (1815–1904) holland származású szentpétervári nyelvésznek, a szanszkrit filológia egyik megalapozójának idézett műve: *Über die Sprache der Jakuten* ('A jakutok nyelvéről', 1–2, St. Petersburg, 1848–51).

54. lap, 25. sor: „A mondat artikulált beszédben történő megnyilatkozás, amely a beszélőnek és a hallgatónak összefüggő és lezárt egészként jelenik meg.”

54. lap, 29. sor: „A mondat egy képzet vagy egy képzettömeg, avagy úgyszintén két képzet vagy képzettömeg összekapcsolásának tagolt hangadásban történő kifejezése, amely a beszélőnek és a hallgatónak összefüggő és lezárt egészként jelenik meg.”

58. lap, 19. sor: Hermann Wunderlich: *Der deutsche Satzbau* ('A német mondat-szerkezet', Stuttgart, 1892¹, 1901²).

62 lap, 10. sor: Gottfried August Bürger *Lenóra* (*Lenore*) című balladájának részlete Reviczky Gyula fordításában:

*Pej! hallom a kakas szavát...
A homok is fogyóban...
Hajnalt orrontok, éj lejárt,
szaladj, pej, vágatóbban!*

66. lap, 5. sor: Az olasz *cielo della bocca* (szó szerint 'a száj ege, a száj mennyezete') a magyar *szájpaddás* megfelelője. Wundt (*Sprache* II⁴. 534) említi még az olaszhoz hasonló szemléletű görög *οὐρανίσκος* (újgörög 'szájpaddás', ógörög 'baldachin'), továbbá a francia *palais* ('palota; szájpaddás') szót. A magyar *szájpaddás* szónak a *száj paddása* előzménye 1780-tól adatolható, s Gombocz *Jelentéstaná-*ban (46. §, kötetünkben: 175. lap) is említi.

73. lap: Grimm, Jakob (Ludwig Karl) (1785. január 4. Hanau–1863. szeptember 20. Berlin): német nyelvész, szótáríró, irodalomtörténész, néprajzkutató, a német germanisztika megalapítója. A marburgi egyetemen állam- és jogtudományi előadásokat hallgatott: különösen Savigny volt rá nagy hatással, aki a germán népek középkori népi jogának tanulmányozására is felhívta figyelmét (1802–04). Tieck tanulmánya és átköltései (1803) a német középkori udvari líra iránt keltették fel érdeklődését. Tanulmányait Párizsban (1805), majd Kasselban (1806–29) egészítette ki: részben mint könyvtáros, részben diplomáciai szolgálatban. Tudós pályafutásának csúcspanna a göttingeni egyetemen tanított (1830–37), majd a berlini Tudományos Akadémia tagja lett. 1848-ban képviselő a frankfurti parlamentben. Öccsével, Wilhelm Grimm-mel nagyrészt közösen kifejtett munkássága alapján joggal nevezhető a modern német filológia megalapozójának. A Grimm testvérek nevéhez fűződik a német mesekincs alapvető gyűjteményének kiadása: *Kinder- und Hausmärchen* (1812–1822, magyarul először: *Grimm gyermek- és házi mesék*, 1861), a középkori német irodalom és a germán hagyomány számos emlékének (pl. *Edda-énekek*) közzététele (német mondagyűjteményük: *Deutsche Sagen*, 1816–18), valamint a német nyelv etimológiai szótárának – *Deutsches Wörterbuch* ('Német szótár', 1852–1961) – elkészítése. A nyelvi, népi és irodalmi hagyomány átfogó feltárásnak igénye sajátosan a heidelbergi romantikára volt jellemző. Jakob Grimm egyéni munkássága keretében a német nyelv modern nyelvtanának és nyelvtörténeti vizsgálatának alapjait vetette meg *Deutsche Grammatik* ('Német nyelvtan', 1819–1837), illetve *Geschichte der deutschen Sprache* ('A német nyelv története', 1848) c. munkájával. – További műve: *Deutsche Mythologie* ('Német mitológia', 1835).

Irodalom: Riedl Szende: *Emlékbeszéd Grimm Jakob külső tag felett* (Bp., 1873); Petz Gedeon: *Grimm törvénye* (Bp., 1888); Rubinyi Mózes: *Két tanulmány a nyelvészet s a művelődés történetéből. Grimm és Révai* (Bp., 1903); Kozocsa Sándor: *Grimmsche Märchen in Ungarn* (Bp., 1963); Ludwig Denecke: *Jacob Grimm und sein Bruder Wilhelm* (Stuttgart, 1971).

Öccse, Wilhelm Karl Grimm (1786. február 24. Hanau–1859. december 16. Berlin): irodalomtörténész, nyelvész volt. Pályája, munkássága általában kapcsolódik

bátyjához. Közös tevékenységük eredményeit főképp az irodalomtörténet területén gazdagította egyéni munkáival. A *Kinder- und Hausmärchen* szövegformálása is döntően az ő munkája volt. – További művei: *Aldänische Heldenlieder, Balladen und Märchen* ('Régi dán hősköltemények, balladák és mesék', 1811, kiadás és fordítás); *Über deutsche Runen* ('A német runáról', 1821); *Die deutsche Heldensage* ('A német hősmonda', 1829); *Zur Geschichte des Reims* ('A rim történetéhez', 1852).

74. lap, 9. sor: Savigny, Friedrich Carl (Karl) von (1779. február 2.–1861. október 25.): német jogfilozófus, konzervatív ideológus. 1800–1804 között Marburgban, 1808–1810 között Landshutban, 1810-től 1842-ig Berlinben volt egyetemi tanár. 1842-ben IV. Frigyes Vilmos, egykori tanítványa – kinevezte a törvényhozás miniszterének – s e tisztséget 1848 márciusáig töltötte be. A történeti iskolát kifejlesztő *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* (1815) alapítója. Kora késői természetjogi felfogása ellen lép fel, ennek „spekulációját” a történelmi jogi hagyomány elemeivel kívánja helyettesíteni. A történeti anyagra konzervatív szellemisége jegyében hivatkozik: a jog eredetét romantikus módon a népszellemből vezeti le, a „tények” pedig érdemileg arra ösztökélték, hogy a francia forradalom előtti hagyományos szokásjog elemeit kodifikálja. A tulajdonjogot például nem a birtoklás folytonossága, hanem a birtoklásba való beavatkozás alóli mentesség jogaként értelmezi. Történeti módszere jelentős állomás a jogszemlélet fejlődésében, s így tudományelméleti szempontból is számottevő.

Fő művei: *Juristische Methodenlehre* ('Jogi módszertan', 1802); *Das Recht des Besitzes* ('Tulajdonjog', 1803); *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* ('Korunk törvényhozási és jogtudományi hivatásáról', 1814); *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter* ('A római jog története a középkorban', 1–6, 1815–31); *System des heutigen römischen Rechts* ('A mai római jog rendszere', 1–8, 1815–53); *Vermischte Schriften* ('Vegyes tartalmú írások', 1–5, 1850).

Irodalom: E. Müller: *Friedrich Karl von Savigny* (1907); A. Stoll: *Friedrich Karl von Savigny. Bild seines Lebens mit einer Sammlung seiner Briefe* ('Fr. K. v. S. Életének képe leveleinek gyűjteményével', 1–3, 1927–38).

74. lap, 20. sor: „a létet a létrejövőből megérteni.”

76. lap, 12. sor: Port-Royal; Port-Royal-des-Champs: cisztercita apácák monostora, amely a XVII. századi Franciaországban a janzenizmus központja volt. A középkorban Mathilde de Garlande alapította a Chevreuse folyó völgyében, két mérföldnyire Versailles-tól délre. A templom 1320-ban épült. Jacqueline Marie Angélique Arnauld (1591–1661) apátnő 1626-ban a közösség székhelyét áthelyezte Párizsba, mert az eredeti településnek egészségtelen volt az éghajlata. A párizsi monostor neve Port-Royal-de-Paris. 1609-től az apácák szigorított rend szerint éltek: még szüleikkel is csak egy rácsos ablakon át beszélhettek. A közösség Sébastien Zamet befolyására csakhamar misztikus irányba fordult, majd Saint-Cyprian apát működése alatt janzenista lett. Az elhagyott eredeti épületet 1638-tól elfoglalták az úgynevezett *solitaires* (remeték), vagyis olyan laikusok vagy világi papok, akik a

janzenizmus szigorú szabályai szerint éltek. 1648-ban az apácák egy része visszatért Port-Royalba, ekkor a remeték Les Granges-ba költöztek. Az apácák megalapították a port-royali kis iskolákat, amely a jezsuitákétól különböző, új nevelésszéményt honosított meg. Az ő tanítványuk volt Racine is. Antoine Arnauld (1612. február 8. Párizs–1694. augusztus 6. Brüsszel), Jacqueline Marie Angélique öccse a társszerzője két, Port-Royalban készült jelentős munkának: az úgynevezett „Port-Royal nyelvtannak” (Claude Lancelot-val, *Grammaire générale et raisonnée*, ‘Általános és értelmezett grammatika’, 1660) és az úgynevezett „Port-Royal logikának” (Pierre Nicole-lal, *La logique ou l’art de penser*, ‘A logika avagy a gondolkodás művésze’, 1662). Mivel Port-Royal lakói, illetve a remeték nem voltak hajlandók 1665-ben aláírni a Janseniust elítélő formulákat, üldözés lett osztályrészük: az apácákat eltiltották a szentségektől, a remetéket száműzték. Ideiglenes oltalmat jelentett számukra 1669-től IX. Kelemen pápa úgynevezett egyházbékéje, illetve XIV. Lajos király unokatestvérének, Longueville hercegnőnek a védelme. Miután ő meghalt, 1679-ben megújult az üldözés, megtiltották a novíciusok fölvetelét. Az utolsó apátnő, Racine nagynénje, Agnès de Sainte-Thècle volt. 1709-ben a Port-Royalt föloszlatták, az apácákat más zárdákba száműzték. 1711-ben az épületeket és a temetőt is feldúlták. Utóbb a romos épületek egy részét helyreállították, és egy kis múzeumot építettek a falak között. A Port-Royal mint a francia filozófia-, nevelés- és egyháztörténet egyik kiemelkedő szakasza került be a történetírásba (Sainte-Beuve: *Port-Royal*, 1–6, 1840–59) és drámaírásba (Henry de Montherlant: *Port-Royal*, tragédia, 1954).

A „Port-Royal nyelvtant” és a „Port-Royal logikát” egyaránt a generatív nyelvészet előzményei között, a mentalista nyelvfelfogás korai reprezentánsaiként szokás emlegetni (Noam Chomsky: *Cartesian Linguistics*. New York & London, 1966; Kelemen János: *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Bp., 1977).

80. lap, 9. sor: „az összesség szelleme, amely azonban különbözik a hozzá tartozó szellemek mindegyikétől, amelyek fölött kivétel nélkül uralkodik.”

„azok a viszonyok, amelyekkel a néplélektan foglalkozik, egyrészt az egységnek felfogott népszellemben, maguk között az elemek között rejlenek (például vallás és művészet, állam és erkölcs, nyelv és intelligencia stb. közti viszonyokban), másrészt a népet alkotó egyes szellemekben.”

82. lap, 15. sor: Jókai-kódex: a legrégebb teljesen magyar nyelvű könyv. Assisi Szent Ferenc életéről és legendáiról szól. A *Speculum perfectionis* és az *Actus Beati Francisci et sociorum eius* latin nyelvű ferences gyűjtemény egyes részeinek fordítása. 1372–1400 között írhatták, de az eredeti kézirat elveszett, a fennmaradt könyv 1448 körül keletkezett másolat. Ez is csonka (81 levél, 27 levél elveszett); a kis negyedréti alakú könyv kötésének két fatábláját kobaltkék színű (elégge fakult) bőr fedi. Felfedezője, Ehrenfeld Adolf véletlenül jutott a könyv birtokába. A Jókai-kódexet régebben *Ferenc-legenda* néven is emlegették; Toldy Ferenc, aki elsőként foglalkozott a kódex nyelvtörténeti és irodalomtörténeti jelentőségével, tulajdonosáról *Ehrenfeld-kódexnek* nevezte el; majd Jókai Mór születésének százéves évfordulójára (1925) kapta a *Jókai-kódex* nevet. Gombocz Zoltán kötetünkben közölt tanulmányában eredetileg tehát még mint *Ehrenfeld-kódex* szerepelt.

83. lap, 28. sor: Kempelen Farkas (1734. január 23. Pozsony–1804. március 26. Bécs): tudós, mechanikus, feltaláló. Bölcsészetet és jogot tanult Bécsben és Győrben. Németre fordította Mária Terézia törvénykönyvét, majd a királyi kamarához került, előbb titkár, majd 1770-től tanácsos és főügyigazgató lett. 1786-tól az egyesült magyar és erdélyi kancelláriánál tanácsos, 1798-ig, nyugalomba vonulásáig. A budai királyi palota építésének igazgatója volt. Kempelen által tervezett vízemelő gép látta el a schönbrunni szökőkutakat vízzel. Legismertebb találmánya a Mária Terézia rendelkezésére készült sakkozógépe, melynek működési elve tisztázatlan. Tanulmányozta az emberi beszéd szerkezetét, lerakta az újabb fonetika alapjait. Szerkesztett egy emberi beszédet utánzó gépet is (1791). Nyolc nyelven tudott. Szindarabokat, zeneműveket, verseket is szerzett, melyeket sikerrel adtak elő. – Fő műve: *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine* (Wien, 1791, *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*. Fordította Mollay Károly. Bp., 1989).

86. lap, jegyzet: Müller Miksa – Max Müller (1823–1900) német születésű angliai nyelvész – felolvasásai magyarul: *Fölolvasásai a nyelvtudományról*. Fordította Steiner [= Simonyi] Zsigmond. Bp.: Ráth Mór 1875; *Újabb fölolvasásai a nyelvtudományról*. Fordította Simonyi Zsigmond. Bp.: A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala 1876.

87. lap, 22. sor: *subsumptio* 'alárendelés, besorolás, rendszerbe foglalás'. A klasszikus logikában (esetenként *subsumtio* alakban) a fajfogalomnak a legközelebbi nemfogalom, illetve az alanynak az állítmány alárendelését jelenti. Olykor a *subalternatio* és *subordinatio* ('fogalmak, ítéletek, következtetések alárendelése') szinonimájaként használták; így a szűkebb terjedelmű fogalom tágabb terjedelműnek, a részleges ítélet egyetemes, általános ítéletnek rendeltetik alá.

87. lap, 26. sor: Paasonen, Heikki (1865. január 2. Mikkeli–1919. augusztus 24. Helsinki): finn nyelvész, a helsinki egyetem finnugor nyelvész professzora (1904), az MTA külső tagja (1905). 1889-ben és 1890-ben a mordvinok között végzett terep kutatást, majd 1893-ban magántanári képesítést szerzett. 1898-tól négy éven át volt gyűjtőúton finnugor (mordvinok, cseremiszek, osztjákok) és török népek (csuvasok és miser-tatórok) között. Nemcsak kitűnő adatgyűjtő, hanem az anyag nagyszerű kiértékelője. Ő írta meg a finnugor–szamojéd (uráli) nyelvek első s igen rangos hangtörténetét, amelynek eredményei – kisebb-nagyobb változtatásokkal – még mindig hasznosíthatók.

Fő művei: *Mordwinische Lautlehre* ('Mordvin hangtan', Helsinki, 1903); *Csuvas szójegyzék* (Bp., 1908); *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte* ('Adalékok a finnugor-szamojéd hangtörténetéhez', Bp., 1917); *Die finnisch-ugrischen s-Laute* ('A finnugor s-hangok', Helsinki, 1918); *Tscheremissische Texte* ('Cseremis szövegek', Helsinki, 1939, szerk. P. Siro); *Ostjakisches Wörterbuch* ('Ostják szótár', Helsinki, 1926, szerk. K. Donner); *Mordwinische Volksdichtung* ('Mordvin népköltészet', Helsinki, 1–6, 1938–77, szerk. P. Ravila–M. Kahla); *Osttscheremissisches Wörterbuch* ('Keleti-cseremis szótár', Helsinki, 1948, szerk. P.

Siro); *Mordwinische Chrestomathie* ('Mordvin szöveggyűjtemény', Helsinki, 1953²); *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen* ('Osztyák nyelvtani feljegyzések', Helsinki, 1965, szerk. Vértes E.).

90. lap, 2. sor: *gradus comparativus* 'középfok', *gradus positivus* 'alapfok'

96. lap, 16. sor: *homorgán* (ritkán használatos fonetikai műszó): azonos helyen képzett (hang).

98. lap, 30. sor: „A hangok azon változásai, amelyeket a hiteles nyelvtörténetben megfigyelhetünk, szigorú szabályok szerint mennek végbe, s ezeket nem másféle, hanem megint csak szabályszerű zavarok bolygatnak meg.”

Wilhelm Scherer (1841–1886) *Zur Geschichte der deutschen Sprache* ('A német nyelv történetéhez', Berlin, 1868) című könyve az újgrammatikus tanok egyik legelső megfogalmazása.

112. lap, 18. sor: Szeremley Császár Loránd (1883. december 27. Cófalva, Háromszék megye–1910. február 18): nyelvész. 1906-ban *sub auspiciis regis* avaták doktorrá Budapesten. Jelentősek a Wundtot követő jelentéstani munkái: *Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról* (1906) és *Jelentés-tanulmányok* (1909 – Gombocznak dedikált példányát, Gombocz könyvhagyatékával egyetemben, az Eötvös Kollégium könyvtára őrzi). Gomboczhoz hasonlóan előbb a Magyar Nyelvőr, majd megalapításától (1905) a Magyar Nyelv munkatársa volt. Fiatalon, tüdővészben hunyt el.

125. lap, 20. sor: A Nyelvtörténeti módszertan 53. §-a az eredetiben hiányzik, ezért a paragrafusokat innen átszámoztuk.

129 lap: Simonyi Zsigmond; Steiner (1875-ig) (1853. január 1. Veszprém–1919. november 22. Budapest): nyelvész. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Lipszében, Berlinben és Párizsban végezte. 1877-ben egyetemi magántanár, 1878-ban helyettes, 1889-ben nyilvános rendes tanár lett a budapesti egyetemen. 1879-től az MTA levelező, 1893-tól rendes tagja. Évtizedeken át nevelte a magyar nyelvészek nemzedékeit. Szerteágazó munkásságával sok maradandó értékű művet alkotott; tanulmányt írt a magyar határozókról, jelzőkről és kötőszókról. Összehasonlító mondatana európai viszonylatban is egyedülálló munka volt. Megindította a *Nyelvészeti Füzetek* sorozatot (1902); szerkesztője volt a *Nyelvtudományi Közleményeknek* (1892–95) és a *Magyar Nyelvőrnek* (1895–1919).

Fő művei: *Antibarbarus* (Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betürendes jegyzéke, Bp., 1879); *A jelentésian alapvonalai* (Bp., 1881); *A magyar kötőszók* (1–3, Bp., 1881–83); *A magyar határozók* (1–2, Bp., 1888–92); *A magyar nyelv* (Bp., 1889, németül is: *Die ungarische Sprache*. Strassburg, 1907); *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (Szarvas Gáborral, 1–3, Bp., 1890–93); *Német és magyar szólások* (Bp., 1896); *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* (Balassa Józseffel, Bp., 1896); *Helyes magyarság* (Bp., 1903); *A magyar szórend* (Bp., 1903);

Iskolai helyesírás (Bp., 1903); *Elvonás. Elemző szóalkotás* (Bp., 1904); *Középiskolai műszótár* (Bp., 1906); *Az ikes ragozás története* (1906); *Igenévi szerkezetek* (Bp., 1907); *A jelzők mondattana* (Bp., 1913).

Irodalom: Rubinyi Mózes: *Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvudomány történetében* (Bp., 1949); Tompa József: *Simonyi Zsigmond* (Bp., 1975).

131. lap, 27. sor: Saussure, Ferdinand de (1857. november 11. Genf–1913. február 22. Château de Vufflens-sur-Morges): svájci nyelvész. Művelt, a tudományokban is jeleskedő genfi patricius-családban született. Felsőfokú tanulmányait 1875-ben a genfi egyetemen kezdte meg (filozófiát, művészettörténetet, kémiát, fizikát és elsősorban klasszika-filológiát tanult), majd az *újgrammatikus iskola* fellegvárában, Lipcsében (1876) és Berlinben (1878–79) folytatta. 1879-ben visszatért Lipcsébe, ahol 1880-ban doktorált *De l'emploi du génitif absolu en sanscrit* ('A genitívus absolutus használata a szanszkritban', Genf, 1881) című disszertációjával. 1881-ben tanárrá nevezték ki a párizsi École des Hautes Études-re, ahol előbb germanisztikai, majd összehasonlító nyelvészeti előadásokat tartott, még az újgrammatikus iskola szellemében. Párizsi tevékenysége révén meghonosította Franciaországban a Németországban keletkezett újgrammatikus indoeuropaisztikát, s ezzel jelentős hatást gyakorolt a francia, sőt az egész európai nyelvudomány fejlődésére. Neves tanítványai: A. Meillet, M. Grammont, P. Passy. 1891-ben tért vissza a genfi egyetemre, először az indogermán nyelvek rendkívüli professzora lett, majd 1896-tól a szanszkrit és az indogermán nyelvek rendes professzora, 1907-től pedig az általános nyelvészet professzora is.

Még tanulmányai befejezése előtt jelent meg első fontos műve: *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* ('Tanulmány az indoeurópai nyelvek eredeti magánhangzórendszeréről', Leipzig, 1879). Ez a munka az indoeurópai hangrendszer kutatásának alapelveit, módszereit évtizedekre, sőt részben még napjainkig kihatóan meghatározta, s szerzőjének már csak azért is tiszteletre méltó helyet biztosított volna az összehasonlító nyelvészet történetében. Ebben a műben egy olyan hang meglétét feltételezte az indoeurópai alapnyelvben, amelyet csak a később felfedezett hettitában találtak meg, s az úgynevezett *larin-gális elméletet* alapította meg.

Saussure tehát 1891-ben szülővárosa egyetemének hívására elhagyta Párizst, s genfi professzorként ragyogó és népes párizsi közönségéhez képest szerényebb, kisszámú, kezdő hallgatóságnak szanszkrit nyelvet és indoeurópai nyelvészetet oktatott; 1906-ig ez állt tanári tevékenységének középpontjában. Ezekben az évtizedekben látszólag csak rendkívüli lelkiismeretességgel végzett oktatómunkájának élt; nagy kortársaihoz képest alig publikált. Töredékes feljegyzéseiből, leveleiből, kortársai tanúságtételeiből tudjuk azonban, hogy ebben az időben már erőteljesen foglalkoztatták a nyelvudomány alapvető elméleti kérdései, kifogásolta a nyelvészeti terminológia pontatlanságát, a tudomány fogalmi rendszerének logikai következetlenségét, s igyekezett saját gondolkodásában ezeket a hiányosságokat meghaladni. 1906-ban az egyetem felkérte, hogy egy nyugalomba vonult professzor helyett lássa el az általános nyelvészet oktatását is. Ettől kezdve 1911-ig három tanéven át általános nyelvészeti előadást tartott heti két órában, s így alkalmat kapott – rá is

kényszerült – arra, hogy több évtizedes elméleti gondolkodásának eredményeit rendszerbe foglalja. Kis létszámú, de igen színvonalas hallgatóság gyűlt köré, köztük több tudományos képzettséggel már rendelkező fiatal, akik hamarosan ráébredtek az előadások korszakos jelentőségére, s igyekeztek tanárukat rávenni arra, hogy előadásai anyagából könyvet írjon – ő azonban kitért a felkérés elől. Egy évvel általános nyelvészeti előadássorozatának befejezése után visszavonult az oktatástól, és 1913-ban a család Genfhez közeli birtokán meghalt. Két tanítványa, Charles Bally és Albert Sechehaye – egy harmadik volt hallgató, Albert Riedlinger közreműködésével – saját feljegyzéseik és néhány volt társuk jegyzetei alapján, felhasználva a professzor töredékes kézirati hagyatékát (saját óravázlatait Saussure megsemmisítette), többéves munkával összeállították a *Cours de linguistique générale*-t ('Általános nyelvészeti tanfolyam', Lőrinczy Éva fordításában *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Bp.: Gondolat 1967), amely Saussure fő műve és az egész XX. századi nyelvtudomány egyik legfontosabb alkotása lett. Első kiadása 1916-ban látott napvilágot Párizsban, a második – kisebb szövegváltoztatásokkal – 1922-ben. Azóta a sorozatos kiadások szövege változatlan, s – elsősorban Rudolf Engler és Tullio de Mauro jóvoltából – kritikai kiadásai is készültek. Az utóbbi évtizedekben sorra láttak napvilágot – a vártnál nagyobb számban – Saussure töredékes általános nyelvészeti tárgyú feljegyzései, vázlatai; teljes szövegükben megjelentek azok a hallgatók készítette füzetek, amelyek alapján Bally és Sechehaye a *Cours*-t összeállította. A szövegek egybevetése azt mutatja, hogy a könyv összeállítói a tudománytörténetben szinte egyedülálló vállalkozásuk során igen sikeres munkát végeztek: a *Cours de linguistique générale* szövege – bár nem Saussure kezétől származik – lényegileg hiven tükrözi gondolatvilágát, érvelését, nézeteit.

Saussure elméletének számos eleme kimutatható előzményekre vezethető vissza a XIX. század nyelvtudományában, filozófiájában, sőt egyes nézeteinek gyökerei a klasszikus ókorig nyúlnak vissza. Megmutatkozik a saussure-i műben emellett nem csupán több nyelvész kortársának hatása, hanem az akkori szociológia, közgazdaságtan, logika beható ismerete is. Egész rendszerét tekintve azonban Saussure elmélete mélységesen eredeti; a nyelvtudományt egy, az ő korában ténylegesen még nem létező, átfogóbb tudomány, a *sémiologie* ('jeltudomány', nagyjából a mai szemiotika megfelelője) egyik ágának tekintette. A jeltudomány szerinte a társadalomban működő jeleket vizsgálja, a legfontosabb társadalmi jelrendszer pedig a nyelv. A nyelvi jel természeténél fogva kettős: egy hangsor képzetének (jelölő, *signifiant*) és egy, a világ valamely elemét tükröző fogalomnak (jelölt, *signifié*) az összekapcsolódása. A jel önkényes abban az értelemben, hogy egy adott jelölő és egy adott jelölt nem holmi belső tulajdonságaik miatt, hanem azoktól függetlenül, társadalmi konvenció következtében kapcsolódik össze; így lehetséges, hogy egy lényegileg azonos jelölthöz különböző nyelvekben különböző jelölők kapcsolódjanak. A nyelvi jelek gondolatok kifejezésére ázalt alkalmasak, hogy egymástól megkülönböztethetők, egymással oppozícióba állíthatók. A nyelv így szükségszerűen rendszer, amely egyrészt elvont, mert a jelek bonyolult viszonyhálózatait alkotják, másrészt lényegileg társadalmi, mert a jelek és viszonylataik stabilitását csak a társadalmi konvenció biztosíthatja. Ezzel az elvont, társadalmi lényegű nyelvvel („*langue*”) állítható szembe a „*parole*”, a beszéd, a *langue* elemeinek felhasználásával történő,

a *langue*-ra épülő egyszeri, egyéni megnyilatkozás. A nyelv történeti fejlődés teréke, diakróniában alakul ki, de mint rendszer működési feltételei következtében szigorúan egyidejű, a szinkroniában létezik. Ezért a nyelvtudomány is két világosan elkülönülő ágra, diakrón és szinkrón nyelvészetre oszlik. (A magyarban inkább történeti és leíró nyelvészetről szokás beszélni.) A nyelv vizsgálatában Saussure világosan megkülönbözteti a „belső” (*interne*) és a „külső” (*externe*) nyelvészetet is. A belső nyelvészet a nyelv rendszerét és a rendszer módosulásait vizsgálja, függetlenül attól, hogy kik és milyen körülmények között használják. A külső nyelvészet a nyelv használatának körülményeivel, a nyelv elterjedésével, más nyelvekhez fűződő kapcsolataival stb. foglalkozik. Saussure ily módon a nyelvi valóság bonyolultságát, tényleges ellentmondásait, sokoldalúságát tükröző ellentétpárok, ún. dichotómiák hálózatát fejtette ki (jelölő–jelölt, *langue*–*parole*, szinkronia–diakronia, belső–külső nyelvészet és több más). Rendszere az *újgrammatikus iskola* kizárólagosan történeti, áttekintő rendszerezéstől idegenkedő módszerére és tanításaira való tudományos visszahatásként is felfogható, s bizonyos mértékig az is volt; egyúttal azonban ezen túlmutató, nagyigényű elméleti rendszert is alkotott. A *Cours de linguistique générale* ismertetett keletkezési körülményei is magyarázzák, hogy elméletének kidolgozottsága nem minden tekintetben egyenletes: kifejtetlen, csak utalásokban létezik a szó szoros értelmében vett nyelvtanra – a mondattanra és alaktanra – vonatkozó nézetrendszer; a *langue* és *parole* (nyelv és beszéd) megkülönböztetését nem kíséri a „*parole*-nyelvészet” feladatainak, elveinek kifejtése.

Saussure nyelvelmélete az 1920-as évektől kezdve fokozatosan egész Európában ismeretté vált, hamarosan több idegen nyelvre lefordították a *Cours de linguistique générale*-t. Hazánkban egyes kiemelkedő nyelvészek, különösen Gombocz Zoltán és Laziczius Gyula korán felismerték tanításainak jelentőségét, munkáikban is felhasználták elméleteit, de tényleges, szélesebb körű befolyást a magyar nyelvészetre csak az 1950-es évek végétől gyakorolt. A *Cours* számos, úgynevezett strukturalista nyelvészeti iskolát, irányzatot keltett életre (a közvetlen tanítványaiból alakult *genfi iskola*, a *prágai nyelvész kör*, a dán *glosszematikusok* stb.). Saussure hatása túlterjedt a nyelvtudomány határain is; más társadalomtudományokban kialakultak olyan irányzatok, amelyek a saussure-i tanítások, elsősorban a jelelmélet, a struktúrafelfogás alkalmazásával igyekeztek vizsgálatuk tárgyát értelmezni. Nézetei alapvető, ha nem is kizárólagos hatást gyakoroltak a modern *szemiotika* gondolatrendszerére is.

Főbb művei még: *À propos de l'accentuation lituanienne* ('A litván hangsúlyról', 1894); *Recueil des publications scientifiques de F. de Saussure* ('F. de Saussure tudományos publikációinak gyűjteménye', 1922).

Irodalom: Robert Godel: *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure* ('S. Cours de linguistique générale-jának kéziratos forrásai', Genève–Paris, 1957); E. F. K. Koerner: *F. de Saussure* (Braunschweig, 1973, magyarul in: *Modern nyelvelméleti szövegyűjtemény* 3/2, Bp., 1982).

139. lap, 1. sor: Csúry Bálint; Csúri (1911-ig) (1886. február 13. Egri–1941. február 15.): nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja (levelező, 1927). A kolozsvári egyetemen tanult, itt szerzett tanári (1911) és bölcsészdoktori (1917) oklevelet. 1910-től a kolozsvári református kollégium tanára. 1932-től a debreceni egyetem

rendkívüli, majd rendes tanára. 1938-ban megalapította a debreceni népnyelvkutató intézetet, szerkesztette a *Magyar Népnyelv* című évkönyvet (1939–40). Munkásságának fő területe a nyelvjáráskutatás. Értekezései és cikkei főleg az erdélyi szépirodalmi lapokban jelentek meg.

Fő művei: *Teleki József gróf mint nyelvész* (Bp., 1909); *Az ige* (Bp., 1911); *A nyelvtudomány ismeretelméleti vizsgálata* (Besztercebánya, 1913); *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái* (Bp., 1925); *Érintkezésen alapuló névátvitel* (Bp., 1929); *Szamosháti szótár* (Bp., 1–2, 1935–36).

Irodalom: Szabó T. Attila: *Csűry Bálint emlékezete* (Bp., 1941).

139. lap, 5. sor: Bally, Charles (1865. február 4. Genf–1947. április 10. Genf): svájci nyelvtudós, romanista. A genfi egyetemen az általános és indoeurópai nyelvtudomány tanára volt (1913–40). A Sechehaye-vel közösen kiadták mesterüknek, F. de Saussure-nek *Cours de linguistique générale* (1916, magyarul *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 1967) című munkáját; Bally tovább vezette a Saussure alapította genfi nyelvészeti iskolát. A nyelvészetiek mellett stilisztikai munkái is jelentősek.

Fő művei: *Précis de stylistique* (Genève, 1905); *Traité de stylistique française* (Heidelberg–Paris, 1909); *Le Langage et la vie* (Genève, 1913, magyarul *A nyelv és az élet*, in: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény 3/1*, Bp., 1982); *Linguistique générale et linguistique française* (Paris, 1932).

141. lap, 23. sor: Tolnai Vilmos (1870. július 24. Pozsony–1937. július 29. Sopron): nyelvész, irodalomtörténész. Eredeti családneve Lehr; Gombocz Zoltán unokatestvére volt. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1906-tól az Erzsébet Nőiskola tanára volt. 1925-től egyetemi tanár a pécsi egyetemen. 1908-tól az MTA levelező, 1934-től rendes tagja. Sokoldalú munkássága kiterjedt a szavak, szólások, dalok, mesemotívumok vándorlásának, változásainak kutatására, az MTA nagyszórtári munkálataira stb.

Fő művei: *Csokonai Vitéz Mihály verstani nézetei* (1890); *A leoninus* (1892); *Magyarító szótár...* (1900); *Petőfi és a nyelvújítás* (1909); *A szólásokról* (1910); *A kuruc balladák hitelességéről* (1914); *A nyelvek szépségéről* (1921); *Bevezetés az irodalomtudományba* (Pécs, 1922); *A nyelvújítás* (1929); *A tiszta magyarság szótára* (1932); *A szólások* (1935).

Irodalom: Kozocsa Sándor: *Tolnai Vilmos irodalmi munkássága* (Bp., 1940).

142. lap, 18. sor: „... a név szépsége – ahogy Likümniosz mondja – a hangzásban vagy a jelentésben van, a csúnysága hasonlóképpen” (Arisztotelész: *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Bp.: Gondolat 1982: 179).

Éósz (*Ἥως*, a rómaiaknál *Aurora*) a hajnalpír istennővé fejlődött megtestesítője, epithetonja a *ῥοδοδάκτυλος* ‘rózsaujjú, rózsaszín ujjú’. *φοινικοδάκτυλος* ‘bíborujjú’ (vagy páлмаuujjú’), *έρυθροδάκτυλος* ‘vörösuujjú’.

142. lap, 29. sor: „Majd meg fogod látni, hogy a városi ízlés szerinti csinos és kemény hangzású szavak maradhatnak meg és ezek a legnemesebbek, ezekből áll a

kiváló népnyelv. Csiszoltaknak pedig azokat mondjuk, amelyek három szótagúak, vagy igen közel állnak a három szótagúsághoz, hehezet és éles vagy hajlított hangsúly nélkül, kettőzött *z* és *x* nélkül, két folyékony hang kettőzése nélkül, továbbá néma hang után következő liquidával. Az ilyen szavak a beszélő ajkát sajátos kellemtességgel hagyják el, mint *amore, donna, disio, vertute, donare, letizia, salute, securitate, defesa*” (Dante: *A nép nyelvén való ékesszólásról*. Fordította Mezey László. Dante összes művei. Bp.: Magyar Helikon 1962: 388). Gáldi László idevágó jegyzetei a következők (idézett kiadás, 1962: 1066): „A *z* betű a *tsz, dz* hangokat jelöli; az *x* hangértéke ezúttal nem *ksz*, hanem többek közt *zs*, mint a régi velencei és Velence környéki nyelvjárásokban.” – „A legszebbnek mondott szavak: *amore* ‘szerelem’, *donna* ‘nő’, *disio* ‘vágy’, *vertute* ‘erény’, *donare* ‘adományozni’, *letizia* ‘öröm’, *salute* ‘egészség, jólét, üdvösség’, *securitate* ‘biztonság’, *defesa* ‘védelem’. Valamennyi felsorolt szóban a hangsúly az utolsó előtti szótagra esik.”

145. lap, 15. sor: „... nem könnyű feladat az ész számára a szavak megválogatása, mert ezeknek igen nagy sokféleségét vehetjük számba. A szavak közül némelyek gyermekek, mások nőiesek, ismét mások meg férfiasak, és ezek közül megint egyesek olyanok, amelyeket csak az erdőben használnak, mások meg városias módon választékosak, emezek közül, már amelyeket választékos, városias szavaknak hívunk, egyeseket csinosnak és lágyan simának, másokat keménynek és érdesnek érzünk. Közülük a csinosakat és a kemény hangzásúakat nevezik nagyoknak, viszont a simák és az érdesek azok, amelyekben valami fölösleges hangzik” (Dante: *A nép nyelvén való ékesszólásról*. Fordította Mezey László, *Dante összes művei*. Bp.: Magyar Helikon 1962: 387).

147. lap, 20. sor: „Elképzelhetünk tehát egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül; ez a társaslélektan, és következésképpen az általános lélektan része lenne, amelyet mi (a görög *sēmeion* ‘jel’ szó alapján) szemiológiának nevezünk” (F. de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Fordította B. Lőrinczy Éva. Bp.: Gondolat 1967: 33). Egy másik magyar fordítása így kezdődik: „Elképzelhető tehát egy olyan tudomány, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi élet keretében...” (Telegdi Zsigmond, szerk.: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Bp.: Tankönyvkiadó 1968: 129).

147. lap, 28. sor: A *Jelentéstan* eredeti kiadása két 19. §-t tartalmaz, ezek a mi kiadásunkban 19a és 19b §-ok.

147. lap, 28. sor: A *szójel* terminust Gombocz a *morféma* megfelelőjének szánta, miként a *hangjelt* a *fonéma* megfelelőjének.

148. lap, 9. sor: *Vox significat [rem] mediantibus conceptibus* – a skolasztikus maxima hozzátételleges fordítása: „a szó [a dolgot] fogalmak révén jelöl[i]”. A legutóbbi időkig előszeretettel idézik a szemantikai szakirodalomban (John Lyons: *Semantics*. Cambridge, 1977: 96, 110).

149. lap, 31. sor: „Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom” (Aurelius Augustinus: *Vallomások*. Fordította Vásári István. Bp.: Gondolat 1982: 358–9). Szent Ágoston e mondatai továbbra is a legkülönbözőbb szemantikai és nyelvfilozófiai spekulációk kiindulópontjául szolgálnak (például Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások* 59. §; John Lyons: *Semantics*. Cambridge, 1977: 812).

151. lap, 31. sor: „A keresztelések a nyelvben mind szükségkeresztelések.”

152. lap, 28. sor: Verlaine *Költészet*ának (*Art poétique*) részletei Kosztolányi Dezső fordításában:

Zenét minékünk, csak zenét,

*Ha szókat irtsz, csak légy hanyag,
és megvetőn dobd a zenének,
mert édes a tétova ének,
s a kétes olvadó anyag.*

154. lap, 27. sor: Finály Henrik (1825. Óbuda–1898. Kolozsvár): nyelvész, filológus, az MTA tagja (levelező, 1858). Eredetileg mérnöki pályára készült, később tanár lett. Részt vett a szabadságharcban, majd nevelősködött. 1853-tól tanár Kolozsvárt. 1872-ben a kolozsvári egyetemen a történelmi segédtudományok (archeológia) tanárává nevezték ki. Számos nyelvészeti, történelmi és archeológiai tanulmánya jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban. 1874-től 1882-ig szerkesztette az *Erdélyi Múzeumot*. Több francia és német szépirodalmi művet fordított magyarra.

Fő művei: *Latin–magyar iskolai szótár* (Kolozsvár, 1858); *A magyar igeidő formáiról* (Pest, 1860); *Adalékok a magyar rokon értelmű szók értelmezéséhez* (Bp., 1869); *A besztercei szószerzet* (Bp., 1892).

Irodalom: Márki Sándor: *Emlékbeszéd Finály Henrikről* (Bp., 1899).

161. lap, 8. sor: Bréal, Michel (1832. március 26. Landau, Bajorország–1915. augusztus 3. Párizs): francia nyelvész, filológus. Felsőfokú tanulmányait Berlinben egészítette ki Franz Bopp tanítványaként, akinek az indoeurópai ragozásról szóló művét később lefordította franciára (1865–72). Párizsba visszatérve mitológiai és nyelvészeti tanulmányokat publikált (*Mélanges de mythologie et linguistique*, Párizs, 1882), s a Collège de France-on összehasonlító nyelvészetet tanított. A XIX. századi német nyelvhasználatban uralkodó *szemasziológia* (*semasiologie*) elnevezést Bréal hatására váltotta fel a *szemantika* (*sémantique*) terminus. Fő művei: *Les idées latentes du langage* ('A nyelv rejtett eszméi', Párizs, 1868); *Essais de sémantique* ('Jelentéstani kísérlet', Párizs, 1897).

162. lap, 31. sor: Meillet, Antoine (1866. november 11. Moulins–1936. szeptember 21. Châteaumeillant): francia indoeuropaista és általános nyelvész, a francia újgrammatikus iskola (a „párizsi iskola”) legkiemelkedőbb képviselője. Tanulmá-

nyait Párizsban végezte a Sorbonne-on, majd az École des Hautes Études (1885–89) hallgatójaként, ahol Saussure tanítványa is volt. Tanulmányai befejezése után egy évre a Kaukázusba utazott, hogy örmény filológiai tanulmányokat folytasson. Már 1889-ben előadást bíztak rá az École des Hautes Étude-ön, melynek 1891-től tanára: először a Genf-be visszatelepülő Saussure helyét foglalta el, majd 1894-től, James Darmesteter halála után iranisztikát tanított. 1906-ban megválasztották a legmagasabb rangú francia felsőoktatási intézmény, a Collège de France összehasonlító nyelvészeti professzorává. 1902–1905 között az École des Langues Orientales örmény tanszékén is tanított, 1925-től 1927-ig az École des Hautes Études elnöki tisztét töltötte be. A francia akadémia (Académie des Inscriptions et Belles Lettres) tagja volt (1924-től), valamint a padovai, dublini, oxfordi és brüsszeli egyetem díszdoktora, a francia becsületrend birtokosa.

A német újgrammatikus iskola módszereit, nézeteit – amelyek a német tudományosságban az 1870-es években különösen az indoeuropaisztika terén biztosítottak átütő-sikereket – a svájci Saussure plántálta át Franciaországba. Első francia képviselői közül a legtehetségesebb, legtermékenyebb Meillet volt; tudományos érdemei mellett kiváló előadókészsége, meggyőző ereje is előkelő helyet biztosított számára a francia nyelvtudományban. Meillet behatóan foglalkozott az indoeurópai nyelvcsalád számos ágával (szláv, germán és iráni nyelvek, örmény stb.). A nyelvrokonság kérdését több szempontból is vizsgálta. A rokon nyelveket egy alapnyelv nyelvjárásainak tekintette, a köztük lévő különbség alakulását pedig a nyelvjárások közötti különbség alakulásával azonos módon magyarázta. Kétségbe vonta, hogy egy rokonnal nem rendelkező nyelv történetét meg lehet rajzolni. Foglalkozott a nyelvi szubsztrátum kérdésével s a nyelvi változások mögötti nyelvi folyamatosság problematikájával. Tanítványain, fiatalabb pályatársain keresztül az úgynevezett párizsi iskola (É. Benveniste, M. Cohen, A. Ernout, M. Lejeune, J. Vendryès) tulajdonképeni megalapítója. Nézetrendszerét – amely a párizsi iskola jellegzetességeit hosszú időre meghatározta – alapjaiban a neogrammatikus történeti és összehasonlító nyelvészeti irány következetes átvétele jellemezte, de – jelentős mértékben Saussure hatására – sok tekintetben gazdagította, de meg is haladta az újgrammatikus tanítást. Fontos e tekintetben szociologizmusa, amelyben a neves francia szociológus, É. Durkheim hatása is megmutatkozott: ahol csak lehetséges volt, igyekezett a nyelvi változásokat társadalmi háttérükkel összekapcsolva ábrázolni. A nyelvet társadalmi intézménynek tartva, szemben állt ugyan az újgrammatikusok pozitívizmusával, de a nyelvi autonómia elismerése mellett is tévesen állította, hogy a nyelvi struktúra változásának a társadalmi struktúra változása az oka. Saussure hatását tükrözi, hogy Meillet mind összehasonlító jellegű munkáiban, mind általános nyelvészeti irányú cikkeiben igyekezett a nyelvet rendszerként szemlélni, elemeit összefüggéseiken keresztül is értelmezni.

Főbb művei: *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* ('Ószláv etimológiai és szókészleti tanulmányok', 1–2, 1902–05, 1961³); *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* ('A klasszikus örmény rövid összehasonlító nyelvtana', 1903, 1936⁵); *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* ('Bevezetés az indoeurópai nyelvek összehasonlító tanulmányozásába', Párizs, 1903, 1930⁶); *Les dialectes indo-européens* ('Az indoeurópai nyelv-

járások', 1908, 1922); *Aperçu d'une histoire de la langue grecque* ('A görög nyelv történetének áttekintése', Párizs, 1913, 1921²); *Grammaire du vieux perse* ('Óperzsa nyelvtan', 1915, 1931²); *Caractères généraux des langues germaniques* ('A germán nyelvek közös jellemzői', 1917, 1926²); *Linguistique historique et linguistique générale* ('Történeti nyelvészet és általános nyelvészet', 1–2, Párizs, 1948¹); *Le slave commun* ('A szláv alapnyelv', 1924); *Grammaire de la langue serbocroate* ('Szerbhorvát nyelvtan', 1924, társszerző A. Vaillant); *Les langues du monde* ('A világ nyelvei', társszerkesztő M. Cohen, 1924, 1952²); *Le méthode comparative en linguistique historique* ('Összehasonlító módszer a történeti nyelvészetben', Oslo, 1925); *Esquisse d'une histoire de la langue latine* ('A latin nyelv történetének vázlata', Párizs, 1928); *Dictionnaire étymologique de la langue latine* ('A latin nyelv etimológiai szótára', Párizs, 1951¹, társszerző A. Ernout).

168. lap, 15. sor: Henri Bergson *L'effort intellectuel* (Revue Philosophique 53[1902]1) című tanulmányának első magyar megjelenése: *Az értelmi erő kifejtés.* In: Henri Bergson: *A nevetés, tanulmány a komikum jelentéséről és négy lélektani értekezés.* Fordította és bevezetéssel ellátta Dienes Valéria. Bp.: Révai 1913: 270–324.

171. lap, 22. sor: „Mindezzel bebizonyítottuk, hogy az összes szóképek (számukat négyre vezettük vissza), amelyeket eddig az írók szellemes találmányainak tartottak, a kifejezés szükséges módjai voltak az összes ősi költői népek körében, és eleinte megvolt a sajátos jelentésük. De később, amikor az emberi elme fejlődésével olyan szavakat találtak, amelyek absztrakt formákat jelölnek, vagy a fajukat magukban foglaló neveket, vagy a részeket egybefogó egészeket, akkor az első népek kifejezései átvitt értelműekké váltak. Itt kezd meginogni a grammatikusoknak az a két téves véleménye, hogy a prózáírók nyelve a tulajdonképpeni nyelv, a költőké pedig nem, és hogy előbb volt a próza és azután a vers” (Giambattista Vico: *Az új tudomány.* Fordította Dienes Gedeon és Szemere Samu. Bp.: Akadémiai 1963: 271–2).

172. lap, 1. sor: „A költészet nem állandó állapota a léleknek. A jobb tehetségeket csak olykor-olykor látogatja meg az isten; az akarat nem képes semmire, vagy majdnem semmire... Az emlékezet egy zugában elhagyott versszak mint egy hűbába bugyolált lárva hirtelen életre kel és szárnyra kap: eljött átváltozásának ideje. Egy egészen más foglalatosság vagy egy komoly beszélgetés közepén egy láthatatlan száj a füledbe súgja a hiányzó szót, s a felfüggesztett óda több hónap után elkészül.” ... „Egy gondolat, lehet a legbonyolultabb, egy látvány, lehet a legapokaliptikusabb, ha nem leli meg kifejezésének szót, nem írónak való.”

173. lap, 10. sor: „Figyelemre méltó, hogy minden nyelvben a legtöbb olyan kifejezés, amelyekkel élettelen dolgokat jelölünk, az emberi testtől és ennek különböző részeitől, az emberi érzetektől és az emberi szenvedélyektől kölcsönöztek. Így a *fej* valaminek a teteje vagy kezdete; *homlok*, *váll* az, ami valami előtt és mögött van; a szőlőnek *szeme* van és a lámpák a ház szemei; minden nyílás *száj*; a váznak vagy

másnak a széle *ajak*; az ekének, a gereblyének, a fűrésznek, a fésűnek *foga* van; a gyökereknek *szakáll*a van; a tengerbe nyúlik a földnyelv; beszélünk a folyó *torkolatáról* és a *hegytorokról*; ha valami kevés, az *maroknyi*; a hegynek *lába* van; a *szív* a központ (amit a latinok *umblicus*nak, 'köldök'-nek mondtak); *talpnak* mondjuk az alapzatot; a gyümölcsnek *húsa* van, a víznek, a kőnek, a fémnek *erei* vannak; az ég, a tenger *mosolyog*, a szél *fütyül* és a habok *mormolnak*; valamely test *nyög* egy nagy súly alatt; Latium parasztjai pedig azt mondták »sitere agros (szomjazik a föld)« –, »laborare fructus (szenved a termés)« –, »luxurari segetes (kövéren nő a vetés)«. Az olasz parasztok meg azt mondják: »andar in amore le piante (szerelmesek a növények)« –, »andar in pazzia le viti (megőrült a szőlővessző)« –, »lagrimari gli orni (sír a kőrís)«. Minden nyelvben számtalan ilyen példát lehet felsorolni, s ez mind abból az axiómából következik, hogy »a tudatlan ember önmagát teszi a mindenség mértékévé«. Ezekben a kifejezésekben az ember valóban önmagából alkotott egy egész világot. Mert, mint az ésszerű metafizika tanítja: »homo intelligendo fit omnia (az ember gondolkodva válik mindenné)«, de úgy látszik, hogy a képzeletnek ez a metafizikája azt bizonyítja: »homo non intelligendo fit omnia (az ember nem gondolkodva válik mindenné)«. S emebben a mondásában talán több igazság van, mint amabban, mert az ember a megértéssel kifejti elmeerejét és felfogja a dolgokat, ellenben a meg nem értéssel saját magából megteremt a dolgokat, és azokká alakítja önmagát, dolgokká válik" (Giambattista Vico: *Az új tudomány*. Fordította Dienes Gedeon és Szemere Samu. Bp.: Akadémiai 1963: 269).

178. lap, 38. sor: Baudelaire *Kapcsolatok (Correspondances)* című szonettjének részlete Szabó Lőrinc fordításában:

*egymásba csendül a szín és a hang s az illat.
Vannak gyermeki húst utánzó friss szagok,
oboa-édesek, zöldek, mint a szavannák...*

179. lap, 4. sor: Rimbaud *A magánhangzók szonettje (Voyelles)* című versének részlete Tóth Árpád fordításában:

*Szurok Á! hó É! rőt I! zöld æ! kék O! – csak egyszer
lehessek titkok mind elbeszélni bátor!*

187. lap, 8. sor: „A nyelv különösképpen mutatja, hogy a konkrét önérzékelés kezdetben még teljességgel a saját test és ennek egyes tagjai szemléletéhez kötött marad. Itt ugyanaz a viszony lép fel, amelyek a tér-, idő- és számbeli fogalmak kifejezésekor is felbukkantak, s éppúgy a fizikai lét, és különösen az emberi test iránti orientációt mutatják.”

189. lap, 8. sor: Kelemen József (1910–1982) 1930-ban jutott a *Jelentéstan* azon példányának birtokába, melyet e jegyzetek írója is használt. Ő a VII. fejezet végére a következőket teldotta, valószínűleg Gombocz egy későbbi, nyelvtörténeti módszertani előadása vagy egy szemináriumi megjegyzése nyomán: „A »képzetek érintkezé-

se» és a »nevek érintkezése« együtt is járhat. A *kín* szó a középkori szövegekben a 'szenvedés'-t is, annak eszközt is jelölte (NySz., RMKT I². 522, mint *kén*). A két képzet gyakori (állandó?) érintkezését a folyamat eszköze és hatása magyarázza. De használták a *keresztnek kinja* kifejezést is (1506: A kemen *keresztfanak kennyat* rea veeve [Krisztus] [Winkler-kódex 122, RMKT I². 101. Emle-kezvel kerezthien 7:1]), s így egyrészt a *kinnak* is lett 'kereszt' jelentése (Winkler-kódex 118: *kennyath* vallon vyfely a kennak helyre: Fert *trabem* in humeris ad loca poenarum), másrészt a *kereszt* szónak is lett 'kín, szenvedés' jelentése."

Utószó

(A nyelvtudomány történetének vázlatja. – Gombocz személye. – A jelentéstan rövid története a XIX. század közepétől a XX. század közepéig. – Válogatásunkról)

A nyelvtudomány történetét dióhéjban úgy lehetne felvázolni, hogy egy-egy új paradigma (tudományos elmélet és metodológia) a nyelvnek mindig más-más alapvető tulajdonságát helyezte előtérbe. A hagyományos filológiát és normatív nyelvészetet felváltó történeti-összehasonlító paradigma a nyelv változékonyságát, a strukturalista rendszerszerűségét, a generatív pedig kreativitását hangsúlyozta. Bizonyos értelemben tehát a különböző paradigmák képviselői nemcsak szemléletüket és módszereiket illetően térnek el – mégpedig gyökeresen és látványosan – egymástól, hanem tulajdonképpen vizsgálódásaik tárgya is merőben eltérő. (A nyelvtudomány korszakolásairól, a paradigmaváltásoknak a nyelv tulajdonságaiból való származtatásáról: Szemerényi 1992; a nyelvtudomány történetét szemelvényeken keresztül mutatja be: Telegdi, szerk., 1968.)

A XIX. század a historizmus kora a nyelvészetben is. Ekkor az az egyébként közkeletű és régóta ismert megfigyelés tett szert jelentőségre, mely szerint a nyelv az idők folyamán változik. (Hasonlóképpen triviális a strukturális nyelvészet vezérgondolata is: a nyelv rendszert alkot, amiként a generatív nyelvészeté is: véges eszköztárral elvben végtelen számú mondatot alkothatunk.) A nyelvek fejlődésének gondolatát egyébként már Giambattista Vico is kifejtette (*Új tudomány*, 1725). A XIX. század nyelvészeinek figyelmét az keltette fel, hogy a nyelv a beszélők szándékától függetlenül, saját törvényei szerint, szakadatlan mozgásban van. Felismerték, hogy a

nyelvi változások nem elszigeteltek és nem véletlenszerűek, s az egyes nyelvek történetük során felvett alakváltozatainak tanulmányozásába fogtak. Így a nyelv sajátos törvényeit kezdték el vizsgálni, kitüntetve egyik jellegzetességét: változékonyságát.

A történeti-összehasonlító paradigma (virágkora kb. 1818–1916) két fő korszakra osztható: a „hőskorra” (kb. 1818–1875) és az újgrammatikusok korára (kb. 1875–1916). A nyugati tudomány – mivel hasonló előfutárok a XVII. század második felében és a XIX. század elején már másutt is akadtak – előszeretettel feledkezik meg Sajnovits János és Gyarmathi Sámuel munkásságáról. E paradigma megalapozójának ezért a dán Rasmus Raskot, valamint a német Franz Boppot és Jakob Grimmet szokás tekinteni. Ők kezdeményezték a nyelvek közti genetikai viszonyok, egyáltalán a nyelvtörténet kutatását, s az ő korukban kezdődtek meg a nagy szótárvállalkozások. Rask két máig alapvető elvet fektetett le. Az egyik a hangmegfeleléseké, amelyet az óízlandi és a klasszikus nyelvek (görög, latin) összevetésének mintafeladatával szemléltetett. A másik pedig az, hogy a grammatikai egyezések sokkal megbízhatóbb bizonyítékai a nyelvrokonságnak, mint az addig egyedüli bizonyítékfajtaként elismert és hasznosított szókincsbeli egyezések (Szemerényi 1992: 2).

1820–1870 között tetemes mennyiségű hangtörvényt állítottak fel az indoeurópai nyelvek történetét és kapcsolatait tanulmányozva. Az 1870-es évektől jelentkező német nyelvésznemzedék képviselői, az úgynevezett újgrammatikusok (Karl Brugmann, Berthold Delbrück, August Leskien, Hermann Osthoff, Hermann Paul, Wilhelm Scherer, Eduard Sievers, Wilhelm Streitberg, a dán Vilhelm Thomsen és Karl Verner) módszeres vizsgálataik során új, korukban merésznek számító tételeket vezettek be a nyelvtudományba. (Innen az újgrammatikusok – német *Junggrammatiker*, angol *Neogrammarians* – elnevezésük.) Legnevezetesebb tételük a természettudományokból kölcsönzött szigorúsággal felállított, kivétel nélkül teljesülő hangtörvényekre vonatkozott, e szigorú princípiumot azonban részben feladták, például az analógia elvének, a kölcsönzések jelentőségének előtérbe állításával. Bár elveiket elsősorban hangtani példákra alapozva fogalmazták meg, érvényesnek tekintették őket a nyelvléírás más szintjeire, különösen az alaktanra, de a jelentéstanra és a mondattanra is. Az iskola nézeteinek paradigmászerű kifejtése Hermann Paul műve (1880, 1898³). Jóllehet az újgrammatikusok elmarasztal-

hatók a XIX. század második felének társadalom- vagy szellemtudományaira jellemző szinte valamennyi – azóta annak bizonyult – „vétékben” (pozitivizmus, historizmus, pszichologizmus), döntő hatással voltak a nyelvtudomány fejlődésére. Bár a kor vezető tudósai közül nem mindenki csatlakozott ehhez az irányzathoz (így például Hugo Schuchardt, Wilhelm Wundt), a kutatás gyakorlatában nem mutatható ki számottevő eltérés. Az újgrammatikusok közé sorolhatók olyan nyelvészek is, mint például a franciák közül Michel Bréal és később Antoine Meillet (aki pedig már Saussure tanítványa is volt, és elutasította a pszichologizmust), nálunk pedig Simonyi Zsigmond és később kötetünk szerzője, Gombocz Zoltán (aki legelőbb Paul, majd az újgrammatikusokat valamelyest meghaladó Wundt, végül a strukturalista paradigmát megalapozó Saussure követőjének tekinthető).

Paul híres megfogalmazása szerint az egyéni kívül nincsen nyelv, csak individuális nyelvek vannak, kinek-kinek megvan a maga saját nyelve, a nemzeti nyelvek tulajdonképpen pusztá fikciók. A XIX. századi nyelvtudományt – és a XX. századnak is több irányzatát – erőteljes pszichologizmus jellemezte (erről például Antal 1966: 280–2, 1980): a nyelvet Paul és a többi újgrammatikus az egyéni tudatba helyezte, hozzájuk képest újitónak számított Wundt, aki a nyelvi változások eredetét a kollektív tudatban (*Volkseele*) kereste, és nem az egyéniben (*Einzelseele*).

Az újgrammatikusok nyelvtörténeti kutatásaival párhuzamosan alapoztak meg olyan, ma már hagyományos nyelvtudományi szakágakat, mint a fonetika és a nyelvföldrajz (dialektológia). A történeti-összehasonlító nyelvészetet Magyarországon is az említett két, ekkor modern tudományággal párhuzamosan művelte, elsősorban magyar anyagon, Gombocz mellett Horger Antal és Csúry Bálint.

A XX. század elejéig azonban a nyelvtudomány gyakorlatilag szinte egybeesett a nyelv történetének vizsgálatával. 1916 fordulópont a nyelvészet történetében: ekkor adták ki tanítványai (Charles Bally és Albert Sechehaye) Ferdinand de Saussure *Cours de linguistique générale* című posztumusz könyvét. A tudományos forradalmat „kirobbantó” Saussure egyébként fiatalkori műveit az újgrammatikusok stílusában írta. Hátramaradt és tanítványai által rekonstruált művében az odáig uralkodó historista felfogással szemben a szinkronikus nyelvészet mellett érvelt, amely a nyelvek törté-

netileg adott állapotait a múlttól elvonatkoztatva mint egyidejű rendszereket vizsgálja. Az 1920-as évektől Saussure tanait követték a valóban forradalmian új nézetekkel fellépő nyelvészek, az orosz emigráns N. S. Trubetzkoy és Roman Jakobson, a dán Louis Hjelmslev, az amerikai Edward Sapir és Leonard Bloomfield. Az új paradigma megváltoztatta a vezető tudósok érdeklődési körét, s megváltoztak azok a kritériumok is, amelyek alapján eldől az, hogy mi számít értelmes problémának és mi helyes problémamegoldásnak.

E rövid tudománytörténeti vázlat könyvünk szerzője szempontjából azért érdekes, mert Gombocz Zoltán munkássága – bár kötetünkben egyértelműen nyelvtörténésznek mutatkozik – két nyelvtudománybeli paradigma, a történeti-összehasonlító és a strukturalista határára esik.

Gombocz Zoltán (1877. június 18. Sopron–1935. május 1. Budapest) életrajzát röviden a következőképpen lehet vázolni. Apja, Gombocz Miklós soproni evangélikus pap és tanár, később középiskolai igazgató volt. Öccse, Gombocz Endre (1882–1945) utóbb neves botanikus, s szintén az MTA tagja (1939). Anyai nagybátyja Lehr Albert (1844–1924), unokatestvére Tolnai (eredetileg Lehr) Vilmos (1870–1937) – mindketten nyelvész-filológusok. Gombocz Zoltán tanulmányait a soproni evangélikus líceumban, majd a budapesti egyetemen végezte. Itt az Eötvös Kollégium első nagy nemzedékéhez tartozott (Horváth János, Szabó Dezső, Zemplén Győző, Kodály Zoltán...), s különösen franciatanára, a német romanista Becker Fülöp Ágost volt rá személyében is nagy hatással (Zsirai 1935: 7, Melich 1936: 2, Kovalovszky 1955: 7, Németh 1972a: 23–25, Tompa 1977: 413, Bóka 1978: 918–9). Gombocz bölcsészdoktor, az Eötvös Kollégium tanára lett (1900), majd egyetemi magántanári képesítést szerzett a budapesti egyetemen (1906). Hosszabb tanulmányúton járt – elsősorban a fonetika tanulmányozása céljából – Párizsban, Lipszében, Uppsalában és Helsinkiben. (Párizsi tartózkodásának magyar fonetikatörténeti jelentőségű gyümölcse: Gombocz 1908d, az uppsaláié: Meyer & Gombocz 1909.) 1914-től a kolozsvári, 1921-től a budapesti egyetem tanára, amott az urál-altaji, emitt a magyar nyelvészeti tanszéké. 1927-ben kinevezték az Eötvös Kollégium igazgatójának. 1927–28-ban Berlinben tanított vendég-

professzorként. Melich Jánossal megindították a *Magyar Etymologiai Szótár* füzeteit (1–17, 1914–44, *A–gaz*, utolsó szava *geburnus*). Gombocz a 12. füzet közepéig, a *fez* szóig vett részt a munkálatokban, váratlan halála után Melich egyedül folytatta a végül is torzóban maradt vállalkozást. Szerkesztője volt a *Magyar Nyelv* (1905–14, 1922–35) és a *Nyelvtudományi Közlemények* (1931–34) című folyóiratoknak. Az MTA tagja (levelező 1905, rendes 1922, igazgatósági 1933), 1933-tól az első, a Nyelv- és Irodalmi Osztály elnöke, 1934-től a bölcsészeti kar dékánja volt. Számos egyéb tisztsége mellett (ezek legjelentősebb részét csak élete utolsó évtizedében töltötte be) a magyar szellemtörténet legjelentősebb egyesülete, az 1921-ben alakult Minerva Társaság is elnökévé választotta (Lukács 1971: 52). Ötvenéves kora körül Gombocz rászokott a cigarettára, igen erős dohányos lett. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy előbb 1932-ben infarktust kapott, majd munka közben, a bölcsészkar ülésén érte hirtelen a halál.

Bár Gombocz széleskörűen képzett nyelvész volt (az Eötvös Kollégiumban franciát tanított, Kolozsvárt urali és altáji nyelvészetet), és elméleti munkái is jelentősek, elsősorban a magyarral foglalkozott. Ezen belül különösen etimológiai és jelentéstani munkássága maradandó, – de legalábbis a maguk idejében – szintén úttörőek voltak hangtani (nemcsak hangtörténeti, Molnár 1977) és grammatikai (Rácz 1977) művei is. Vele párhuzamképpen érdemes megemlíteni itt a korabeli magyar nyelvudomány két további kiemelkedő és sokoldalú, elméleti tekintetben is jeles művelőjét, Csűry Bálintot és Horger Antalt, a szintén neves fonetikusokat (Vértes 1982), ráadásul mindhárman egyaránt jártasak voltak a jelentésstanban, mondattanban, nyelvtörténetben, s koruk szintjén csaknem mindent tudtak a magyar nyelvjárásokról és nyelvemlékekről. (Gombocz például megszerkesztve közzétette a *Magyar Tájszótár* kiegészítését: 1910a.) Pályatársaik közül elsősorban az etimológia mesterének számít az erőteljes irodalmi érdeklődésű Pais Dezső és Mészöly Gedeon. Ők egy-egy etimológiával, egy-egy szócsalád elemzésével a mintafeladatok megoldásaiban jeleskedtek. (Több kortársukkal – Horger, Gombocz, Laziczius, Bárczi – ellentétben ők ketten gyakorlatilag nem is írtak átfogó elméleti műveket: példáikkal igyekeztek tanítani.)

Külön említésre méltó Gombocz turkológiai munkássága (Ligeti 1936, 1977, Németh 1972a: 43–85, 126–137). E téren a magyar

nyelv honfoglalás előtti jövevényszavaival, ehhez kapcsolódóan külön török eredetű személyneveinkkel, a bolgár-török nyelvekkel s egyetlen mai képviselőjünkkel, a csuvassal is foglalkozott (1906b, 1908a, 1912, 1915, 1960). Ugyancsak értékesek finnugor nyelvészeti tanulmányai is (Lakó 1977). Mindezen stúdiumok fő motivációja nyilvánvalóan a magyar őstörténet iránti érdeklődése volt (Németh 1972a: 101–115, Lakó 1977). Ekkoriban egyébként a magyar „nyelvészek, filológusok, történészek, néprajzkutatók, régészek és antropológusok” körében, középponti, első számú kérdésnek számított „a magyarság gyökereinek kutatása” – ahogy Aurélien Sauvageot írja visszaemlékezéseinek „A múlt lidérce” című fejezetében (1988b: 52).

Lotz János, aki 1931-ben került a budapesti egyetemre, az Eötvös Kollégiumban Gombocztól, saját könyvtárából első karácsonykor Sapir *Language*-ét, Saussure *Cours*-ját és Sievers fonetikáját kapta vakációs olvasmányul (Lotz 1976: 334, Austerlitz 1991: 27). Legalábbis ebből az tűnik ki, hogy Gombocz az 1930-as évekre végképp eltávolodott az újgrammatikusoktól, egyértelműen a strukturalizmus híve lett. (1926-ban megjelent *Jelentés*ében a historizmus elutasításának csak első lépéseit tette meg, például a homonímia és poliszémia tárgyalásakor.) Gombocznak egyébként – legalábbis az 1920-as évektől – az volt a modern kulturális antropológia eszméivel is egyező nézete, hogy a magyarság jellegzetes vonásait önmagukban sem a finnugor és török örökség, sem a később átvett „európai” intézmények nem magyarázzák (Sauvageot 1988b: 193–4).

A XX. század első felében legfeljebb egy tucat olyan nemzeti nyelvészet létezett, mint a korabeli magyar. Ennek ellenére, a nemzeti nyelvészettel is foglalkozók között mindössze két világszinten is jelentős teoretikus volt: a történeti-összehasonlító nyelvészetből a strukturalizmusba átvezető úton Gombocz és a korai strukturalizmust képviselő Laziczius Gyula. Ők ketten egyébként kiváló barátságban voltak, Gombocz erőteljesen pártfogolta Lazicziust (Kovács 1976), s „éve-ken át hetente-kéthetente egy délutánt töltöttek együtt az Upor-kávéházban” (Nagy 1976: 401). Gombocz egyébként kora legjelentősebb nyelvészei közül többekkel tartott kapcsolatot, például a párizsi Antoine Meillet-vel éppúgy levelezett, mint a prágai Vilém Mathesiusszal, s rokonszenvvel szemlélte a strukturalizmus korai szakaszát képviselő Prágai Nyelvész kör működését (Dezső

1986: 154). Különösen jó barátja volt a finn Emil Nestor Setälä, akivel Finnországban is többször találkozott, s aki 1927–1930 között Koppenhágában és (!) Budapesten volt nagykövet.

Gombocz életének és munkásságának kisebb könyvespolcnyi irodalma van. Sirjánál többek között Kornis Gyula, Teleki Pál gróf, Eckhardt Sándor és Kosáry Domokos búcsúztatta. A gyászbeszédeket és a nekrológok többségét öccse, Gombocz Endre adta ki (1935, érdekes még például Ligeti 1936), műveinek bibliográfiáját Zsirai Miklós (1935), egyetemi előadásainak jegyzékét Úrhegyi Emília (1936, megtalálható itt is: Melich 1936: 23–26) állította össze. Életről és munkásságáról beszámoltak akadémikus tudóstársai (Zsirai 1935, Melich 1936, Németh 1972a), tanítványai (Bóka 1935, Kovalovszky 1955, Sauvageot 1977 – ez utóbbinak egyébként sokat segített francia–magyar és magyar–francia szótára megszerkesztésében is). Számtalan szerző említi, hogy milyen népszerű tanár volt (például Karácsony 1939: 280). Többen emlékeztek meg róla szép-prózai igénnyel (például Laczkó 1938, Sőtér 1939, 1946: 79–81, Jankovich 1967, Kosztolányi 1977: 190–4, Hevesi 1984: 152–8, Sauvageot 1988, Szentkuthy 1988: 295–6). Ráadásul személyéről halála után évtizedekkel is (például Devecseri 1967: 353), tulajdonképpen még ma is páratlan szájhagyomány él – ebben a tekintetben a nyelvészek közül talán csak Pais Dezső vetekedhet vele. Gombocz legkedvesebb zeneszerzője – a visszaemlékezések egyhangú tanúsága szerint – Wagner Richárd, legkedvesebb írója pedig – élete végéig – Verne Gyula (Sőtér 1946: 80, Hevesi 1984: 158) és Jókai Mór (Németh 1972a: 222) volt.

Bár Gombocz önálló iskolát nem hozott létre (Németh 1972a: 234, Austerlitz 1991: 27), lenyűgöző egyéniségével tudós- és tanárnemzedékeket nevelt. Kiemelkedő tanítványának számít például Lotz János, s így közvetve Robert Austerlitz is Gombocz-tanítványnak tartotta magát (1991: 26). Meghatározó hatást gyakorolt Karácsony Sándorra is (Kövendi & Kontra 1991), majd az ő révén közvetve Fabricius-Kovács Ferencre; munkásságának hatástörténete voltaképpen átjárja a XX. századi magyar nyelvészet történetét. Szcientometriai bizonyítékképpen érdemes megemlíteni, hogy egy, a Gomboczot mintegy emberöltővel követő nyelvésznemzedék visszaemlékezéseit, vallomásait tartalmazó kötetben (Bakró-Nagy & Kontra, szerk., 1991) – Pais és Chomsky után – a harmadik legtöb-

bet emlegetett mester Gombocz. Az 1945–1980 közötti magyar nyelvtudományt bemutató munkában pedig (Temesi 1980) – noha a jelzett időszak előtt tevékenykedett – említéseinek számát tekintve az első tíz nyelvész között szerepel.

Jelentéstani munkásságának értékelésében különösen Károly Sándor jeleskedett (1970a: 228–9, 244–255, 1970b, 1977, 1981, 1991), s érdekesek még Balázs János tudománytörténeti megjegyzései is (1968, 1970, 1977). Születésének századik évfordulója alkalmából megemlékezéseket rendeztek, s ekkor a *Magyar Nyelv* különszámot jelentetett meg (83[1977]4). Az itt közölt tisztelgő írások az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának nyelvészeti *Annales*ében, szintén különszámként, németül is megjelentek (Szathmári, szerk., 1978), s Gombocz örökségét továbbra is megkülönböztetett figyelemmel tartja számon a magyar nyelvtudomány (például Lőrincze 1983, Kiss Jenő 1985). A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán (1988. augusztus 27–30.) mindenki mást messze megelőzve Gombocz bizonyult a leghálásabb témának: hazai és külföldi nyelvészek, összesen öten – Austerlitz, Bakró-Nagy, Károly, Kiefer, Sherwood – foglalkoztak vele (Kiss & Szűts, szerk., 1991).

Az ókortól kezdődően a jelentéskutatás a filológián belül folyt (például Giambattista Vico munkásságában). A szemantikát először Christian Carl Reisig (1792–1829) sorolta be „szemasziológia avagy jelentéstan” (*Semasiologie oder Bedeutungslehre*) néven a grammatika alá (Reisig 1839, 1890, Kelemen 1940, Ullmann 1951/1957: 1, Antal, hrsg., 1972), s jó egy évszázadon át jelentéstannak elsősorban a jelentésváltozások vizsgálata és osztályozása számított. A még elsősorban a trópusok hagyományos osztályozására (szinekdoché, metafora, metonímia) támaszkodó Reisig mellett a XIX. század közepétől, második feléből könyvei két kiadójának, Friedrich Haasénak és Eugen Gottfried Ferdinand Heerdegennek jelentéstani munkássága is említésre méltó. A XX. század első felében népszerűek voltak a kissé csapongó, de sok érdekes adatot és megfigyelést tartalmazó művek, mint például K. O. Erdmann (1910) és K. Nyrop (1903) könyvei. A jelentésváltozások lényegében Reisiget követő – Gombocz kifejezésével – „logikai” csoportosításai közül, Reisigé

mellett, jelentős még Arsène Darmesteteré (1886), Hermann Paulé (1898: 67–98, bemutatja Gombocz 1898a: 97–103, röviden Fónagy 1977: 619) és Michel Bréalé (1897, ismerteti Gombocz 1898b).

A magyar jelentéstan kezdeteit legalább a XVI. századig, a régi szótár- és nyelvtanírókig szokás visszavezetni (Szathmári 1980). Nyilvánvaló, hogy koruk olyan kimagasló nyelvészeinek – mint például Révai Miklós, majd Teleki József (Csúri 1909: 114–7) – jelentéstani elképzelései is figyelemre méltóak lehettek. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány korai művelőinek munkásságában, mint például a finnugrista Budenz Józsefében (Raun 1974), kimutathatók valamiféle szemantikai koncepció elmosódó körvonalai. A finnugor nyelvtudomány megalapozói közül idevágó tevékenysége révén jelentős még Szinnye József (1895), Halász Ignác (1897-es egyetemi jelentéstani előadásait ismerteti László 1899, méltatja Károly 1970a: 254, 1970b: 69–70) és Szilasi Móric, aki az úgynevezett szócsaládok elemzésébe fogott. (Később – mint említettem – ez főleg Pais Dezső és Mészöly Gedeon munkásságának jellemző műfaja, de őket követően is akadtak kiemelkedő művelői, például Károly Sándor a *fon* szócsaládjáról, 1963). A XIX. század vége óta az igényesebb gyűjtők szintén igyekeznek kiemelni leírásaikban egy-egy nyelvjárás jelentéstani sajátosságait is (Munkácsi 1881, Zolnai 1891, László 1899). Az első viszonylag rendszeres jelentéstant nálunk első jelentős újgrammatikusunk, Simonyi Zsigmond munkálta ki (1881, majd 1916; róla Károly 1970b: 67–69, 1981: 265–8), de idevágó munkásságának nem volt se különösebb hatása, se folytatása. Simonyi korábbi művében összefoglalta a Reisig utáni, de még Paul előtti jelentéstani eredményeket is, kései művében pedig a kurrens rendszerekhez nem is kapcsolódó vázlatokat közölt. Közben és később is akadtak nyelvészek, akik egy-egy jól körülhatárolható jelenséget elemeztek, ilyen például Bélték Kálmán, Finály Henrik (1870), majd Radó Antal (1893), Puhala Sándor (1904), Tolnai Vilmos (1908) tanulmányai a szinonímiáról, Póra Ferencnek az angol Peter Mark Roget (1853) nyomán készített szinonimagyűjteménye (ezekről még: Szathmári 1958: 133–8). (Mind Roget művét, mind Póra adaptációját, olykor továbbadaptálva, újabban is kiadják.)

Kitérőképpen érdemes megemlíteni, hogy miként a XIX. században Herbart, a századfordulón és a XX. század első felében egy

másik német tudós, a kísérletezőnek és elméletalkotónak egyaránt jelentős Wundt volt döntő hatással a magyar szellemi életre (például Hermann 1920, Kornis 1921, Király 1980: 336–9, Hanák 1981, néplélektanáról korai ismertetés még: Krausz 1902, nyelvlélektanáról kései átfogó ismertetés: Lux 1927). Wundt hosszú pályafutása során több tudománnyal foglalkozott: 1857-ben fiziológiával, kísérleti pszichológiával kezdte, 1920-ban filozófiával fejezte be. Wundt tehát természettudósnak indult, de érdeklődése az úgynevezett szel­lemtudományok (*Geisteswissenschaften*) felé fordult; egyike volt azoknak, akik valóban „tudománnyá” akarták tenni e stúdiumokat. A fiziológusból pszichológussá lett Wundt számára a „tudományos” „kísérletit” jelentett – az önmegfigyelést laboratóriumi kísérletek váltották föl. Wundt a kísérleti lélektan megalapozása után elsősorban társadalmi lélektan­nal foglalkozott. *Néplélektanának* (*Völkerpsychologie*) tíz kötete élete utolsó húsz évében jelent meg. Véleménye szerint a népszellem (*Volksggeist*) a nyelvekben, mítoszokban és szokásokban mutatkozik meg, olyan kulturális intézményekben tehát, amelyek az egyéni akarattól függetlenül jöttek létre, és amelyek megalkotására az egyén elszigetelten nem is képes. Úgy ítélte meg, hogy az egyszerűbb mentális funkciók (érez­kelés, emlékezet, egyszerűbb érzések) vizsgálhatók laboratóriumi kísérletekkel, az emberi gondolkodás magasabb rendű folyamatai viszont annyira a nyelv, a szokások stb. hatása alatt állnak, hogy tudományos kísérletekkel nem kutathatók. (Azóta kiderült, hogy vizsgálhatók így is.) Érdekes módon Wundt egyaránt döntően befolyásolta a magyar pedagógiát és pszichológiát (különösen Karácsony Sándor társaslélektanát, Karácsony 1938, 1939, Fabricius-Kovács 1969), a stilisztikát (Zlinszky Aladár, Zolnai Béla; Balázs 1956, Szathmári, szerk., 1961), a retorikát (Vígh 1981), valamelyest a néprajz-tudományt (Katona Lajos), sőt az őstörténetet (Zichy István gróf) is.

A magyar jelentéstannak – vagyis az ekkori tudományos paradigma szellemében: a jelentésváltozások tanulmányozásának – hasonlóképpen lendületet adott Wundt *Néplélektana*, mégpedig a jelentésváltozásokat tárgyaló fejezet (*Der Bedeutungswandel*, 1922, 2: 460–630): a kötetünkben is közölt Gombocz-ismertetésen (1903) kívül Wundtot követve dolgozott a század első évtizedében Szolár Ferenc (1906), Mohai Lajos (1908), Syposs Katalin (1910), s közülük kiemelkedve a fiatalon elhunyt Szeremley Császár Loránd

(1906, 1909). Wundt mondattani elképzelései is meghatározó hatást gyakoroltak Gomboczra (1922b, 1949), de rajta kívül Klemm Imre Antalra és Papp Istvánra is (ebből a szempontból érdekes még például: Zolnai 1917, Lux 1927, Jánky 1937: 101, Pais 1950, Tamás 1956: 29–31, Temesi 1980, Károly 1985).

Szeremley Császár halálával (1910) egyértelműen Gombocz maradt a magyar jelentéstan legkiemelkedőbb képviselője. A wundtgomboczi vonallal párhuzamosan Baranyai Zoltán Meillet elképzeléseit ismertette (1909), s az általános nyelvészeti összefoglalások is közöltek érdekes jelentéstani adalékokat (Horger 1914, Schmidt 1923: 67–99).

Gombocz fejlődése részben kötetünkben is követhető: előbb az általános elveket tekintve Paul, jelentéstani nézeteit tekintve Bréal híve volt, majd mindkettejük hatását elnyomva Wundt követője lett, végül Saussure formálta át nézeteit, külön jelentéstani elképzeléseit pedig Léonce Roudet és Eduard Martinak. Károly Sándor tudománytörténeti munkáiban mutatott rá, hogy Gombocz négyes rendszere tulajdonképpen – a szintén Wundt nézeteiből kiinduló – Roudet (1921) adaptációja, Martinaknak pedig két ábráját is átvette (Martinak 1901: 95 a metaforikus jelentésátvitelről, *Bedeutungsübertragung durch Metapher*, Gombocznál 1926: 67 [kötetünkben: 169. lap], Martinak 1901: 96 a metonimikus jelentésátvitelről, *metonymische Bedeutungsübertragung*, Gombocznál 1926: 68 [kötetünkben: 170. lap], csekély, de fontos módosításokkal. Közben Gombocz az elméleti tanulságokat mintaszerű etimológiák kidolgozásával is igyekezett kamatoztatni (*ácsorog* és *sajog*, 1908b és c, *hülye* 1910b, számtalan további a *Magyar Etymologiai Szótár* füzetében).

A Gombocz *Jelentéstana* utáni magyar szemantika kiemelkedő műve Csűry Bálinté (1929), az érintkezésen alapuló névátvitel fogalmának átértelmezésével. (Ullmann István korai, hazai munkássága – például 1937, 1939, 1941 – jószerével észrevétlen maradt.) Évtizedekkel később összefoglalásaikban Gomboczt, részben Csűryt követi – kisebb-nagyobb változtatásokkal – Bárczi Géza (1953, 1955: 81–86), Berrár Jolán (1967: 235–259), J. Nagy Mária (1971: 122–136), Temesi Mihály (1961: 176–192, 1963) is. Gombocz jelentéstani rendszerének töretlen népszerűségére jellemző, hogy *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* (TESz, 1–3, 1967–76), a magyar etimológia s végső soron egyben a történeti

jelentéstan csúcsteljesítményében is őt követték. Bár a *Jelentéstan*-ban felállított rendszer (ideálisan Csűry módosításaival) az úgynevezett „budapesti iskola” (erről például: Bárczi 1955: 137, Tamás 1956: 12–14, Temesi 1980: 28–30) szinte hivatalos jelentéselmélete lett, az iskola legtekintélyesebb alakjai – egyébként Gombocz feltétlen hívei – közül a rendszerrel szemben többen is elégedetlenségüket fejezték ki. Például – mindketten kissé anakronisztikusan – Bárczi Bréal rendszere mellé alternatív megoldásként helyezte Gomboczét (1955), Pais Dezső pedig rendszeralkotó kísérletében (1961) Meillet rendszerével ötvözte Gomboczét. (Pais egyébként Gombocz „kései”, módszertani előadásából, saját 1950. évi előadásaihoz segédanyagként, vázlatos, rövid jelentéstani tárgyú egyetemi jegyzetet is kiadott.) Mindenesetre – kritikus tisztelőinek (például Tamás 1956: 17–20) befolyása révén – Gombocz rendszere közel fél évszázadon át alapvetőnek számított mind a történeti, mind a leíró magyar nyelvészetben. Munkásságából (például Gombocz 1915) külön érdemes megemlíteni a névadás többirányú tanulmányozását serkentő hatását (például Pais 1921–22, Lovas 1934, Németh 1970).

A század középső harmadáig jelentéstan címen elsősorban a jelentésváltozásokat vizsgálták, a tulajdonképpeni jelentéstan, a jelentés természetének vizsgálata – főként Saussure hatására – csak az 1920-as években kezdte érdekelni a nyelvészeket (például Weisgerber 1927, Sloty 1929). Mindaddig nem a jelentés maga állt előtérben, hanem elsősorban a jelentéstörténet, illetve a jelentés egy aspektusa: bizonyos szavak „primer” és „átvitt” jelentésének viszonya. Valamely szó előző és új jelentése közti, illetve különböző jelentései közti viszony ugyanis jóval megfoghatóbbnak tetszik, mint maga a jelentés: a szónak és valami rajta kívülinek a viszonya. A jelentésnek viszonyként való értelmezését joggal tarthatjuk a magyar jelentéstan hagyományának (Gombocz 1926: 33, Károly 1970a: 45–46), ám ebből nem következett például annak rendszeres vizsgálata, hogy a szavak jelentését milyen viszony fűzi az általuk jelölt dolgokhoz (*denotátumaikhoz*), „az általános ismeretekhez” (*common knowledge*) stb. A történeti jelentéstan szempontjából ebben az időben fontosnak számított az a felismerés, mely szerint „minden jelentésváltozás lényegében jelölésváltozás” (Schuchardt, Gombocz 1926: 66 [kötetünkben: 169. lap], Sloty 1929: 96–7).

A strukturalizmust képviselő mezőelmélet (vezető képviselői Jost Trier és Leo Weisgerber, az irányzatról például: Ullmann 1951/1957: 154–168), illetve vele rokon eszmék Magyarországon már az 1930-as évektől, de csak szórványosan jelentkeztek. Ilyesféle kísérlet összefoglaló műben például Sebestyén Gézáé (1939: 87–91, 104; róla Tamás 1956: 20–22), majd határozottabban Laziczius Gyuláé (1942: 34–35). Legalábbis mindketten a nyelv rendszerszerűségét hangsúlyozták, s Laziczius jelentéstani nézeteiről a korábbi jelentés-tanokról adott bírálatai is vallanak (1942: 55–59). Végző soron Gombocz néhány korai, művelődéstörténeti igényű tanulmánya – így az ételnevekről (1905), a borról (1906) – tulajdonképpen a mezőelméletet előlegezi. Míg Jost Trier a mezőelméletet megalapozó munkájában az értelem szavaival foglalkozott (1931), Magyarországon az egyik leghálásabb témának az „észbeli gyarlóság” kifejezései mutatkoztak. H. Németh Gyula páratlanul gazdag adatgyűjteményében – Zolnai Gyulának a kevélység kifejezéséről írt tanulmányához (1895) hasonlóan, az 1970-es évek közepe óta jelentkező keretszemantikát előlegezve – a következőket állapította meg: „A hülyeséget, ostobaságot stb. kísérő külső jelek közül ki-ki mást vesz észre: ki a beszédéről, ki a fejalkatáról, ki a járásáról stb. nevezi el észbeli fogyatékoságban szenvedő embertársát” (1941: 8).

Míg korábban a szójelentés kutatásának tipikus célja az alapjelentés megkeresése volt, a strukturalizmus kiemelkedő alakjai (például Leonard Bloomfield, Louis Hjelmslev) hosszú időn át nem tudtak mit kezdeni a szójelentéssel, s unos-untalan néhány mintafeladatot – színnevek, rokonságelnevezések – tárgyaltak, s ezek is maradtak a leghálásabb témák az 1970-es évekig. Az 1960-as évektől az úgynevezett komponenciális analízis uralta a szójelentéstani (az *ad nauseam* idézgetett angol *bachelor* ‘agglegény’ példájával), s az 1970-es években léptek színre a modern irányzatok (prototípus-szemantika, keretszemanika stb.)

A magyar jelentéstani kísérletek közül az 1950-es évekből érdekesek Martinkó András viszonylag önálló rendszert képviselő vázlatjai (1955, 1956), majd az 1960-as évektől már az összefoglalásokban is a Gomboczétól eltérő rendszereket vázoltak, legalábbis így tett Bencédy József (1968, Martinkó és Károly kéziratainak felhasználásával). Közben Gomboczot szigorúan kritizálták mind az amerikai strukturalista nyelvészet (Antal 1966 stb.), mind a szovjet pszi-

chológia (Békési 1968) hazai követői. A jelentéstan magyar vs. általános, illetve szinkrón vs. diakrón jellegéről beszámolni Gombocznak is célkitűzése volt, de ez inkább csak Károly Sándornak sikerült valamelyest átfogó jelentéstanában (1970a). Ebben egyrészt Gombocz programját is igyekezett megvalósítani, másrészt pedig legalábbis átfogó jelentéstani műben csak itt jutottak érvényre a strukturalista (s valamelyest a generatív) elvek. A jelentéstani összefoglalások szerzőinek elsődleges adatforrásai között a szótárakon kívül résztanulmányok is szoktak szerepelni (például Gombocznál Zolnai Gyula, Szeremley Császár, Szolár, Mohai stb. munkái). A magyar jelentéstani résztanulmányok szegényességére jellemző, hogy Károly Sándornál (1970a) ugyan extenzíven is bővült a jelentéstan területe Gomboczhoz képest; mégis az eltelt idő ellenére, néhány kivételtől eltekintve (a legfontosabbak talán: Pais, Mészöly, Fabricius-Kovács) elsősorban a régi szerzők kínálták a könnyen feldolgozható adatokat (Szeremley Császár, Szolár, Csűry, Schmidt József, maga Gombocz).

A magyar jelentéstanból az 1960-as évektől említésre méltó – a Gomboczzal nagyon igazságtalan, szinte ellenséges – Antal László sajátos strukturalista, de „negatív” jelentéstana (1966, és több további publikációban), Zsilka Jánosnak megint csak egészen egyéni kísérletei, s ekkortól bontakozott ki Magyarországon is az akkor már erőteljes generatív paradigmában, az akkor éppen legnépszerűbb komponenciális analízist követő modern jelentéstan (Szépe György, Kiefer Ferenc). A történeti jelentéstanban újabban Hadrovics László vállalkozott hatalmas adattömeg egyéni szempontú, de hagyományos történeti-összehasonlító stílusú feldolgozására (1992).

Gombocz *Jelentéstana* elsősorban tanítványa, Ullmann István (alias Stephen Ullmann), valamelyest pedig Aurélien Sauvageot és V. A. Zvegincev révén vált ismertté a nemzetközi szakirodalomban (például Ullmann 1951/1957: 80, 220, Sauvageot 1953, Zvegincev 1957: 38–42, Kristeva 1981: 45). Ullmann, aki az 1950-es és 1960-as években a szószemantika terén világhírű szaktekintélynek számított, Gombocz és Gustav Stern (1931) jelentésváltozási rendszerei, valamint a mezőelmélet elveinek szintézisére törekedett. (Negyedszázaddal megírása után, posztumusz megjelent összefoglalása: Ullmann 1992.)

A paradigmaváltás következtében a nyelvészek figyelme eltérődött a jelentésváltozásokról, s az 1970-es évektől valamelyest megújuló történeti szemantika sorra olyasféle témákat fogalmaz át, amelyek már egy évszázaddal korábban is terítéken voltak. Gombocz jelentéstani munkásságában az emberiség pszichológiai egységességét feltételezve néhány máig elfogadható szemantikai törvényt is megfogalmazott. Elődei nyomán példákat hozott arra, hogy testrészelnevezésekből gyakran lesznek térbeli viszonyok kifejezései (névutók stb.), névmások. Kitüntetetten népszerű volt az a törvény is, amely szerint a lelki jelenségeket, lelkiállapotokat kifejező szavak eredetileg konkrét fiziológiai (testi) jelentésre mennek vissza (Lőrincz 1926 stb.; végső soron ennek folytatása Fabriczius-Kovács 1968 is, az értelmi tevékenységre vonatkozó szláv szókincs alapján, Pavlov pszichológiájára és saját egyéni felfedezésére hivatkozva). A konkrét → absztrakt jelentésváltozások mellett különösen jelentősek a szinesztéziás jelentésváltozások irányát meghatározó törvényei (Gombocz 1911/1978: 437–8, 1926: 81–85 [kötetünkben: 178–180 oldal]), amelyek a stilisztikában is feltűnőek (például Terestyéni 1956, Dombi 1974), s Ullmann közvetítésével (például 1951/1957: 266–289), némi átfogalmazással a modern szemantikai irodalomban is jelen vannak (Williams 1976).

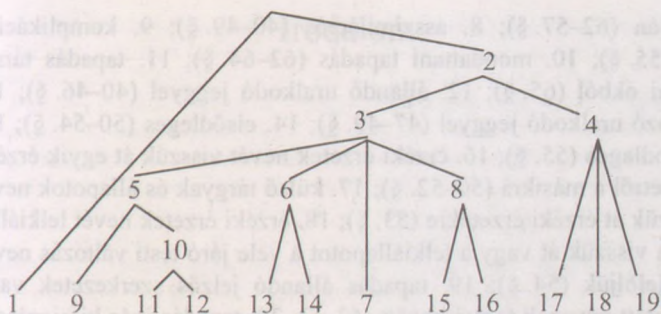
Válogatásunk elsősorban Gombocz jelentéstani elképzeléseinek fejlődése szempontjából fontos műveket tartalmaz. (A sorból hiányzó láncszemnek tekinthető talán legtöbbet közölt írása: Gombocz 1911.) Budapesti egyetemi oktatómunkája során vette tervbe egy *Magyar történeti nyelvtan* megírását, amely a következő részekre tagolódott: I. Nyelvtörténeti módszertan; II. Hangtan; III. Alaktan; IV. Jelentés tan; V. Mondattan. Kötetünk tehát közülük az I. és IV. részt tartalmazza, amelyek egyébként Danilo Gheno fordításában és mintaszerű szerkesztésében olaszul is megjelentek (1973). A II. (két kötetben) és III. rész 1925-ben, az V. rész 1929-ben jelent meg először sokszorosításban, a Budapesti Bölcsészethallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete kiadásában. Egy részük – elsősorban Pais Dezső jóvoltából – utóbb is megjelent (hangtan: Gombocz 1940, ennek második fele újra: Gombocz 1950, mondattan: Gombocz 1949). Pais Dezső már említett, rövid egyetemi jegyzete (é. n.) nyilván

Gombocz nyelvtörténeti módszertani előadásából készült, tudniillik Gombocz kimondottan jelentéstant csak az 1922–23-as tanév első és az 1925–26-os tanév második félévében adott elő (Úrhegyi 1936: 89).

Mindhárom, kötetünkben közölt Gombocz-mű egy-egy sorozat darabjaként jelent meg. *A Nyelvtörténet és lélektan* – mint e sorozat kötetei általában – eredetileg a *Magyar Nyelvőrben* folytatásokban megjelent tanulmány, s a *Nyelvészeti Füzetek* 7. számaként is kiadták. A *Nyelvtörténeti módszertan A magyar nyelvtudomány kézikönyve* című, torzóban maradt sorozat (1922–44) első darabjaként jelent meg, a *Jelentéstan* pedig a pécsi – a jogtudománytól a biológiáig a legkülönbözőbb tudományok tárgykörébe tartozó munkákat közzétevő – *Tudományos gyűjtemény* 16. darabjaként. A kötetünkben közölt tanulmányokban számos átfedés akad (például a *Nyelvtörténeti módszertan* 37. §-a szó szerint azonos a *Jelentéstan* 67. §-ával, egyáltalán a *Nyelvtörténeti módszertan* V. fejezete beépült a *Jelentéstanba*). Ennek ellenére, a művek kompozícióját tiszteletben tartva, a lehető legkevesebb egységesítő változtatással (helyesírás, egyes rövidítések feloldása stb.) igyekeztünk megtartani az eredeti szövegeket.

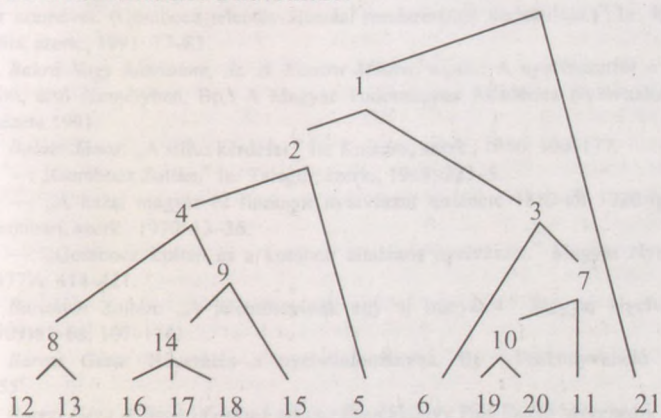
Tulajdonképpen minden tudományra, kiváltképpen pedig a tudományok oktatására jellemző, hogy szinte betegesen ismételtetnek néhány mintafeladatot (a strukturális jelentéstanban: színnevek, rokonságelnevezések; a komponenciális analízisben: *bachelor*; a prototípus-szemantikában: a veréb és rigó sokkal inkább madár, mint a pingvin, strucc és denevér stb.), azok példás megoldásával. Gombocz jelentéstani munkásságában különösen kétféle mintafeladattal birkózott. Teoretikus mintafeladatának tekintette az elődök (Paul, Meillet, Wundt, Roudet) munkásságát is figyelembe véve a jelentésváltozások optimális osztályozását. Gyakorlati mintafeladatai etimológiák, jelentésmagyarázatok voltak, amelyeket – mint válogatásunkból és Peter Sherwood listáiból (1991: 600) is kiderül – viszonylagos bőséggel közölt, de csökönnyösen ragaszkodott egy-egy helyénvalónak érzett példához.

Végezetül, a könnyebb tájékozódás kedvéért közöljük Wundt jelentéstani rendszerének vázlatát (1900) Gombocz interpretációja (1903: 51–64, áttekintő lista a 64. lapon, kötetünkben: 72. lap) nyomán:

1. korrelatív; 2. önálló; 3. szabályos; 4. szórványos; 5. asszimilációs; 6. komplikációs; 7. érzelmi asszociáció okozta; 8. jelentéssűrűsödés; 9. állandó uralkodó jeggyel; 10. változó uralkodó jeggyel; 11. képzettársítási hatás folytán; 12. külső észrevételi hatás folytán; 13. eredeti; 14. másodlagos; 15. mondattani; 16. szóhasználati; 17. elnevezés; 18. névátvitel; 19. metafora.

Gombocz saját, *Jelentéstanában* megfogalmazott, kiérlelt jelentésváltozási rendszere a következő:

1. egyirányú jelentésváltozás; 2. névátvitel (40–60. §); 3. jelentésátvitel (61–67. §); 4. a tárgyképek hasonlósága alapján (40–55. §); 5. érintkezési képzettársulás alapján (56–60. §; belső felosztása problematikus, Csűry fejlesztette tovább, 1929); 6. a nevek hasonlósága alapján (61. §); 7. a nevek szintagmatikus kapcsolata

alapján (62–57. §); 8. asszimilációs (40–49. §); 9. komplikációs (50–55. §); 10. mondattani tapadás (62–64. §); 11. tapadás társadalmi okból (65. §); 12. állandó uralkodó jeggyel (40–46. §); 13. változó uralkodó jeggyel (47–49. §); 14. elsődleges (50–54. §); 15. másodlagos (55. §); 16. érzéki érzetek nevét visszük át egyik érzéktületről a másikra (50–52. §); 17. külső tárgyak és állapotok nevét visszük át érzéki érzetekre (53. §); 18. érzéki érzetek nevét lelkiállapotra visszük át vagy a lelkiállapotot a vele járó testi változás nevével jelöljük (54. §); 19. tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy összetett névszók tagjai között (63. §); 20. tapadás ígés kifejezéseken (64. §); 21. többirányú jelentésváltozás (67. §).

Erzsébetváros, 1996 karácsonyán

Kicsi Sándor András

Irodalom

- Antal László*: „A jelentés kérdései.” *Nyelvtudományi Közlemények* 68(1966)2: 279–325.
- : „Pszichológizmus és objektivizmus a nyelvtudományban.” In: Balázs János, szerk.: *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Bp.: Tankönyvkiadó 1980: 138–147.
- , hrsg.: *Aspekte der Semantik. Zu ihrer Theorie und Geschichte 1662–1970*. Frankfurt am Main: Athenäum 1972.
- Austerlitz, Robert*: „Gombocz Zoltán és a mai magyar nyelvtudomány.” In: Kiss & Szűts, szerk., 1991: 26–29.
- Bakró-Nagy Marianne, Sz.*: „Gombocz Zoltán szemantikai tevékenysége az utókor szemével. (Gombocz jelentésváltozási rendszerének kialakulása.)” In: Kiss & Szűts, szerk., 1991: 77–83.
- Bakró-Nagy Marianne, Sz. & Kontra Miklós*, szerk.: *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. Bp.: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1991.
- Balázs János*: „A stílus kérdései.” In: Kniezsa, szerk., 1956: 100–177.
- : „Gombocz Zoltán.” In: Telegdi, szerk., 1968: 223–5.
- : „A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig.” In: Szathmári, szerk., 1970: 13–36.
- : „Gombocz Zoltán és a korabeli általános nyelvészet.” *Magyar Nyelv* 73 (1977)4: 414–421.
- Baranyai Zoltán*: „A jelentéstannak egy új irányáról.” *Magyar Nyelvőr* 38 (1909)61–68, 107–114.
- Bárczi Géza*: *Bevezetés a nyelvtudományba*. Bp.: Tankönyvkiadó 1953, 1955².
- Bárczi Géza & Benkő Loránd*, szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Bp.: Akadémiai 1956.
- Békési Imre*: „Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból.” *Magyar Nyelv* 64(1968)4: 407–416.
- Bencédy József*: „Jelentés-tan.” In: Rác Endre, szerk.: *A mai magyar nyelv*. Bp.: Tankönyvkiadó 1968: 501–555.
- Benkő Loránd*: „Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához.” In: Imre et al., szerk., 1974: 92–97.

- : „Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben.” *Magyar Nyelv* 73(1977)4: 402–9 (a).
- : „L'œuvre de Zoltán Gombocz reste une source de lumière.” *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27(1977)3–4: 231–246.
- : A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp.: Tankönyvkiadó 1988.
- Benkő Loránd, Ligeti Lajos & Pais Dezső*, szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bp.: Akadémiai 1964. (Nyelvtudományi Értekezések 40.)
- Berrár Jolán*: „Egy fejezet a néz, illet, tartozik igék jelentéstörténetéből.” In: Benkő et al., szerk., 1964: 52–59.
- : „A szavak jelentéstörténete.” In: Bárcki Géza, Benkő Loránd & Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Bp.: Tankönyvkiadó 1967: 235–259.
- Bóka László*: Gombocz Zoltán. Bp.: Apolló 1935. In: Kenyeres, szerk., 1978/3: 909–929.
- Bréal, Michel*: *Essais de sémantique*. Paris: Hachette 1897¹, 1904¹.
- Budenz József*: Magyar–ugor összehasonlító szótár 1–5. Bp.: MTA 1873–1881.
- Csűri Bálint*: *Az ige*. Bp.: Athenaeum 1910. (Nyelvészeti Füzetek 63.)
- Csűry Bálint*: „A nyelvtudomány ismeretelméleti vizsgálata.” In: Böhm Károly élete és munkássága 1–3. Besztercebánya: Madách Társaság 1913, 3: 210–240.
- : Érintkezésen alapuló névátvitel. Bp.: MTA 1929. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 24. kötet, 12. szám.)
- Darmesteter, Arsène*: *La vie des mots étudiée dans leurs significations*. Paris: Ch. Delagrave 1886⁴.
- Delbrück, Berthold*: *Grundfragen der Sprachforschung, mit Rücksicht auf W. Wundt's Sprachpsychologie* erörtert. Strassburg: Trübner 1901.
- Devecseri Gábor*: *Lágymányosi istenek*. Bp.: Szépirodalmi 1967.
- Dezső László*: „Beszélgetés R. O. Jakobson professzorral. 1973. március.” *Nyelvtudományi Közlemények* 88(1986)1–2: 145–157.
- Dombi Erzsébet, P.*: *Öt érzék ezer muzsikája. A színesztézia a Nyugat lírájában*. Bukarest: Kriterion 1974.
- Erdmann, Karl Otto*: *Die Bedeutung des Wortes*. Leipzig: H. Haessel 1925⁴ (1910¹).
- Fabricius-Kovács Ferenc*: „Megjegyzések egy jelentéstani polémiához.” *Magyar Nyelv* 63(1967)4: 453–461.
- : A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján. Bp.: Akadémiai 1968. (Nyelvtudományi Értekezések 61.)
- : „Nyelvtudomány, kommunikácielmélet, szociálpszichológia.” In: Szecskő Tamás & Szépe György, szerk.: *Nyelv és kommunikáció II*. Bp.: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1969: 41–77.
- Finály Henrik*: *Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez*. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 2. kötet, 4. szám.)
- Fónagy Iván*: „jelentésátvitel.” In: Király István & Szerdahelyi István, szerk.: *Világirodalmi lexikon* 5. kötet, Im–Kamb. Bp.: Akadémiai 1977: 619–631.
- Gombocz Endre*, szerk.: *Gombocz Zoltán emlékezete. Beszédek és megemlékezések*. Bp.: Egyetemi Nyomda 1935.

Gombocz Zoltán: „A jelenkori nyelvészet alapelvei.” Magyar Nyelvőr 27 (1898)1: 6–13, 2: 53–61, 3: 97–103, 5: 193–201, 8: 339–343, 10: 433–8, 11: 481–6. (a)

—: „Egy jelentéstani kísérlet.” [Bréal 1897 ismertetése.] Nyelvtudományi Közlemények 28(1898)236–9. (b)

—: „Nyelvtörténet és lélektan.” Magyar Nyelvőr 31(1902)7: 353–9, 8: 417–424, 10: 537–545, 32(1903)1: 12–16, 2: 70–78, 3: 147–154, 4: 204–211, 5: 251–264.

—: Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. Bp.: Athenaeum 1903. (Nyelvészeti Füzetek 7. – Különlenyomat a Magyar Nyelvörből.) [kötetünkben: 9–72.lap]

—: „A régi magyar ételnevek eredetéről.” Magyar Nyelv 1(1905)4: 160–8, 6: 254–261.

—: „A bor.” Magyar Nyelv 2(1906)4: 145–152, 5: 193–9. (a)

—: „Csuvas szójegyzék.” Nyelvtudományi Közlemények 36(1906)1–23, 141–164. (b)

—: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. Bp., 1908. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 7.) (a)

—: „Ácsorog.” Magyar Nyelv 4(1908)2: 80–81. (b)

—: „Sajog.” Magyar Nyelv 4(1908)9: 418–9. (c)

—: „Magyar palatogrammok.” Nyelvtudományi Közlemények 38(1908)193–204. (d)

—: Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. Bp., 1910. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 11.) (a)

—: „Hülye.” Magyar Nyelv 6(1910)6: 267–8. (b)

—: „Képzettársulás és jelentésváltozás.” Magyar Nyelv 7(1911)97–108, és A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei 37(1911)1–14. In: Gombocz 1938: 23–33, és Kenyeres, szerk., 1978/1: 428–441.

—: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.)

—: Árpádkori török személyneveink. Bp. 1915. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16.)

—: Simonyi 1916 ismertetése. Egyetemes Philológiai Közlöny 40(1916)324.

—: „Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan.” Társadalomtudomány 1(1921) 97–105. In: Gombocz 1938: 53–63. (a)

—: „Változás és törvény a nyelvtudományban.” Társadalomtudomány 1(1921) 194–201. In: Gombocz 1938: 64–73. (b)

—: Nyelvtörténeti módszertan. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia 1922. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. kötet, 1. füzet.) (a) [kötetünkben: 73–128. lap]

—: „Az analitikus mondatmeghatározás történetéhez.” Magyar Nyelv 18(1922) 4–6: 119–120. (b)

—: Saussure 1922 ismertetése. Magyar Nyelv 20(1924)141–3.

—: „Életföldrajz és a magyar őshaza.” Természettudományi Közlöny 57(1925) 369–374. In: Gombocz 1938: 84–90.

- : A magyar történeti nyelvtan vázlat IV. Jelentéstan. Pécs: Danubia 1926. [kötetünkben: 129–194.lap]
- : „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan.” Magyar Nyelv 23(1927)1–6.
- : „Nyelv és lélek.” In: Kosztolányi Dezső, szerk.: A Pesti Hírlap Nyelvvőre. Bp.: Pesti Hírlap 1932: 26–29. In: Gombocz 1938: 146–149.
- : „Funkcionális nyelvszemlélet.” Magyar-Nyelv 30(1934)1: 1–7. In: Telegdi, szerk., 1968: 226–231.
- : Összegyűjtött művei I. Szerk. Zsirai Miklós. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia 1938.
- : Magyar történeti nyelvtan II. Hangtan. (Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Második kötet. 1. füzet.) Sajtó alá rendezte Laziczius Gyula és Pais Dezső. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia 1940.
- : Syntaxis. Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Közzéteszi Pais Dezső. Bp.: A Pázmány Péter Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézete 1949.
- : Hangtörténet. Közzétette Pais Dezső. Bp.: Tudományos Könyvkiadó NV. 1950. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77.)
- : Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. Bp.: Akadémiai 1960. (Nyelvtudományi Értekezések 24.)
- : Scritti vari di linguistica generale e ungherese. Traduzione dall'ungherese di Danilo Gheno. Bologna: Pàtron 1973.
- Hadrovics László*: Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókinszvizsgálat. Bp.: Akadémiai 1992.
- Hanák Tibor*: Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1981¹. Bp.: Göncöl 1993².
- Heerdegen, Eugen Gottfried Ferdinand*: „Grundzüge der Bedeutungslehre.” In: Reisig 1890: 39–154.
- Hermann Imre*: „Wundt Vilmos.” A Gyermek 14(1920)126–9.
- Hevesi András*: A gonoszság dicsérete. (Cikkek, tárcák, bírálatok.) Szerk. Székely Sz. Magdolna. Bp.: Magvető 1984.
- Horger Antal*: A nyelvtudomány alapelvei. Bp.: Kókai Lajos 1914¹, 1926².
- : Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye. Bp.: Kókai Lajos 1924.
- Imre Samu, Szathmári István & Szűts László*, szerk.: Jelentéstan és stilsztika. Bp.: Akadémiai 1974. (Nyelvtudományi Értekezések 83.)
- Jankovich Ferenc*: A magam emberségéből. (Önéletrajzi regény.) Bp.: Kozmosz könyvek 1967.
- Jánky István*: Gondolatól a kifejezésig. Tanulmányút a betűk mögött. Sümeg: Sarlai Jenő 1937.
- Karácsony Sándor*: Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Bp.: Exodus 1938.
- : A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. Bp.: Exodus 1939.
- Károly Sándor*: „Jelentésmegoszlás a *fon* szó családjában. A *fondor*, *fodor*, *fonnyad* és *fanyalog* etimológiája.” In: Pais Dezső & Benkő Loránd, szerk.: Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. (Nyelvtudományi Értekezések 38.) Bp.: Akadémiai 1963: 59–67.

- : Általános és magyar jelentéstan. Bp.: Akadémiai 1970. (a)
- : „Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből.” In: Szathmári, szerk., 1970: 67–76. (b)
- : „Gombocz Zoltán és Jelentéstana.” Magyar Nyelv 73(1977)4: 459–468.
- : „Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. (Szintetikus és analitikus irányú változások a magyar nyelvben.)” In: Rác & Szathmári, szerk., 1980: 121–156.
- : „Tudósmagatartások néhány nyelvészportré tükrében. (Szemelvények a magyar nyelvtudomány történetéből.) Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13, 1981: 263–278.
- : „A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880–1950).” Magyar Nyelv 81(1985)2: 129–140.
- : „Gombocz Zoltán rendszerelmélete a jelentéstanban és a szintaxisban – ahogy ma látjuk.” In: Kiss & Szűts, szerk., 1991: 333–9.
- Katona Lajos*: Irodalmi tanulmányai 1–2. Bp.: Franklin 1912.
- Kelemen József*: „A százéves jelentéstan.” Magyar Nyelv 36(1940)2: 129–131.
- Kenyeres Zoltán*, szerk.: Esszépanoráma 1900–1944. 1–3. Bp.: Szépirodalmi 1978.
- Kertész Manó*: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Bp.: Révai 1922.
- Kiefer Ferenc*: „Gombocz jelentéstana mai szemmel.” In: Kiss & Szűts, szerk., 1991: 363–6.
- Király György*: A filológus kalandozásai. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp.: Szépirodalmi 1980.
- Kiss Jenő*: „Az életre tanított. Emlékezés Gombocz Zoltánra.” Műhely 8 (Győr, 1985)3: 61–64.
- Kiss Jenő & Szűts László*, szerk.: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp.: Akadémiai 1991.
- Kniezsa István*, szerk.: Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus előadásai (Budapest, 1954. november 11–13.). Bp.: Akadémiai 1956.
- Kornis Gyula*: A lelki élet. I–III. Bp.: MTA 1917–1919.
- : „W. Wundt.” Társadalomtudomány 1(1921)71–96, 202–218.
- Kosztolányi Dezső*: Egy ég alatt. Szerk. Réz Pál. Bp.: Szépirodalmi 1977.
- Kovács Ferenc*: „Lazicius Gyula.” Nyelvtudományi Közlemények 78(1976)2: 225–242.
- Kovalovszky Miklós*: Gombocz Zoltán. Bp. 1955. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 91.)
- Kövendi Dénes & Kontra György*: „Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága.” In: Kiss & Szűts, szerk., 1991: 424–430.
- Kövér Ilona*: „Adalék a szójáték jelentéstanához.” Magyar Nyelvőr 46(1917) 209–216.
- Krausz Jakab*: Nyelv-philosophiai problémák néplélektani alapon. Bp.: Hornyánszky 1902.

Kristeva, Julia: Le Langage, cet inconnu. Une initiation à la linguistique. Paris: Seuil 1981.

Laczkó Géza: Királyhágó. Regény. Bp.: Grill Károly 1938.

Lakó György: „Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága.” Magyar Nyelv 73(1977)4: 427–434.

László Géza: „A zilah-vidéki nyelvjárás. Jelentéstani sajátosságok.” Magyar Nyelv 6(1899)56–63.

Lazicius Gyula: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Bp.: MTA 1942. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 26. kötet 2. szám)

Ligeti, Louis: „Zoltán Gombocz (1877–1935).” Kőrösi Csoma-Archivum I. kiégszítő kötet (1936)2: 69–75.

Ligeti Lajos: „Gombocz Zoltán mint turkológus.” Magyar Nyelv 73(1977)4: 395–401.

Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp.: Gondolat 1976.

Lovas Rózsa: „A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéséhez.” Magyar Nyelv 26(1930)287–297, 359–365; 27(1931)107–111.

—: „Név – lélek.” Magyar Nyelv 30(1934)1: 12–17.

—: „A képzetkomplikációk kérdéséhez.” Nyelvtudományi Közlemények 50 (1936)1–3: 252–259.

Lőrincz Jenő: „A lelki élet szavaihoz.” Magyar Nyelv 22(1926)210–212.

Lőrincze Lajos: „Avatóbeszéd Gombocz Zoltán emléktáblájánál.” Soproni Szemle 37(1983)1: 42–44.

Lukács Borbála, H.: Szellemtörténet és irodalomtudomány. Bp.: Akadémiai 1971. (Irodalomtörténeti Füzetek 70.)

Lux Gyula: A nyelv. Nyelvtörténeti tanulmány. Bp.: Athenaeum 1927.

Martinak, Eduard: Psychologische Untersuchungen zur Bedeutungslehre. Leipzig: J. A. Barth 1901.

Martinkó András: „Néhány jelentéstani megjegyzés.” In: A magyar őstörténet kérdései. (Nyelvtudományi Értekezések 5.) Bp.: Akadémiai 1955: 81–84.

—: Hozzászólás Balázs 1956-hoz. In: Kniezsa, szerk., 1956: 197–219.

Marty, Anton: „Anhang. Zu Wundts Lehre vom regulären und singulären Bedeutungswandel.” In: Anton Marty: Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie- Halle a. S.: Max Niemeyer 1908: 543–738.

Meillet, Antoine: „Comment les mots changent de sens?” (1904). In: Antoine Meillet: Linguistique historique et linguistique générale. I. Paris: Champion 1921: 230–271. „Hogyan változik a szavak jelentése?” In: Telegdi, szerk., 1968: 65–85, és Antal László, szerk.: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény V. első kötet. Fordította Csongrády Zsuzsanna. Bp.: Tankönyvkiadó 1984: 90–110.

— *Melich János*: Gombocz Zoltán emlékezete. Bp. 1936. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 36.) (Eredetileg: Magyar Nyelv 23: 65–86.)

—: Jelentéstani kérdések. Bp. 1938. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 42.)

Mészöly Gedeon: Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata. Kolozsvár, 1944. (Universitas Francisco-Josephina, Acta Philosophica 8.)

—: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp.: Tankönyvkiadó 1956.

—: Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok. Bp.: Gondolat 1982.

Meyer, Ernst A. & Gombocz Zoltán: Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Uppsala, 1909. (Különlenyomat a Le Monde Oriental 1907–1908. évi kötetéből.)

Mohai Lajos: Jelentéstanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásokról. Székesfehérvár: Szammer Imre 1908.

Molnár József: „Gombocz Zoltán, a magyar kísérleti fonetika úttörője.” Magyar Nyelv 73(1977)4: 468–474.

Munkácsi Bernát: „A moldvai csángók nyelvjárása.” Tanulmányok az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság Köréből 1(1881)2: 67–116.

Nagy Mária, J.: „Szótan.” In: Balogh Dezső, Gálffy Mózes & J. Nagy Mária: A mai magyar nyelv. Bukarest: Kriterion 1971: 61–136.

Nagy Péter: „Lazacra emlékezve.” Nyelvtudományi Közlemények 78(1976)2: 401–3.

Németh Gyula: „A török–magyar törzsnévadás korszakai.” In: Kázmér Miklós & Végh József, szerk.: Névtudományi előadások II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Bp.: Akadémiai 1970: 229–235.

—: „Zoltán Gombocz et la théorie des mots d'emprunts turks, bulgares du hongrois.” Études Finno-Ougriennes 8. Paris, 1971: 203–211.

—: Gombocz Zoltán. Bp.: Akadémiai 1972. (A múlt magyar tudósai.) (a)

—: „Zoltán Gombocz.” Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 22(1972)1: 1–40. (b) (1972a rövidített, német nyelvű változata.)

Németh Gyula, H.: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. Bp.: 1941. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 61.)

Nyrop, Kristoffer: Das Leben der Wörter. Autorisierte æbersetzung aus dem Dänischen von Robert Vogt. Leipzig: Eduard Avenarius 1903.

Pais Dezső: „Agyafúrt.” Magyar Nyelv 10(1914)414–7. In: Pais 1975: 7–10.

—: „Régi személyneveink jelentéstana.” Magyar Nyelv 17(1921)158–163, 18(1922)26–34, 93–100. (a) Bp. 1966². (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115.)

—: „Megtórol.” Magyar Nyelv 18(1922)160–2. (b) In: Pais 1975: 11–13.

—: „Az uráli és altáji tap ‘fogni’ szócsalád.” Nyelvtudományi Közlemények 49(1935)295–313.

—: „Illik.” Magyar Nyelv 35(1939)256–9.

—: „Meleg és hideg.” Magyar Nyelv 36(1940)301–3.

—: Reg: A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. Bp., 1949. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 75.) In: Pais 1975: 109–142.

—: Két fejezet a mondattanból. Bp., 1950. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 79.)

- : A jelentéstan vázlata. Gombocz Zoltán késői módszertani előadásaiából. Bp.: VKM II. sz. Jegyzetsokszorosító Iroda é. n. (Pais Dezső 1950–1951 I. félévi IV. éves előadásához.)
- : „Áld-átkoz.” Magyar Nyelv 48(1952)61–68. In: Pais 1975: 34–41.
- : „A jelentésváltozások rendszerezéséhez. Egy kis hagyományos nyelvészke-dés.” Magyar Nyelv 57(1961)2: 144–8.
- : Szer. Egy szó szerkezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvek-ben. Bp.: Akadémiai 1962. (Nyelvtudományi Értekezések 30.)
- : „A finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései.” In: Benkő et al., szerk., 1964: 282–7. Teljes változat in: Pais 1975: 185–209.
- : „Életem, emlékeim.” Valóság 14(1971)6: 32–46.
- : A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp.: Akadémiai 1975.
- Paul, Hermann: Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle a. S.: Max Niemeyer 1898¹ (1880¹).
- Póra Ferencz: A magyar rokonértelmű szók és szólások kézi könyve. Tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolczszáz logikai csoportban. Bp.: Athe-naeum 1907.
- Puhala Sándor: Rokonértelmű szók. Bp.: Stephaneum 1904.
- Rácz Endre: „Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága.” Magyar Nyelv 73(1977)4: 444–458.
- Rácz Endre & Szathmári István, szerk.: Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből. Bp.: Tankönyvkiadó 1980.
- Radó Antal: „A rokonértelmű szók.” Magyar Nyelvőr 22(1893)7: 304–6.
- Raun, Alo: „Budenz József szemantikai felfogásáról és módszeréről.” In: Imre et al., szerk., 1974: 483–6.
- Reisig, K.: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. Hrsg. von Friedrich Haase. Leipzig: Lehnhold 1839.
- Reisig, Christian Carl: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. 2. Teil. Hrsg. von E. G. F. Heerdegen. Berlin: S. Calvary & Co. 1890.
- Roudet, Léonce: „Sur la classification psychologique des changements sémanti-ques.” Journal de Psychologie 18(1921)676–692.
- Saussure, Ferdinand de: Cours de linguistique générale. Paris: Payot 1916, 1922². Bevezetés az általános nyelvészetbe. Fordította B. Lőrinczy Éva. Bp.: Gondo-lat 1967.
- Sauvageot, Aurélien: „À propos des changements sémantiques.” Journal de Psychologie 46(1953)465–472.
- : „Mon maître Zoltán Gombocz.” Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 27(1977)3–4: 215–230.
- : Souvenirs de ma vie hongroise. Bp.: Corvina 1988 (a).
- : Magyarországi életutam. Fordította Várady-Brenner Mária. 1988 (b).
- Schmidt József: A nyelv és a nyelvek. Bp.: Athenaeum 1923.
- Schuchardt Hugó: „Jelentésváltozás – jelölésváltozás. Cselekvő és szenvedő je-lentés.” Magyar Nyelvőr 46(1917)5–6: 137–140.
- Sherwood, Peter: „Zoltan Gombocz and historical semantics.” In: Kiss & Szűts, szerk., 1991: 593–9.

Simonyi Zsigmond: A jelentéstan alapvonalai. Bp.: MTA 1881. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 10. kötet, 1. szám.)

—: Jelentéstani szempontok. Bp.: MTA 1916. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 23. kötet, 3. szám.)

—: „Szólások jelentése változása.” *Magyar Nyelvőr* 46(1917)234–5.

Sloty, Friedrich: „Wortart und Wortsinn.” *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1, 1929: 93–106.

Sőtér István: Fellegjárás. Regény. Bp.: Egyetemi nyomda 1939¹, Bp.: Magvető 1977², Bp.: Szépirodalmi 1986¹.

—: Játék és valóság. Bp.: Hungária 1946.

Sperber, Hans: „Ein Gesetz der Bedeutungsentwicklung.” *Zeitschrift für deutsches Altertum* 59(1922)49–82.

Stern, Gustav: *Meaning and Change of Meaning, with Special Reference to the English Language*. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag 1931. (Göteborgs Höögskolas ürsskrift 38.) (Reprint: Bloomington: Indiana University Press 1963.)

Sütterlin, Ludwig: *Das Wesen der sprachlichen Gebilde: Kritische Bemerkungen zu W. Wundts Sprachpsychologie*. Heidelberg: C. Winter 1902.

Syposs Katalin: Jelentés-tanulmányok Wundt rendszere és a Bethlen-önéletírás alapján. Bp.: Athenaeum 1910.

Szathmári István: „A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata.” In: Terestyéni Ferenc, szerk.: *A magyar stilisztika vázlata*. Bp.: Tankönyvkiadó 1958: 65–148.

—, szerk.: *A magyar stilisztika útja*. Bp.: Gondolat 1961.

—, szerk.: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Bp.: Tankönyvkiadó 1970.

—: „Gombocz Zoltán és a stilisztika.” *Magyar Nyelv* 73(1977)4: 435–443.

—, szerk.: *Zoltán Gombocz zum Gedächtnis*. (= *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica* 9.) Bp., 1978.

—: „A magyar jelentéstan kezdetei.” In: Rác & Szathmári, szerk., 1980: 237–252.

Szemerényi Oswald: „A modern nyelvtudomány fejlődésének a nyelvstruktúrában rejlő rugói.” *Magyar Nyelv* 88(1992)1: 1–13.

Szentkuthy Miklós: *Frivolitások és hitvallások*. Bp.: Magvető 1988.

Szeremley Császár Loránd: *Jelentés-tanulmányok a komplikációs jelentésváltozásról*. Bp.: Athenaeum 1906. (Nyelvészeti Füzetek 36.) (Eredetileg *Magyar Nyelvőr* 25[1906]2: 49–62, 3: 107–123, 4: 163–171, 5: 206–216, 6: 263–281.)

—: *Jelentés-tanulmányok*. Bp. 1909. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 9.)

Szilasi Móríc: „Jelentéstani tanulmányok. 1. Az *-ás* képző. 2. Az *-at* képző.” *Magyar Nyelvőr* 16(1887)4: 145–155, 5: 193–203.

—: „Jelentésmagyarázatok. *Szikkad* és családja.” *Magyar Nyelvőr* 23(1894)2: 49–56.

Szinnyi József: „Jelentésváltozások.” *Magyar Nyelvőr* 24(1895)2: 49–57.

Szolár Ferenc: *Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról*. Bp.: Athenaeum 1906. (Nyelvészeti Füzetek 35.)

Tamács Lajos: „Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány.” In: Kniezsa, szerk., 1956: 9–47, 93–99.

Telegdi Zsigmond, szerk.: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Bp.: Tankönyvkiadó 1968.

Temesi Mihály: „A szójelentés.” In: Tompa József, szerk.: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II. Bp.: Akadémiai 1961, I: 143–192.

—: Leíró magyar nyelvtan II. Szótan. (1. Szókészletten: a) Jelentéstan). Bp.: Tankönyvkiadó 1963¹, átdolgozott kiadás. (1951¹)

—: A magyar nyelvtudomány. Irányzatok és eredmények a felszabadulás óta. Bp.: Gondolat 1980.

Terestyéni Ferenc: hozzászólás Balázs 1956-hoz, in: Kniezsa, szerk., 1956: 288–296.

Tolnai Vilmos: „A rokonértelmű szavakról.” Magyar Nyelv 4(1908)3: 114–121.

Tompa József: „Gombocz Zoltán a tanítvány szemével.” Magyar Nyelv 73 (1977)4: 409–414.

Tóth Gábor: „Gombocz Zoltán és az Eötvös Collegium.” Magyar Nyelv 73 (1977)4: 421–5.

Trier, Jost: Die deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Werstandes. Heidelberg: C. Winter 1931.

Ullmann István: „Újabb kísérlet a jelentésváltozások osztályozására.” Magyar Nyelv 33(1937)5–6: 186–191.

—: „Synaesthesiák az angol dekadens költészetben.” Egyetemes Philológiai Közöny 63(1939)2: 173–181.

—: „A jelentésváltozások törvényszerűsége.” Magyar Psychológiai Szemle 14(1941)1–2: 71–76.

Ullmann, Stephen: „Word-form and word-meaning.” Archivum Linguisticum 1(1949)126–139.

—: The Principles of Semantics. Glasgow: Jackson, Oxford: Blackwell, New York: Philosophical Library 1957².

—: Semantics. Oxford: Blackwell, New York: Barnes & Noble 1962.

—: „Semantic universals.” In: J. H. Greenberg, ed.: Universals of Language. Cambridge, Mass.: MIT 1966²: 217–262. (1963¹)

—: Meaning and Style. Collected Papers. New York: Barnes & Noble 1973.

—: „szemantika.” In: Szerdahelyi István, szerk.: Világirodalmi lexikon 14, Sváb-Szy. Bp.: Akadémiai 1992: 231–4.

Úrhegyi Emlia: „Gombocz Zoltán egyetemi előadásainak jegyzéke.” Magyar Nyelv 32(1936)87–90.

Vértés O. András: „A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig.” In: Bolla Kálmán, szerk.: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Bp.: Akadémiai 1982: 283–301.

Vico, Giambattista: Principi di scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni. 1725. Új tudomány. Fordította Dienes Gedeon és Szemere Samu. Bp.: Akadémiai 1963.

Vigh Árpád: Retorika és történelem. Bp.: Gondolat 1981.

Weisgerber, Leo: „Die Bedeutungslehre – ein Irrweg der Sprachwissenschaft?“ *Germanisch-Romanische Monatschrift* 15(1927)161–183.

Williams, Joseph M.: „Synaesthetic adjectives: A possible law of semantic change.“ *Language* 52(1976)461–478.

Wundt, Wilhelm: *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungs gesetze von Sprache, Mythos und Sitte. I–II: Die Sprache.* Leipzig: W. Engelmann 19001, 1904². Leipzig: Alfred Körner 1922⁴.

Zlinszky Aladár: „A szóképekről.“ *Bp. VIII. Ker. Áll. Főgimn. 1910–11. Évi Értesítője*, 1911: 3–31. In: Szathmári, szerk., 1961: 217–246.

—: *A kifejezés stílusa.* Bp.: Fritz 1913.

—: *Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei.* Bp. 1914. In: Szathmári, szerk., 1961: 135–213.

—: „Érzelemkifejezés a lírában.“ *Minerva* 1926: 202–223. In: Szathmári, szerk., 1961: 270–293.

—: *Az eufémizmus.* Bp.: MTA 1931.

Zolnai Béla: *Szóhangulat és kifejező hangváltozás.* Szeged: A M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete 1939.

—: „A nyelvi kifejezőség formái.“ *Minerva* 1927: 59–83. In: *Zolnai 1957: 125–148 és Kenyeres, szerk., 1978/2: 829–855.*

—: *Nyelv és stílus. Tanulmányok.* Bp.: Gondolat 1957.

Zolnai Gyula: „Mátyusföld nyelvjárása III. Jelentéstani sajátságok.“ *Magyar Nyelvőr* 20(1891)209–223.

—: „A kevélység kifejezései a magyar nyelvben.“ *Ethnographia* 6(1895)92–?

—: „A nyelvbeli különböztetéshez.“ *Nyelvtudomány* 5(1915)1–11.

—: „A mondat fölfogásának történetéhez.“ *Magyar Nyelvőr* 46(1917)176–7.

Zvegincev, V. A.: *Semasiologija.* Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo Univerziteta 1957.

Zsirai Miklós: „Gombocz Zoltán. – Gombocz Zoltán irodalmi munkássága.“ *Nyelvtudományi Közlemények* 49(1935)V–XXIII.

Névmutató

- Adelung 75
 Ady 180
 Ágoston, Szent 149, 216
 Aiszkhülosz 145
 Ammann 86, 149–150, 157
 Antal 223, 228, 234
 Ányos 147
 Apollóniosz Düszkolosz 130
 Arany 68, 106, 112, 145, 149–150, 172,
 179–181, 183–184, 187, 190,
 192
 Arisztotelész 142, 145, 150, 153, 160,
 214
 Arnauld 207–208
 Austerlitz 226–228
 Bajza 121
 Bakró-Nagy 227–228
 Balassa B. 184
 Balassa J. 129
 Balázs 228, 230
 Bally 80, 102, 139, 142, 144, 146, 153–
 155, 214, 223
 Baranyai 104, 164, 231
 Barczafalvi 118
 Bárczi 225, 231–232
 Baróti Szabó 99, 155, 175
 Bársony 122, 189
 Baudelaire 144, 178, 219
 Becker, F. Á. 9, 201, 224
 Becker, K. F. 77
 Beke 174, 189
 Békési 234
 Bélteky 155, 229
 Bencédy 234
 Bergson 168, 218
 Berneker 132, 186, 189
 Bernhardi 74
 Berrár 231
 Berzsenyi 145
 Bethlen 113, 182
 Binder 186
 Blass 142
 Bloomfield 224, 233
 Bóka 224, 227
 Bopp 138, 222
 Borbély 153
 Boromissza 142
 Bourdon 140, 142
 Böhlingk 41, 188, 205
 Bréal 62, 69, 116, 131, 161, 216, 223,
 229, 231–232
 Bremond 153
 Brugmann 38, 222
 Brunetière 152
 Budenz 87, 137, 174, 188, 229
 Bürger 62, 205
 Byron 146
 Cassagne 144, 172
 Cassirer 137, 147, 160, 175, 187
 Chomsky 208, 227
 Cicero 142, 160
 Clédat 161
 Condillac 152
 Czuczor 139

- Csűry 106–107, 139, 185, 192, 213–
 214, 223, 225, 229, 231, 234, 238
 Dante 142, 145, 214–215
 Darmesteter 34–35, 69, 161, 204–205,
 229
 Dauzat 138
 Decsi 185
 Delbrück 9, 14–15, 31, 54, 57–58, 69,
 74, 78, 80, 116, 165, 203–204, 222
 Deny 137, 175
 Descartes 76
 Dessewffy 143
 Devcseri 227
 Dezső 226
 Dionüsziosz Thrax 53, 130
 Dittrich 148
 Dombi 235
 Duns Scotus 76
 Eckhardt 227
 Erdmann 139, 146, 149, 151, 153, 228
 Euripidész 145
 Fabricius-Kovács 227, 230, 234–235
 Falk 164
 Faludi 106, 108, 113, 182, 185, 187,
 191
 Finály 154–155, 216, 229
 Fogarasi 139, 190
 Fónagy 229
 Gautier 144, 171, 179
 Geiger 130
 George 146
 Gheno 235
 Giuliani 142
 Grimm 40, 73–75, 82, 138, 206–207,
 222
 Gyarmathi 222
 Gyöngyösi 122, 127, 181
 Gyulai 138
 Haase 228
 Hadrovics 234
 Halász 229
 Hammer-Purgstall 157
 Hanák 230
 Harlez 137, 187
 Hebbel 151
 Heerdegen 130, 228
 Henry 115
 Herbart 12–15, 23, 76, 78 202–203, 229
 Herczeg 155, 190
 Hermann G. 53
 Hermann I. 230
 Hevesi 227
 Hjelmslev 224, 233
 Horger 116, 124, 127, 180, 223, 225,
 231
 Hornyánszky 138
 Horváth 224
 Houtsma 157
 Humboldt 76
 Imre 143
 Jakobson 224, 226
 Jánky 231
 Jenisch 143
 Jerusalem 157
 Jókai 108, 112, 155, 179, 189, 193, 208,
 227
 Kalima 132
 Kannisto 185
 Karácsony 227, 230
 Karjalainen 185
 Károly 228–229, 231–232, 234
 Katona 230
 Kazinczy 143–144
 Kelemen József 219, 228
 Kempelen 83, 208
 Kertész 111, 120, 176, 187
 Kiefer 228, 234
 Király 230
 Kisfaludy 145
 Kiss Á. 119
 Kiss Jenő 228
 Kiss József 190
 Klemm 231
 Kluge 132
 Kodály 224
 Kontra Gy. 227
 Kontra M. 227
 Kónyi 106, 184, 191
 Kornis 80, 116, 120, 172, 179, 227, 230
 Kosáry 227

- Kosztolányi 180, 227
 Kovács 226
 Kovalovszky 224, 227
 Kölcsey 143
 Kőrösi 151
 Kövendi 227
 Krausz 230
 Kristeva 234
 Laczkó 227
 Lakó 226
 László 229
 Lazarus 79–80, 130, 208
 Laziczius 225–226, 233
 Lehr 224
 Leskien 222
 Lévy-Brühl 157
 Ligeti 225, 227
 Likümniosz 142, 214
 Liszt 108, 149, 193
 Littré 150
 Lotz 226–227
 Lovas 232
 Lőrincz 183, 235
 Lőrincze 228
 Lukács 225
 Luther 151
 Lux 230–231
 Marbe 116
 Martinak 148, 231
 Martinkó 233–234
 Marty 135, 152, 157, 166, 172
 Mathesius 226
 Mauthner 151, 160
 Meillet 104, 137, 150, 162–164, 216–
 164, 216–218, 223, 226, 231–232,
 236
 Melich 224–225, 227
 Mészöly 225, 229, 234
 Meyer E. A. 224
 Meyer-Lübke 135
 Mikes 114, 184
 Mill 156–157
 Miskolczi 159
 Mohai 114, 185, 230, 234
 Molière 153
 Molnár A. 114, 159
 Molnár J. 225
 Munkácsi 136, 229
 Murrellius 112, 182
 Müller F. 36, 205
 Müller M. 86, 209
 Nagy M. J. 231
 Nagy P. 226
 Németh Gy. 224–227, 232
 Németh Gy. H. 233
 Norden 142
 Nyrop 108, 131, 138, 152, 193, 228
 Nyesztor 157
 Oertel 83, 101, 116, 122–123, 139, 146
 Ojansuu 136
 Orczy 184
 Osthoff 222
 Paasonen 87, 136, 175, 188, 209
 Pais 158, 225, 227, 229, 231–232, 234–
 236
 Papp 231
 Pataki Füsüs 159
 Paul 9–10, 13–14, 23, 30, 52, 55, 60,
 63–64, 74, 84, 92, 101, 103, 116,
 130, 161, 201, 222–223, 229, 231,
 236
 Pavlov 235
 Pázmány 107, 175, 185, 192
 Pereszlényi 153
 Petőfi 146, 149
 Póra 156, 229
 Puhala 229
 Quintilianus 160
 Rác E. 225
 Rác L. 160
 Radloff 157
 Radó 229
 Ramstedt 188
 Rask 222
 Raun 229
 Reisig 130, 228–229
 Renard 152
 Renvall 176, 184
 Reuter 26
 Révai 229

- Ribot 172
 Rimbaud 179, 219
 Risop 119, 121
 Roget 156, 229
 Roudet 104–105, 108, 139, 162, 164,
 166, 170, 191, 231, 236
 Ruffo 180
 Sajnovits 222
 Sandfeld-Jensen 123
 Sapir 224, 226
 Saussure 80, 131, 133, 138, 147, 168,
 211–213, 215, 223–224, 226, 232
 Sauvageot 226–227, 234
 Savigny 74–75, 79, 207
 Scaliger 76
 Schelling 74
 Scherer 98 210, 222
 Schiefner 37
 Schleicher 86
 Schmeller 178
 Schmidt H. 101
 Schmidt I. J. 187
 Schmidt J. 231, 234
 Schmidt K. 121
 Schuchardt 170, 223, 233
 Sebestyén G. 233
 Secheyhay 80, 223
 Setälä 80, 92, 227
 Sherwood 228, 236
 Sicard 138
 Sievers 101, 222, 226
 Simai 186
 Simonyi 26, 102, 106–107, 116, 120,
 127–130, 138–139, 146, 150–151,
 155, 192, 210–211, 223, 229
 Slotty 232–233
 Sommerfelt 164
 Sötér 227
 Sperber 102
 Spitzer 151
 Steffens 74
 Steinthal 10, 12–14, 29, 75–80, 130,
 201–202, 208
 Stern 234
 Streitberg 61, 222
 Sütterlin 9–10, 22–23, 54, 80, 165
 Sylvester 130
 Syposs 230
 Szabó 224
 Szarvas 120
 Szathmári 228–230
 Széchenyi 127, 149, 190
 Székely 184
 Szemere 143
 Szemerényi 221–222
 Szendrey 189
 Szentkuthy 227
 Szépe 234
 Szeremley Császár 112–113, 181, 183,
 210, 230, 234
 Szilasi 229
 Szily 159, 186
 Szinnyei 120, 174, 229
 Szolár 109, 173, 230, 234
 Tábori 190
 Tagányi 177
 Talleyrand 152
 Tamás 231–233
 Tarde 83
 Telegdi 221
 Teleki J. 229
 Teleki P. 227
 Temesi 228, 231–232
 Terestyéni 235
 Thomas 131
 Thomsen 222
 Thumb 116
 Tobler 130
 Toldy 130
 Tolnai 121, 141–142, 144, 155, 159,
 189, 214, 224, 229
 Tompa J. 224
 Tompa M. 112, 179–180
 Trier 233
 Trubetzkoy 224
 Ullmann 228, 231, 233–235
 Úrhegyi 227, 236
 Van Gennep 104
 Vendryès 80, 134, 138, 150, 153
 Verlaine 152, 216

- Verne 227
 Verner 222
 Vértes 225
 Vico 160, 171, 173, 218–219, 221, 228
 Vigh 230
 Vörösmarty 108, 139–140, 145, 180, 193
 Vuk 177
 Wagner 227
 Wechsler 101
 Wegener 9
 Weisgerber 233–233
 Wheeler 115
 Wichmann 174, 180
 Williams 235
 Wunderlich 58, 205
 Wundt 9–72, 79–82, 84, 86, 100–101, 103, 116, 122, 134, 139, 162, 164–166, 170, 179, 185, 199–200, 204, 223, 230–231, 236
 Zemplén 224
 Zichy 230
 Ziegler 74, 78
 Zlinszky 173, 175, 187, 230
 Zolnai B. 102, 138, 145–146, 152, 176, 230
 Zolnai Gy. 33, 113, 183, 229, 231, 233
 Zvegincev 234
 Zsilka 234
 Zsirai 224, 227

A sorozatban eddig megjelent művek

John L. Austin: Tetten ért szavak

Gaston Bachelard: A nem filozófiája.

Az új tudományos gondolkodás filozófiájának vázlata

Bálint Mihály: Az őstörés. A regresszió terápiás vonatkozásai

Bodrog Miklós: Álmaink barlangvilága. C. G. Jung nyomában

Georges Duby–Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemtől

Földényi F. László: Melankólia

Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől

Györffy György: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?

(Válogatott tanulmányok)

Hamvas Béla: A láthatatlan történet

Johan Huizinga: A történelem ígézetében (Válogatott tanulmányok)

Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. (Werner Bergmann, Pierre

Bourdieu, Norbert Elias, Martin Kohli, Edward P. Thompson írásai)

Arthur E. Imhof: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a

mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...

Carl Gustav Jung: Válasz Jób könyvére

Friedrich Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról

José Ortega y Gasset: A szerelemről (Három tanulmány)

Karl R. Popper: A historicizmus nyomorúsága

Ilya Prigogine–Isabelle Stengers: Az új szövetség.

A tudomány metamorfózisa

Wolfgang Schivelbusch: Írástudók alkonya.

A frankfurti értelmiség a húszas években

Solymossy Sándor: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai

(Válogatott tanulmányok)

Peter Winch: A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához

Ludwig Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés

(Tractatus logico-philosophicus)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
A számítógépes szedést a Vetula Visual Bt. készítette
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. végezte
Martonvásár 1997

Felelős szerkesztő: Bárány Lászlóné
Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
A fedéltervet készítette: Hodosi Mária
Megjelent 19,83 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0238-9711

Ára: 1200,- Ft áfával

HERMÉSZ KÖNYVEK

A XX. század első harmadának kiemelkedő tudósai között kitüntetett hely illeti meg Gombocz Zoltánt, aki már 28 évesen az MTA tagja lett. Páratlan tehetsége az Eötvös Kollégiumban bontakozott ki, melyet később, 1927-től haláláig (1935) maga is igazgatott. Gombocz a nyelvészet szinte minden akkor művelt ágában komoly eredményeket ért el. Legmaradandóbb azonban jelentéstani munkássága, melyet kötetünk Gombocz három tanulmányán, köztük legendás *Jelentés-tan*n keresztül mutat be.

Amikor jelentésmagyarázatokat adunk, óhatatlanul a reprezentáció bizonyos módján, meghatározott szintjén tesszük ezt. Gombocz jelentésmagyarázatai – kora episztemológiai háttérének megfelelően – az etimologizálást, a történeti-összehasonlító módszert és a korai strukturalizmust képviselik. Így kötetünkből is kiderül, hogy impozáns – de nem okvetlenül örökre érvényes – elméleti építmények megalkotása nem a XX. század második fele nyelvészeinek előjoga.

Akadémiai Kiadó, Budapest